ЛИТЕРАТУРНА МИСЪЛ

2

ГОДИНА ДЕСЕТА

• 1966

ДВУМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ ЗА ЕСТЕТИКА, ЛИТЕРАТУРНА ИСТОРИЯ И КРИТИКА • ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2

ЛИТЕРАТУРНА МИСЪЛ • 1966

ГОДИНА ДЕСЕТА

СЪДЪРЖАНИЕ

100 години от рождението на П. П. Славейков

Георги Константинов — Баща ми в мен 3
Любомир Стефанов — Някои страни от творческия акт и психологията на Пенчо Славейков 24
Ангел Тодоров — Литературна среда и творчески образ 33
Стоянка Михайлова — Пенчо Славейков за руските писатели и руската литература 41
Ирина Захариева — Пенчо Славейков — популяризатор на руската литература в списание „Библиотека „Свети Климент“ 49
Соня Баева — Пенчо Славейков в семейна среда 54
Екатерина Каравелова — Майката на Пенчо — Ирина Славейкова 55
Георги Тулешков — Пенчо Славейков в моите спомени 57
Петър Попкойчев Витанов — Спомен за Пенчо 58
Нина Вълнарова — Моите спомени 60
Радка Миланова — В домашен кръг 61
Еленка Николаева — Спомен за поета 62
Марийка Хършева — Спомен за моя братовчед 64

100 години от рождението на д-р К. Кръстев

Любен Георгиев — Из дейността на д-р К. Кръстев 66

*

Илия Конев — Към характеристиката на българо-хърватските литературни и културни взаимоотношения 96
Константин Мечев — Похвалното слово за Киприан от Григорий Цамблак 121

Спомени

Борис Делчев — Срещи и разговори с Николай Хрелков (продължение) 132

ПРЕГЛЕД

Елка Константинова — Книга за някои български поети 147
Христо Капитанов — Нов труд за историята на българския периодичен печат 149
Георги Данчев — Принос в проучването на дамаскинската книжнина 152

СОДЕРЖАНИЕ

100 лет со дня рождения П. П. Славейкова

Георги Константинов — Мой отец во мне 3
Любомир Стефанов — Некоторые аспекты творческого процесса и психология П. П. Славейкова 24
Ангел Тодоров — Литературное окружение и художественный образ 33
Стоянка Михайлова — Пенчо Славейков о русских писателях и русской литературе 41
Ирина Захариева — Пенчо Славейков — популяризатор русской литературы в журнале „Библиотека „Свети Климент“ 49
Соня Баева — Пенчо Славейков в семейном кругу 54
Екатерина Каравелова — Мать Пенчо Славейкова — Ирина Славейкова 55
Георги Тулешков — Пенчо Славейков в моих воспоминаниях 57
Петр Попкойчев Витанов — Воспоминания о Пенчо 58
Нина Вълнарова — Мои воспоминания 60
Радка Миланова — В домашнем кругу 61
Еленка Николаева — Воспоминания о поэте 62
Марийка Хършева — Воспоминания о моем двоюродном брате 64

100 лет со дня рождения д-ра К. Крыстева

Любен Георгиев — Из деятельности д-ра К. Крыстева 66

*

Илия Конев — К характеристике болгаро-хорватских литературных и культурных взаимоотношениях 96
Константин Мечев — Похвальное слово Григория Цамблака о Киприане 121

Воспоминания

Борис Делчев — Всречи и разговоры с Николаем Хрелковым (продолжение) 132

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ

Елка Константинова — Книга о болгарских поэтах 147
Христо Капитанов — Новое исследование по истории болгарской периодической печати 149
Георги Данчев — Вклад в изучение творчества дамаскинов 152

Редакционен комитет:
ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ — главен редактор
ГЕОРГИ ДИМОВ, ГЕОРГИ ЦАНЕВ, ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ, ЛЮДМИЛ СТОЯНОВ, МИНКО НИКОЛОВ, ПЕТЪР ДИНЕКОВ, СТОЯН КАРОЛЕВ, ТОДОР ПАВЛОВ
Секретар на редакцията — Христо Йорданов

БАЩА МИ В МЕН

Георги Константинов

В изложената тук духовна биография на Пенчо Славейков най-важната и най-често подчертаваната мисъл е, че той е израснал и се е подготвил за живота и за изкуството под въздействието на своя баща — народен български поет и демократ-борец, изразител на една мъдрост и на един идеал, който някога е въодушевявал българските еснафи, селяни, работници като призивен революционен лозунг: „Всичко, което се прави за народа без народа — не е праведно, не е законно. . .“

Синът написа прекрасен очерк за баща си; главният герой в „Кървава песен,“Младен, е носител на идеите на стария демократ:

> Народните дела изискват и управа
> народна. Казвал съм и казвам пак: не нам
> да заповядваме се пада — нека сам
> си запозядва той, тоз, който ще въстава —
> и нека за това самичък си решава. . .

А, както ще видим, авторът на „Кървава песен“ е смятал, че с поетичните и гражданските си дела продължава делото на баща си.

Така в българската поезия и в духовната ни история изобщо се откроява единствената досега авторитетна двойка, израснала под един семеен покрив. . . Бащата прелива душата си в душата на своя син —-едно необичайно явление в областта на висшата духовна дейност, което обогатява, разнообразява и възвисява мярката ни за творческите сили на нашия народ.

Пенчо Славейков се е родил на 27 април 1866 г. в Трявна, семейното гнездо на Славейковци. Петко Рачов Славейков по това време е в Цариград, въодушевено увлечен в подготовката на вестник „Македония“ — неговото най-значително патриотично и демократично дело. Първият брой на „Македония“ се явява на бял свят десет месеца след раждането на Пенчо Славейков, осмото по ред негово дете.

Петко Славейков много обичал децата, за тях написа и преведе прекрасни стихотворения. Написа и за най-малкия си син. . .

Кога е стигнала до него „новината“, че му се е родило пето момче, никой не може да знае. Жена му не умеела да пише, трябвало някой от грамотните около нея да пише или някой пътник за Цариград да занесе вестта. Така или иначе, но бащата очевидно е научил късно и, унесен в борбата с фанариоти, унияти и туркофили, сигурно не е можал да почувствува естественото бащинско вълнение. Не запомнил и рожденатa дата — то, изглежда, е било задължение на невеста Ирина, която раждала децата

и ги отглеждала, докато порастат, за да ги пусне да изхвръкнат от гнездото при баща си.

Как ги е раждала и отглеждала тая българска майка юнашка — това никой никъде не е записал; само в спомени се поменава, че тъчела чужди платна и черги, шиела, готвела, посрещала по един-два пъти в годината или в две-три години веднъж шавливия и весел съпруг и... мечтаела. Какво ли е можела да мечтае по онова време една омъжена бедна гражданка, една грижовна майка и вярна съпруга? Нейните мечти преливали изцяло в тревога на мислите ѝ за бъдещето на децата. Първите ѝ две момчета Иван и Рачо били в Цариград и баща им успял да ги запише в прославеното училище — Роберт колеж. (В Цариград учила по-късно и дъщерята Пенка.) Дали Райко, Христо, Пенчо ще имат късмет да се изучат в такова училище! Лично за себе си майката запазвала една топла мечта: да посрещне по-скоро своя гурбетчия, да го задържи в гнездото, за да я научи да пише, та да може самичка да си чете неговите писма, пък и да му пише за ядовете и мъките си.

„Не ми е крив ни един никой — говорела тя на децата и на съседките, защо сос глупостта си не прилегнах на времето, когато беше даскала тук, за да съм се научила. Ала сега да ми го видят очите, че аз зная — където той, там и аз, доде се науча да пиша добре. . .“

Сетил се веднъж застаряващият поет за сина си Пенчо и в един от големите тефтери, в които записвал стихотворенията си, нахвърлил небрежно: „Пенчо. . . Пенчо се роди на 1 април 1868. . .“

„Ще ми се да вярвам, — пише синът през 1901 г. — че тая е вярната дата на моето раждане, но майка ми все и сега настоява, че това е било през две пролети по-рано.“

Убедила го тя, че и денят на раждането му е не 1, а 27 април.

Със заглавие „27 април 1866“ Пенчо Славейков написа и отделно стихотворение, отпечатано в „На острова на блажените“, при Стамен Росита. Цитирам тук последната му строфа, носителка на една от постоянните теми в поезията на Пенчо Славейков:

На тоя ден съм аз роден.
Сега познах, че тоя ден
роди се божията воля —
и в мен, и в моята неволя.

Точно по времето, когато се е родил Пенчо Славейков, туркофилският вестник „Турция“ дава гласност на проекта за сливане на българските и турските училища. Патриархът от Фенер в борбата срещу българите отстъпваше мястото си на прославения Митхад паша, който от 1864 г. като дунавския валия става господар над половината български земи. . . Срещу неговия проект въстават всички български патриоти — и вътре в империята на султана, и емигрантите в Румъния и в Русия. Вътре в империята авторитетен, упорит, геройчно смел водач срещу коварството на Митхад паша и на младотурците изобщо е Петко Славейков.

„Нашият народ — възразява спокойно и дипломатично редакторът на „Македония“ — повече от всички други в империята желае да се сближи с османлиите. . . но върху принципите за равноправие, провъзгласени от Хати-хумаюна.“ И след това хрисимо въведение: „Великите наши съотечественици, солунски братя и славенски учители, произведоха общославенска епоха. Днес времето иска от нас да подновим тази епоха. Не за салтанат, нито за слава, но като необходима потребност за нашето развитие и за ограждането на нашата народност да ни не тъпчат и да ни не развлачат

така чуждите народности.“ („Всинца наши за нас си“, в. „Македония“, г. I, бр. 33 от 15 юли 1867).

Проектът на Митхад паша остана само като документ за лукавството на един от най-злите врагове на българския народ. Победата на народа озлоби още повече пашата.

Петко Славейков още на младини воюваше с фанариотските владици и попове. В тая борба той израсна като народен деец, учител и поет; тя го призова в столицата на султана, където след дълги изпитания и хитрувания от страна на фанариоти, турски големци и европейски дипломати през 1870 г. българите извоюваха духовната си независимост. Веднага след това — като убеден демократ, истински приятел на трудовия народ, на неговите стремежи за истинска просвета и социална правда, Славейков започва да изобличава българското висше духовенство и религиозните предразсъдъци. „Днес — пише той, — когато мъглите на суеверната набожност са поразчистени, когато светилото на науките може свободно да осияе всякой ъгъл на вселената. . . ние съгледваме, че в този мир няма нищо тайно, нищо свръхестествено, напротив, всичко е сведено в твърди и непреложни закони. . . Днес за всекиго от нас е твърде понятно, че всичките человеци на света са еднакви,че никой няма право да се смята за господар и за съдия в името на едно невидимо същество, което, напротив, е прогласило равенството между синовете на земята; освен това ний всички днес знаем, че человеците се различават само по силата на техните душевни и умствени способности, по чистотата на техния характер и по мярката на тяхната любов и пожъртвуване за ползата на едно общество и даже на цялото човечество.“ („Нашето духовенство“, в. „Македония“, г. III, бр. 44 от 1. X. 1869 г.)

Езикът, темпераментът, едва прикритата ирония (а някъде и смело открита, нападателна), дори и идеите в тая статия, а много повече в други — ето първоизточникът на езика, темперамента, борческата енергия в статиите на Пенчо Славейков — и досега ненадминати в нашата публицистика тъкмо с тия свои особености. Ако трябва да се дири предшественик и учител на Пенчо Славейков в тая област, такъв може да бъде само баща му със своите статии и с писмата си, които също е едно голямо богатство в нашата култура и с хуманизма на идеите в тях, и с гражданската доблест, и с обичта си към народа, с неговото творчество и с неповторимия си език — богат, образен, одухотворен от един чуден интелект.

Все по това време, докато малкият му син растеше край майка си в будното балканско село, Петко Славейков написа в Цариград и най-значителните си стихотворни творби: „Не пей ми се“ (1870), „Жестокостта ми се сломи“ (1873) и поемата „Изворът на Белоногата“ (1873), словата на които вдъхновени, натежали с мъката и с духовната сила на народа — отбелязват върха, до който стигна в развитието си като нравствена личност, като творец и народолюбец синът на Рачо Казанджията, възпитаникът на Неофит Бозвели, на българските селяни и еснафи, обогатил и възвисил мисълта и чувствата си едва ли не единствено чрез изучаване на народното творчество, на народната мъдрост.

Най-хубавите поеми на Пенчо Славейков — „Ралица“, „Бойко“, „Коледари“. . . и редица стихотворения, които и днес декламираме с въодушевление, са се раждали в мисълта на сина, когато е раснал и живял в духовната атмосфера на бащиния дом, на естетическите, патриотичните и човешки идеали на бащата, въплътени в „Изворът на Белоногата“, а поискаме ли да сведем в един тематичен кръг поезията на Пенчо Славейков изцяло,

струва ми се, че и в центъра на този кръг ще видим темите за борбата, усилието да се намери нравственият изход от мъката от „Не пей ми се“ и властния отговор, който тя получава в „Жестокостта ми се сломи“. . . Разбира се, синът е рожба на друга епоха и тия противоречия, съмнения, победи на любовта към живота и към народа са се развили върху друга духовна основа. Освен това личната биография на сина дава силно отражение в оцветяването и целенасочеността на темите.

След редица предупреждения на Петко Славейков до екзарха, до владиците, до „совите и кукумявките“, които „прелитаха над екзархийския дом“, на 25 юли 1872 г. на уводно място в „Македония“ се яви бележитата статия „Двете класи и власти, или днешната наша екзахия и що ни обещава тя“, — статия — „синтез на всички мисли и идеи, проповядвани от Славейкова през многогодишното му участие в черковната борба (проф. Д. Косев): „Българското движение, освен черковен и политически, имаше още и социален характер. . . Българският народ. . . замисли за новото свое бъдеще един идеал, в който са изобразени всичките черти на един високо свободен, истински християнски и пълен с добродетели обществен живот без калугерократия и без аристократия.

— А нашето духовенство отговори ли на очакванията на народа?

— Тамо — в злополучния дом на възстановената наша народна черква хаджи Иванчо и цялата му свита плетат интриги за всичко, само не за интереса и за доброто на българския народ.“

Езиковият строеж и идеята на тая статия не ни ли напомнят някои изказвания на Пенчо Славейков — например: речта му срещу черносотническия славянофилски конгрес в София през 1910 г. или отговорът, който дава Пенчо Славейков на Синода и на министъра на просветата по въпроса за представленията в Народния театър през страстната седмица?

„Но — продължава статията в „Македония“ — един огромен исполински глас се издава всред стихиите на българския народ (това е отглас от минаването на Левски и през Цариград — Г. К.); този глас отговаря на вътрешния негов характер и на неговото положение. В този глас се заключава идея висока и благотворна, идея, пред която има да станат жертва всичките гнили и противонародни стихии. Ей, българският народ — нека добре размислят върху тази дума — е като огнедишаща гора, (планина, вулкан — Г. К.), която работи изтайно и на която не е дошло време да избухне. Ей, нека чуе тази дума нашето духовенство и нека знае, че то дреме върху вулкан. . .“

„Нашето духовенство“ тук е прикритие — предупреждението е до всички: до народа, до интелигенцията, до чорбаджии и турци.

Петко Славейков не е станал революционер, но като наблюдавал какво вършат в Цариград и по българските земи владици, чорбаджии, туркофили-интелигенти. . . и как народното движение дири нови пътища и идеали, очевидно се е убедил, че революционерите вътре и вън от България виждат по-далече и по много въпроси имат по-убедителни становища. . .

Това доближаване на Петко Славейков до Българския централен революционен комитет вбесило Митхад паша. Сега вече той с един жест се справя със своя стар и опитен опонент: спира вестник „Македония“, унищожава печатницата на Славейков и му забранява да се занимава с публицистична дейност. . .

Арестували и се подготвяли шумно да съдят Славейкова. Совите и кукумявките начело с Хаджи Иванчо Пенчович се надяваха да прелетят и над една нова бесилка. . . но Славейков след тежки изпитания оцеля.

Скоро след това стана арабаконашкото нападение, през февруари 1873 увисна на бесилото Апостолът, в осъждането на когото участвува същият онзи Хаджи Иванчо, когото уязвяваха бележитите статии на Петко Славейков.

Мисията си в столицата на султана Славейков изпълни бележито — сега и историята го призоваваше да отиде на север, откъдето щеше да дойде Свободата.

Как е гледал самият Петко Славейков на своята десетгодишна дейност в Цариград и особено на вестник „Македония“ — това ни разкрива едно негово писмо от по-късна дата (30 юни 1878) до първородния му син Иван.

Старият Славейков работел непосредствено след Освобождението няколко месеца като „чиновник за особени поръчения“ при сливенския губернатор, но все мислел как да може да се подреди една печатница в Сливен, та хем да се отърве от досадното чиновничество, хем да се отдаде на призванието си, да продължи борбата с новите господари на народа. (Освободителната война току-що е приключила. . .). Иван Славейков се уплашил, че баща му иска да купува своя печатница и да се заредят нови изпитания за многолюдното семейство, та изпратил протестно писмо, което много огорчило стария поет и народен водач и го въодушевило да каже нещо много съществено и важно за себе си:

„. . .Печатницата аз не съм искал да я купя за мене. . . тъй че за бъдехава сте изхабили съветите и разсъжденията си. . . Отнесох ся до Читалището и друго едно търговско дружество, дано вземат те това предприятие (т. е. да организират печатница, Г. К.) на себе си, защото при многото ваши праведни забележки за времето и обстоятелствата устроението на печатница в Сливен не е излишно и даже е полезно, тъй както аз смятам. Защото ако чакаме и смятаме за всяко нещо сàмо от всяка страна сгодните случаи, то никога няма да идем напред. . .“

И след това за „Македония“:

„Вие мислите, че печатницата, за която аз бях дал толкоз пари, отишла на вятъра, но аз ще ви забележа, че тя си плати парите и двойно и тройно и твърде добре си изпълни мисията, защото на нея дължа аз дето станах Славейков и за сега и за подир смъртта си, та до нейде и Вие, ако името ми може да Ви послужи в нещо. (Към синовете си, особено към Иван, Петко Славейков, бащата, често се обръща така: с „Вие“.) Ако бях правил твоите хесапи, добри в търговско отношение, нещеше да има ни за народа, ни за мене, и нито тези пари, които бях дал и които изгубих, щях да ги имам и да ги изгубя. Печатницата купи себе си, печатницата изеде себе си, остана само онова, което можа да се извлече от нея полза за мене и за народа, нравствената полза, но без предприятието, без усилията щеше да има едно и същото — нищо!“ (Сборник за нар. умотворения. . ., книга XX, 1904. — Писма от П. Р. Славейков, стр. 188—189.)

Писмото разкрива, че в семейството си поетът, народният трибун е срещал сериозна съпротива: битът, самодоволната традиция, разумните сметки са се противопоставяли на високия патриотичен полет на поетовата мисъл, на широкия размах на волята, на подвига. Но как смело и сигурно отбива пристъпите на дребнавата практическа съобразителност ародният водач! — Без моите безразсъдства, без моите „предприятия“, без „Македония“, без „Жестокостта ми се сломи“ и „Изворът на Белоногата“. . . нямаше да има Славейков — отговаря бащата на обвиненията на сина си, — нямаше да има „нравствената полза“ за българския народ, историята на

тоя народ щеше да бъде лишена от едно голямо име, което я изпълва със съдържание и достойнство. . .

През тия паметни години Пенчо Славейков е виждал баща си от време на време. Когато дохождал в Трявна, денем стария Славейков се губел всред приятелите си, а вечер събирал около трапезата край огнището челядта и разговарял, разказвал. . . а често пъти, когато оставал в Трявна по-дълго време, и най-малкият син го виждал тъй, както ни го представят по-големите Иван и Рачо: седнал на миндеря по турски, сложил големия тефтер на коленете си и пише, поправя. . . често пъти до зори. . .

Много по-дълбоко лягало в душата на малкия Славейков онова, което слушал да говорят за патилата на баща му в Цариград. Иван и Рачо пишели писма, а през ваканцията сигурно не са и смогвали да разкажат всичко за баща си, за неуморното му тичане всред еснафите, за печатницата, за вестника, книгите му, в разпространението на които и те живо са участвували, а Рачо може би е описвал със законните добавки и украшения как е тичал разплакан по улиците на Инстанбул, когато заптиетата отвеждали баща им в затвора или как са сияели очите на хилядите еснафи, дошли в българската черква, в някое от българските училища или на площада пред Високата порта само за да чуят Дядо Славейков — национална гордост на цариградските българи.

Не само от майка си и от братята си, но и от учителите и най-много от майсторите резбари и иконописци, прославили с изкуството си името на Трявна из целия полуостров, пък дори и в Русия и Румъния, Пенчо Славейков слушал за борбите на баща си с търновския фанариотски владика и неговия секретар Костаки, за дядо Колю, който го въведе в мъдрия и красив свят на народното творчество. И разказите за омразата на Петко Славейков към чорбаджиите повисявали самочувствието на най-малкия син и задълбочавали във впечатлителната му душа обичта към необикновения татко.

В годините, когато Пенчо Славейков вече ходел на училище, в Трявна работел известният живописец Симеон Ц.Симеонов братовчед на Ангел Кънчев и бунтар като него. Той нарисувал портретите на Хаджи Димитър и Стефан Караджата, направил декори за представянето на „Геновева“ и сам играел ролята на Волф, а по време на въстанието от 1876 г. нарисувал знамена на чети от Търновско, като знамето на тревненци вдигнал и понесъл лично той.

Симеон Симеонов бил тринадесет години по-възрастен от Пенчо Славейков, но децата и младежите от Трявна са го познавали добре и сигурно са се събирали около него. През страшните зимни дни и нощи на 1873 г. когато наблизо до Трявна бил уловен Левски и после обесен в София, Симеон Симеонов споделял тежката си мъка с тия младежи, а после излял тая мъка в първата оригинална българска композиция-рисунка „Обесването на Левски“.

Повечето от тревненските резбари и зографи бяха доверени приятели и съмишленици на Апостола. Един от тях, прочут строител и резбар, Пеню Димитров Ошанеца, помогна по-рано на Левски, като го заведе от Трявна до Никопол и оттам — през Дунава в Румъния. Синът на Пеню Димитров — Златко, търговец в Румъния, се записа в четата на Хаджи Димитър и загина в бой с поробителите.

Прочут зограф и резбар бил бащата на Симеона — Цоню Симеонов, приятел на Петко Славейков. Сигурно в съгласие с него „рука Цоню Симеонова“ (Трявна, 1860) е зографисала образите на солунските братя Кирил

и Методий, за които поетът и народният будител е говорил навсякъде и всякога с високо вдъхновение и дълбока мъдрост.

Между личните художници, резбари и зографи, които с присъствието и с работата си са одухотворили и възвисявали живота в Трявна („Кой българин не е чувал за тоя град на зографите! Кой чужденец, видял изделията им, не е изпадал във възторг!. . .“ — пише руският учен Феодор Шмид и после добавя: — „. . . в Трявна е процъфтяло оригинално и интересно чисто славянско изкуство, запазило многовековни традиции“), та, повтарям, между личните резбари е бил и поп Кою Витанов, който е давал сюжети и материали за някои исторически произведения на Петко Славейков. Пенчо Славейков е познавал синовете на бележития художник и обстановката в неговата „работилница“, описана така живописно от Феликс Каниц. Не е неуместно „да си прпомням разказа на Каниц в книгата му „Дунавска България и Балканът“, който ще ни помогне да разберем по-добре не само някои извори на вдъхновение, но и конкретни „моменти“ от творчеството на двамата Славейковци, останали докрай верни на духовните традиции и демократизма на тревненските художествени школи.

„Къщата на поп Кою Витанов в Трявна е жива идилия. Аз влязох в една от ония работилници, които майсторски описва Август Хегел в „Нюрнбергските новели“ от старо време. В двора видях няколко отлични орехови дънери от старо орехово дърво и няколко преработени орехови пъна. Майсторът-поп, българският Veist Stoos, не беше у дома. Ние видяхме само двама млади негови помощници, които режеха заедно иконостасна рамка. Това бяха будните синове на прочутия художник-резбар. Свикнали на чужди посещения, те ми показаха без стеснение няколко започнати работи за украшения на църкви, които, далеч от всякакъв схематизъм във всички подробности на цветя или листа, издаваха най-непосредствено наблюдение на природата. Докато ние така се забавлявахме, отвори се вратата и художникът поп ни поздрави със сърдечно „добре дошли“

— Кой беше вашият учител? Странствували ли сте по чужди земи и откъде сте взели тези образци за вашите работи? — това бяха въпросите, които горяха на устните ми. . .

Попът взе един дебел вързоп книги, който, потънал в прах, беше изправен в един ъгъл на стаята, и разгърна лист по лист стари пергаментни ивици от различна дължина и ширина, на които с дебели контурни линии бяха нарисувани орнаменти, плодове, цветя, фигури на животни и други.

— Вижте господине, тия стари листове са останали от баща ми, а тези тука — вие ще забележите отклоняващия се стил — са мое изобретение. Има и няколко на моя син, който навярно ще твори някога по-добре от мене — прибави скромно попът.

Аз успях да открия само незначитлна разлика в работите и видях · въплътена картина на живи традиции. . .

— Извинявайте, но откъде е получил първо напътствие баща ви — попитах аз по-нататък.

— Доколкото зная — в един далечен манастир, може да е бил гръцки или руски. В Русия отдавна ценят такава работа. Вие виждате, това облегало на стол е определено за един богат човек в Одеса. Някои мои работи са отишли вече там. Там се плаща много по-добре, отколкото у нас. . .“ (Подробности за тревненските зографи и резбари вж. в книгата на А с е н В а с и л и е в — „Български възрожденски майстори“, 1965 г.)

И Петко Славейков имаше връзки с Одеса. Той дори ходи в този град, свързан толкова здраво с нашето Възраждане, придружавайки злополучния униятски главатар Йосиф Соколски.

За това пътуване на баща си и за заслугите му в борбата с униятите Пенчо Славейков също е слушал информации и легенди, в които образът на бащата се е задържал в паметта му с чаровна привлекателност. Нямало е защо синът да дири други герои, с примери от които да подхранва фантазията и да насочва мечтите и волята си.

Трявна със своя необикновен външен и особено вътрешен облик, с тия художници, артисти по душа, с чудно хубавите къщи в нея, с черквите и работилниците, с гостуванията на Апостола и на бащата — художник на словото, което с хубостта и стройността си подобно на изкусно изряните иконостаси, църковни двери, тавани и подпорни колони, е излъчвало най-свидната и лелеяна мечта на всеки здрав духовно българин — ето въздухът, в който е израснал най-малкият син на Славейков под закрилата на майка си и на Балкана, с неговите стихии, легенди и героични синове.

Затова в „Кървава песен“, в първата глава „На заседание“ Пенчо Славейков на няколко страници разказва как Младен гледа украсения с резба потон в Дойчиновата къща — разказва, както само тънък познавач на тревненското резбарско изкуство може да разказва и с таланта на Славейковци да тълкува скрития смисъл и красотата в цялото и в детайлите на народния художник — бил той певец, резбар, живописец или луд гидия гъдулар.

И не само за техническо удобство, а по неотклонима вътрешна необходимост при изграждането на своето най-значително, монументално дело „Кървава песен“ Пенчо Славейков още в „Пролога“ говори за детството си, за Трявна, за Балкана.

. . . Ако до днес живей там в тихий роден кът
другарин мой връстник, все негли някой път
ще си припомни той, подир игри, събрани
на Павлов лъг или край Юдини гирани,
тез чудни приказки и песни как съм аз
разправял. . . как се ний заканяхме тогаз,
че всички заедно, когато отрастеме,
за родния си край борба ще поведеме
и ще го отървем от робското тегло. . .
И няма на света да има вече зло,
тъй като ний — да, ний! — с оръжие в ръката
ще го премахнем навеки от земята.

Скътани дълбоко в душата, Пенчо Славейков отнесе оттук, от селището на артисти-чудотворци, и спомена за Левски, за Ботев, за Бачо Киро и Цанко Дюстабанов, за художника Симеонов, който нарисува знамената на въстанниците. . . Скоро той напусна Трявна и вече никога не се върна в нея, но всичко възвишено, необикновено, особено народа-герой, той носеше със себе си и изпя за него най-дивните си песни.

През буйната, революционна пролет на 1876 г. Петко Славейков пристигна в Трявна, за да вземе семейството си и да го прибере в Стара Загора. Десетгодишният му син, възбуден от събитията, от слуховете и легендите, се зарадва, че отсега нататък щеше да живее под една стряха не само с баща си, но и с един от чаровните герои в своите мечти и в борбата за „премахване навеки злото от земята“.

Бащата приютил при себе си Димитър Благоев, сигурно се е радвал, че и малкият му син вече показвал, едновременно с палавостта и немирството си, явна склонност към съсредоточена духовна работа и жива наблюдателност.

За такава радост ни подсещат едни бегли бележки на Пенчо Славейков от по-късно време, в които разказва как през тревожните дни на 1876 лято преминал с баща си Балкана от Трявна за Стара Загора и как вечерта, насядали край огъня и като се вслушвал в шума на гората, синът запитал баща си: „Какво пее Балканът?, а бащата усетил в тоя въпрос бъдещия поет.

Тая първа, детска „реплика“ на Пенчо Славейков би могло да се вземе и като първо вестяване в духовния му мир на оная тема, която става основна в цялото му творчество, особено на поемата „Кървава песен“, с ония величествени образи в прелюдията „На Балкана“ — най-високият връх в нашата епическа поезия, висок между другото и поради това, че от него се вижда дълбоко в историческата съдба на народа, с героизма и страданията му, които поетът е видял и възприел и като своя съдба през ония паметни и преломни години. . .

Скоро семейството на Славейков пак минало през тия дивни места, но тоя път гонено заедно с много хиляди други бежанци от ордите на Сюлейман паша. . .

И още веднъж бащата и синът минали заедно Балкана, сега пък за да ровят пепелищата и да дирят изгорялото богатство. . .

„Син ми — пише Петко Славейков в бележитата своя автобиография, най-малкият, си спомнил (по време на пожара) за големите тефтери, на които постоянно ме гледаше, че пишех и които съдържаха материалите по географския словар и пословиците, и за да не би да се изгубят, прибрал ги уж и ги скътал нейде на по-скришно място, разумява се, напразно. . .“

Знаел вече синът кое било най-голямото богатство на бащата и с трогателно старание се опитал да го спаси.

Той е бил все още дете. А още в Трявна се опитал и да съчинява. Учител по стихотворство тогава му бил по-големият брат Райко — даровито дете, също със склонност към поетично творчество, което рано починало.

В Стара Загора Пенчо Славейков вече се е учил направо от баща си. Наведен над големите тефтери, старият поет пишел, преписвал, събирал и систематизирал словесни материали за духовния живот на народа, пишел и стихотворения. „Мога да кажа — уверява той сина си Иван, — че съчиненните ми и преведени откак съм дошел в Загра стихотворения далеко надминават и по число и по качество всички по-предишни издадени и неиздадени мои стихотворения и нямам освен да жаля за тежките онези минути, които ми отнемат туй удоволствие да се занимавам охотно и свободно.“

„Тежките минути“, които са убивали охотата и отнемали свободата на поета, са изживявани в семейството му, уж всред най-близките. . . А трябва да са били много досадни и неприятни семейните недоразумения, щом в едно послание до синовете си старият поет и народен трибун, като ги съветва да не забравят „рода си и народа си“, пише, че живеел с „тъжни предчувствия“, разочарован, и чакал последния си час.

Пенчо Славейков виждал мъките на баща си и още тогава е имал дълбоко изживяна, извлечена от много тревожен и горчив личен опит представа за противоречията и недоразуменията в семейството, особено семейството на един човек, отдаден повече на патриотичния си дълг и на поетичните си идеали, които често пъти са го поставяли в неприятна борба с битовите предразсъдъци и еснафския практицизъм. И този „опит“ оставя

дълбоки следи във впечатлителната душа на сина и влияе по-нататък върху неговото лично развитие и поведение. Бъдещият поет, който вече се вслушвал в гласа на Балкана и правел първите си поетични опити, виждал, разбирал, че баща му понася твърдо и дори с известна гордост и радост огорченията, страданията, които му причинявали враговете — лично негови и врагове на народа, — а в атмосферата на къщните разправии се чувствува унизен и безпомощен, дори отчаян.

В Стара Загора Петко Славейков се подвизава по времето на Априлското въстание и на Освободителната война. Той не е революционер, но приема въстанието като верен син на народа и най-деятелен воин за неговата свобода. Враговете го арестуват и знаят защо вършат това. На турчина-следовател в Одрин Славейков казва открито: „Българин съм и като такъв да ти кажа, че не обичам отечеството си и не желая доброто на народа си, ти лесно ще познаеш, че те лъжа. . .“

А по време на Освободителната война Славейков излиза начело на народа: подготвя го да посрещне достойно освободителните войски, пише вече и революционни песни („На оръжье, братя“), пише химни на Русия, посреща генерал Гурко, а после влиза като пръв помощник в щаба на легендарния генерал Скобелев, организира разузнавателна чета, помага на руските войски при преминаването им през дълбоко заснежения Балкан и е най-въодушевеният, очарован участник в Шипченската епопея.

В Стара Загора Пенчо Славейков се сближил с любимеца на баща си — Димитър Благоев, ученик и едновременно съратник в борбата срещу чорбаджиите и русофобите.

Потресен от онова, което видял по време на въстанието в Габрово, през Балкана и в Стара Загора, където чорбаджии наклеветили Славейкова, че събира помощи за пострадали българи от башибозука и турската войска, Димитър Благоев дори написал едно съчинение в стихове „Плачовете на Балкана“, което учителят одобрил и го прибрал при своите ръкописи — а те всички, заедно с къщата, в която живеел Славейков, с библиотеката, събирана десетилетия, и с покъщината изгоряха при настъплението на Сюлейман паша. . .

Дълбоко залегнали в душата на Пенчо Славейков отгласите, които достигнали в Стара Загора от чутовния подвиг на Христо Ботев — поетът, от когото баща му напечата в „Гайда“ стихотворението „Майце си“ — първото му печатано произведение и когото високо ценеше, а сега, във въодушевената атмосфера на въстанието и последвалата Освободителна война, дори пишеше като него.

Пенчо Славейков видял как баща му, като кмет на Стара Загора, посрещнал генералите Гурко и Столетов, князете Церетели, Александър Батенберг и българските опълченци. Хор от ученички на Анастасия Тошева изпял съчинената от баща му песен „Русите са наши братя, наша плът и наша кръв“. На тържествения молебен в черквата „Свети Димитър“ Петко Славейков, изправен пред генерал Гурко и свитата му, държал, както пише очевидецът Атанас Илиев — „на един славяно-руски език“ благодарствено слово, „толкова трогателно, че докара в умиление всички събрани. . . Неописуем възторг докарваха българските опълченци. Първи път чух да се пее от тях Н. Живковата песен „Шуми Марица“ (Никола Живков, брат на Вела Живкова — после Димитър Благоева. . . . Г. К.).“

Онова, което знаеше за Русия и за руските писатели, Петко Славейков го внуши на сина си. Като поети и като човеци и двамата израстват под влиянието на руската литература. Одата „Русите са наши братя, наша

плът и наша кръв“ прозвучала най-напред в Стара Загора, при посрещането на руските войски, а в тържествения молебен старият поет, опиянен от радост, произнесъл някакво необикновено с езика и с въодушевяващата си сила слово за руско-българското братство. . . Синът, притиснат от множеството, чул песента, и словото. . . След години в песните и словата си и той често подема от одите на баща си и със свойствената на двамата искреност казва много истини за нашето братство, за „необикновените духовни сили на руския народ, чието излизане наяве ще въздейства възраждащо и върху други, духовно по-напреднали народи“, а две години преди да почине — в историческата си реч в Народния дом по случай събора на славянофилите, казва най-силните и най-правдиви думи за онова, което е Русия за българите:

„Русия ни освободи политически. Това и децата знаят. Но Русия ни освободи и умът; ней преди всичко дължим и оная малка култура, която ние засега имаме и която е най-хубавият залог за културата и духът в нашия по-нататъшен живот и развитие.“

Както знаем от историята, руските войски и българското опълчение трябваше временно да отстъпят след героични боеве срещу огромната войска на Сюлейман паша. Русите и българските опълченци се укрепиха и оттам разгромиха турската сила.

При отстъплението на русите и опълченците през лятото на 1877 г. турците запалиха Стара Загора.

Унесен в грижите си по евакуиране на населението, възседнал на кон, Петко Славейков обикалял града, ободрявал здравите, подслонявал ранените. . . Пожари, писъци, дим, избухване на гранати, пищене на куршуми. . . Забравил Славейков семейството си, но се намерили приятели, които успели навреме да ги извадят от къщи. . .

В невъобразимата бъркотия, като виждал какво очаква и бащиния му дом, Пенчо Славейков мислел само за ръкописите на баща си и преди да избяга с майка си и сестра си, успял да ги пренесе под дървената стълба. .

Димитър Благоев в същите тия мигове бил всред опълченците, носел им вода, помагал. . . После срещнал своя учител всред Казанлъшкото поле. Славейков плачел. . . Малкият му син преспал в Казанлък с майка си на улицата, върху калдъръма, и лошо настинал. Потресен, занемял от ужас и от пристъпите на треската, тръгнал към Търново. Онова, което видял, преживял при бягството, се напластява като нов голям дял в неговия личен опит и после възкръсва претворено в най-хубавите му творби. Бащата, който и сега се отдава с всичката си сила и всички свои знания на борбата, като доверен деец в щаба на Белия генерал, ще присъствува като главен герой в тия творби. . .

Така, в годините на ранното си детство, Пенчо Славейков е подготвен от баща си и от историята да расте и израства като поет на подвига, поет на Балкана и на неговата кървава песен. . . Затова, защото са залегнали в сърцето му през съдбоносни за него, за баща му, за целия народ години, образите на Шипка и на целия Балкан, на Белия генерал и неговите орли, на въстаника и на народа изпъкват така властно, така величествено в поезията на Пенчо Славейков. И оня красиво осмислен култ към добродетелите на трудовите хора, към животворното и трайното в бита на селския стопанин, към песните, приказките, поговорките, резбите и иконите, които е създал в труда и в борбата със стихиите и с поробителите, разкрит с епичен замах и неподправян лиризъм в поемите на сина, също така е прелял неусетно у него от богатия и бодър дух на бащата.

От баща си Пенчо Славейков наследява и омразата към чорбаджиите и натрапените големци, държавни глави и т. н. „В града (Стара Загора) — пише в своята автобиография Димитър Благоев — се водеше упорита борба между Дядо Славейков и старозагорските чорбаджии. . . заклети врагове на всяка революция. . . врагове и на мисълта за една руско-турска война“ („Кратки бележки из моя живот“, 1949, стр. 23—24). . . За тая наследена от стария поет омраза говори и сам Пенчо Славейков:

Не само в онова, което ази правя,
не само в думите, не само в мисълта —
пред погледа ми той се винаги възправя
с усмивка бодряща и тиха на уста.

И сещам в моята аз неговата воля,
и неговата мощ во всякой мой удар. . .
И чувам: „Победи световната неволя —
и на беди бъди в живота господар!

Беди и неуморна борба с беди — това е видял, това е „проумял“ Пенчо Славейков от бащиния, а после от своя собствен живот и това е лайтмотивът на неговото творчество. В ковачницата на стария майстор синът и ученикът се е научил най-напред и най-много как се закалява ръката и волята в пламъка на бедите и изпитанията. С беди и изпитания семейството на Славейков е воювало и по-късно и пак винаги заедно с народа, ала виденото и наученото в Стара Загора, при първите уроци на бащата и на историята, в преломните години в живота на българския народ. . . в златната детска възраст на бъдещия поет, е изключително властно. „Неизгладимо живеят в нас впечатленията от детските години“, казва Фридрих Шилер — един от сетнешните учители на младия Славейков. Темата за важността на „впечатленията от детските години“ одухотворява четвъртата песен на бележитата поема на Александър Твардовски „За далью-даль“ — едно от най-монументалните, едновременно и „най-просто“, най-искрено вдъхновени произведения на нашата епоха. Бащата на Твардовски е бил ковач — истински ковач, а ковачницата на Дядо Славейков е поетичен, символен образ, и то в една величествена поема. „Макар че гласът на наковалнята няма да се повтори — казва Твардовски — от нея почва моят път. . .“ — също както и пътят на Пенчо Славейков започва от ковачницата на баща му...

И пусть она не позторится,
но я с нее свой начал путь,
я и добром, как говорится,
ее обязан помянуть.
За все ребячьи впечатленья,
что в зрелый век с собой принес,
за эту кузницу под тенью
дымком обкуренных берез.
На малой той частице света
была она для всех вокруг
тогдашним клубом, и газетой,
и академией наук.

Голямо значение в духовната биография на Пенчо Славейков имат неговите тежки боледувания. При бягството от Стара Загора, както вече казах, от ужасите, които преживял там, и от едно нощуване на улицата, върху калдъръма, в Казанлък, той „спечелил“ тригодишна треска, а шест години по-късно на пързалка в Пловдив изгубил завинаги прочутата си палавост. Години наред лежал неподвижен, парализиран в малката къща на баща си в София — там, където сега се издигат високите студени фасади,

що изграждат площад „Славейков“ откъм северната му страна. Само силната Славейкова воля и борба с неволята, дълбокото нравствено чувство, високото съзнание за призванието на човека и поета, култивирано най-много в „ковачницата“ на бащата, вдигат парализираното тяло за живот и борба, за висш живот и висша борба в името на идеала. . .

А хубаво, пъргаво и немирно било малкото момче на стария поет, което всред пламъците на Загора се бе опитало да спаси ръкописите на баща си, а на следната година се промушвало из задръстените с народ улички на старопрестолното Търново и продавало вестниците, с които баща му се борел да спаси свободата и единството на народа. „Пенчо беше много красиво, игриво дете — среден ръст, с къдрава коса“ — пише съученикът му Христо Станишев, а родния казват, че в юношеските си години „Пенчо удивително приличал на Пушкин, даже си оставял бакенбарди като него и дълго време бил прекоросван с името на руския поет. . .“

„Аз го знам още от момче, от времето, когато беше здрав — разказва Тодор Влайков. — Помня го като ученик в Софийската гимназия. Това беше през 1880—1881 учебна година. Аз бях една година по-възрастен от него; той беше във втори клас. Помня го много добре — едно мургаво, дребничко момче, но извънредно палаво и пъргаво. Движеше се между учениците, закачаше ги, винаги изпъкваше със своята буйност и несдържаност. . Помня един случай, който за известно време направи Пенчо герой, печален герой, бих казал, в гимназията. Чу се по едно време, че Пенчо бил наказан да стои на колене на катедрата отгоре — нещо необикновено! Това стана по нареждане на известния на столичани Спас Бойчев, покойник сега, който беше извънредно строг директор.Такива бяха нравите в онова време, нещо, което днес се вижда малко вероятно. Сина на министра да го накажат с най-тежкото наказание!. . .“ (Този и други спомени дядо Тодор Влайков разказва на една „писателска вечер“ в Славянска беседа през февруари 1929 година. Един приятел ги стенографира. После ги дадохме на проф. Арнаудов и той ги публикува в сп. „Българска мисъл“ — год. IV. 1929, кн. IV.)

„Минаха се около десет години — продължава дядо Влайков. — Аз бях учител в Пирдоп. Случи ми се да дойда в София по една литературна работа. Трябваше да се срещна с някои в редакцията на излизащото тогава в София литературно списание „Св. Климент“. Петко Каравелов, който беше лишен от възможността на упражнява политическа деятелност, с помощта на един кръг приятели, и на първо място на неговата съпруга, бе започнал издаването на това списание, което беше много хубаво и ценно за времето си, па и днес. Аз бях сътрудник на списанието и отидох в дома на Каравелов. Там срещнах между другите писатели и един млад момък, изпит, бледен, с тъжно лице — скован, недъгав. Това беше Пенчо Славейков. . .“

През тия „около десетина години“, които са пребразили малкото буйно момче в скован, блед момък с тъжно лице, Пенчо Славейков е победил тежката болест, започнал е да пише, да превежда, усилено да чете. Дълбоки следи оставят у него срещите му с Петко Каравелов и Захари Стоянов в Пловдив преди Съединението. По същото време в Пловдив живее и Иван Вазов — редактира „Наука“, пише „Разбесня се Ремлинген герой“, заедно с Константин Величков съставя прочутата „Христоматия“ (1884), публикува „Гусла“, „Поля и гори“, „В царството на самодивите“. Старият Славейков сътрудничил в списанието на Вазов. През тия години, когато Петко Славейков и Вазов са се борили на един фронт, Пенчо Славейков е чел и се е вдъх-

новявал от „Епопея на забравените“. Захари Стоянов и Вазов, заедно с бащата, са негови учители и велики предходници — в най-значителните си произведения по-късно той следва техни завети и внушения: идеалът е един, само изразните средства — стилът и нюансите на мислите и чувствата са различни. Тук, в тоя момент от духовното развитие на Пенчо Славейков, впечатленията от Трявна и Стара Загора са поставени дълбоко. Примерите на Захари Стоянов и Вазов раздухват жаравата под тях, но още не я разпалват неудържимо. Това ще стане малко по-късно. Сега Пенчо Славейков е очарован от Петко Каравелов, другар на баща му и също тъй водач на демократическите и русофилски настроени български селяни, занаятчии, народните интелигенти, дребни търговци. . . Пенчо Славейков често посещавал къщата на Каравелов — и в Пловдив, и после в София — и с възхита слушал някогашния московски студент да декламира руски поети и Хайне, който вече бил негов любим автор и към когото се привързва още по-силно след трагичната промяна в живота му през 1884 година. А че личността на Петко Каравелов е излъчвала силно нравствено очарование, за това ни подсеща и обстоятелството, че заедно с Пенчо Славейков към него са се привързали страстно, с възторг и такива светли хора като Алеко Константинов, Найчо Цанов, Тодор Влайков.

Още през 1879 г., по време на Учредителното събрание в Търново, Пенчо Славейков следял отблизо борбите между либерали и консерватори, познавал много добре Каравелов, Стамболов; участвувал като зрител в митинги, събрания, побоища. . . Нова България се проявявала пред очите му.

В Пловдив баща му живее като емигрант, уволнен, гонен, пропъден този път не от турския султан, а от „български“ княз (когото Славейков посрещна с песни в Стара Загора), забранил най-строго да не се дава на Петко Славейков и най-скромно учителско място в селата — припадък, до който Митхад паша и падишахът не бяха стигали. По-рано в Стара Загора, сега в Пловдив семейството на стария поет живее прокудено по волята на господарите в държавата. Затова и Пенчо Славейков никак не ги обича и никак не им прощава: свидетелство за това са цяла верига стихотворения от „Марий и Сула“ до последните добавки и преправки на „Кървава песен“. . . Така че разликата между живота им в Стара Загора и Пловдив не е толкова в инак много важното обстоятелство, че България е вече свободна, колкото в това присъствие около бащата на необикновени личности като Петко Каравелов и на свободно изявяваната солидарност на народа с тях.

В първите поетични опити на Пенчо Славейков се чувствува известна тематична солидарност с поезията на баща му, на Вазов, на Захари Стоянов, Стоян Михайловски, Константин Величков — главно в стихотворенията, с които реагира срещу пороци в обществената действителност. От баща си („Дядо, баба и Златна рибка“), от Михайловски, Захари Стоянов („Искендер бей“), Величков. . . Пенчо Славейков възприема и иносказателния похват, алегорията, прикриването зад образи, уж взети от източни легенди и от приказките. В бащиния му дом в Пловдив бил особено популярен персийският поет Мирза Шафи — изобличител на насилниците и приятел на правдата. Ангел Тодоров правилно изтъква, че „това запознаване с един източен поет, свързан с руската култура и литература (Шафи дълго време е лектор по източни езици в Русия и руските напредничави писатели го превеждат), е началото на всежизнения интерес на Пенчо Славейков към източните поети, към които по-късно се прибавят Фирдоуси, Омар Хайям, Саади и др., на използуването на техни теми и творчески способи, с писането

на работи за България под формата, че се пише за Изтока“ (Предговор към том първи от „Събрани съчинения на Пенчо Славейков в осем тома, 1958, т. I, стр. 15). Тук може да се добави, че този „интерес към източните поети“ и този иносказателен похват е почти общ за всички значителни наши писатели от епохата на Батенберговата и Стамболовата сатрапия, пък и по-късно, при царуването на „ябанджията“. . .

През 1888 година Пенчо Славейков, двадесет и две годишен младеж, прекарал почти едната четвърт от младините си скован на легло, издава първата си книга — „Момини сълзи“. В ръкописния екземпляр на стихосбирката авторът поставил като мото мисълта на Паскал: „Сърцето има свои основания, които разумът не може да разбере“ — към която често ще се връща по-нататък в стръмния път към „Сън за щастие“. . .

„Момини сълзи“ са несръчни песни за първата любов, в които не е трудно да доловим мотиви, теми, настроения и пр. от сантименталните песни на бащата. Скоро Пенчо Славейков започнал да се срамува от тях, изкупвал книжката и я изгарял на кладата, макар Стоян Михайловски да се възхищава от тях, да нарича Славейкова „български Ленау“ и макар чак от Одеса Вазов — на когото младият автор изпратил първата си книга — да му пише: „Аз прочетох с наслаждение „Момини сълзи“, дето блика струя от такава нова, игрива и нежна поезия. Много песници наумяват прелестната муза на Хайне“. . . Сам Вазов осем години по-рано, в зорите на Освобождението е публикувал „Майска китка“ — любовни стихотворения, като някои на стария Славейков, от които по-късно също тъй се срамувал (вж. у Ив. Д. Шишманов, стр. 210).

В годината на „Момини сълзи“ в София (Средец) започва да излиза „Библиотека Свети Климент“, в която сътрудничат освен Славейковци — Петко, Иван и Пенчо — Иван Вазов, Константин Величков, Алеко Константинов, Т. Г. Влайков и която наистина е сериозно явление в нашия периодичен печат през първото свободно десетилетие. Много показателно е, че бодрият и неуморим Дядо Славейков сега, в първата книжка на списанието, публикува едно тъжно стихотворение — „Наградата“ (стр. 24) — в което протестира срещу бога, който уж бил слизал на земята, а пък не видял, че върху нея „добрува все злият“, а добрият е „угнетяван, озлобяван“ и за доброто, което върши, го награждават с — „хули, укор, безчестие, страдание и венец търнен“. Това е нова вариация на темата от „Не пей ми се“.

В същата книжка синът публикува свой превод от Хайне „Хастингско клане“ — тъжната повест за геройски загиналия цар Харолд — ритъмът и баладичната обстановка на която участвува в прекрасното стихотворение на Пенчо Славейков „Цар Самуил“, отпечатано шест години по-късно в „Мисъл“.

Пенчо Славейков превежда и печата в „Библиотека Свети Климент“ произведения и от Лонгфелоу, Бърнс, Проспер Мериме, Пушкин, Лермонтов, Батюшков, Колцов, Короленко, Чехов, а в книга шеста е отпечатан и един цикъл оригинални негови „Песни“ — за любовта (по образеца на Хайне) и за мъката, като тая, за която говори баща му в „Наградата“:

В сърце ми тежка скръб
като червей се е впила
и с въздишка и сълзи
е душа ми напоила.

Не оставя нито миг
тя душата ми на мира
и струните тя гласи
на тъжовната ми лира.

Ей защо когато пям,
из душа ми мъченишка —
всяка дума е сълза,
всяка песен е въздишка.

Такива вопли се откъртвали от сърцето, от мъченишката душа на двадесет и две годишния младеж, когото Тодор Влайков срещнал в дома на Каравелова — „изпит, бледен, с тъжно лице, скован. . .“ Но по същото време будният, немирен, необикновено жизнеспособен и волеви дух, по зла прищявка на съдбата приютен в болното тяло на този младеж, е създал и бодрата, весела поема „Луд гидия“, подхранвал се е с буйните сокове на народното творчество, засилял е творческата си воля и любовта си към живота, като възприемал вдъхновяващите внушения на „Живи мощи“ и на цялата класическа руска литература, която го учила да дири човека, да служи на човека и на неговата бленувана правда и вътрешна красота.

С „Момини сълзи“ и „Луд гидия“, гдето са вече дадени двете основни тоналности, в които ще звучи по-нататък сложната полифонична поезия на Пенчо Славейков, с преводите от Пушкин и Лермонтов, с набрания необикновено широк, многостранен и исторически съдържателен личен опит двадесет и четири годишният поет навлиза в сложните борби на последното десетилетие от миналия век и в него създава или започва да създава най-значителните си произведения. Тялото си крепи с патерица, но силният дух, идеалът го е насочил стремително напред и е изпълнил погледа с огнен устрем.

През това историческо десетилетие Пенчо Славейков сътрудничи най-напред в списанието на Вазов „Денница“ — и там за първи път подема любимата своя тема: човекът — идеалът, подема я ударно, ясно, призивно:

Живее само онзи, който има
в душата си незиблем идеал,
и с вяра чиста, непоколебима
всецяло нему той се е предал. . .
Предал се е не само на слова,
а труди се настойчиво и смело
тоз идеал да въплоти во дело;
кой пред съда на хорската мълва
в смущение не свежда свойто чело недостойно,
а следува из пътя си спокойно.

Настойчивият и смел труд в името на идеала дава най-неуязвимото достойнство на човека. Това Пенчо Славейков е знаел от живота и от поезията на Петко Славейков. Съзнанието за това достойнство е изпъкваща отлика на човеците и поетите Петко и Пенчо Славейкови — то дава тежест и размах на мисълта, полет на чувствата, сила на възторзите и острота на възмущенията.

Стихотворението, което цитирах по-горе, се явява като заключителна част на няколко предходни, близки по теми произведения, печатани пак в „Денница“, няколко месеца по-рано. В тях Пенчо Славейков се връща към своето минало, към младостта, без да загатва за свръхчовешките страдания, през които е минал. И при тая равносметка у него — също като у баща му — властно действува съзнанието за изпълнен дълг, нравственото доволство, че е служил на един идеал:

О, често спомням аз за̀ миналата младост,
за чистите сълзи, за искрената радост
и искрена печал,

и чистата любов — богатства на душата,
които с гордост аз принасях жертва свята
на своя идеал!. . .

Аз казвах: „Дал е Бог крилата на орелът
не свити да стоят, а с тях той во пределът
надзвездни да лети;

на младостта е дал той пламъкът свещений
не слабо да мъждей, като огарък тленни,
а гордо да пламти!. . .“

И ето днес защо аз спомням си со радост
за буйният кипеж на миналата младост,
в разцветът ѝ богат.

Защото младостта не я минах безплодно,
а дадох ѝ в душа що имах благородно
и в младостта бях млад!

Интересно и исторически важно е, че тия и други изповеди и поетични разсъждения на Пенчо Славейков от онова време са публикувани от Иван Вазов и звучат в унисон с някои негови песни и с разбиранията му за призванието на поета и предназначението на изкуството, които по онова време са всъщност общи разбирания на първите ни писатели и поети.

Старият Славейков е под домашен арест, преследван, дивашки хулен; на врата на сина му Иван, който се опитвал да издава вестници, висели пет присъди и той заедно с Петко Каравелов бил затварян в Черната джамия — най-зловещия затвор по онова време. Петко Славейков пишел протести до двореца, събирал приятели, насърчавал ги — но вече чувствувал и умора, тежка болест го приковавала към леглото. В едно писмо от 7 април 1887, още в зорите на Стамболовата диктатура, той съобщава: „Иван е интерниран в Голямо Конаре. . . Рачо е без служба и е у дома. . . Пенчо си стои на едно място, неспособен за никаква работа. . . Прекарал съм много на светът, ама в такова състояние не съм достигал. Не мога да предприема нищо по причина на старостта си, а повече на болестта си.“ Стамболовистите осъждат Дяда Славейкова за някаква уж неправилно изразходвана от него сума през 1880 г. като председател на Народното събрание и посягат на пенсията му, а той отговаря: „Били сме по-млади и животът е бил по-скъп и по-свиден, па и тогава не сме го жалели, та сега ли ще се побоим за имота си, който не сме имали и нямаме, или за живота си, който вече нищо не чини! Никога!“ На Стамболов, който е наредил да бъде арестуван Иван Славейков, бащата пише: „Вие сте свободни и имате власт не само над сина ми, но и над сичката ми челяд, над живота ни и смъртта ни. Можете да ни погубите, в ръцете ви сме, можете да ни изтребите, но не мислете, че ще можете някога под страхът на каквито и да е изтязания да ни принудите да се отречем от политическите си убеждения, само тамо властта ви е безсилна. . .“

По време на превратa през 1881 г. изпращат Славейков на заточение. Разделяйки се със сина си Пенчо, тогава петнадесетгодишен младеж, старият Славейков, стъпил вече в пощенската кола, казва: „Синко, когато отрастнеш, бъди като баща си — не се бой от вълци!“

Минават години. . . Бащата и синът заедно се борят и с физически, и с морални напасти. Тъжна е обстановката в малката къща на стария народен трибун и поет — той е парализиран, а и синът не може да „работи", да помага на семейството. Глухо е в старата ковачница, но жаравата не е угаснала.

През 1889 г. най-после след дълги митарства бил отпечатан бележитият сборник „Български притчи", с чудната „История на събирането им". . . Зарадваният стар майстор се заел с всички сили да възстановява и другите народоучни материали, изгорели десет години по-рано в пламъците на Освободителната война. Свит някъде край него, и Пенчо Славейков четял, проучвал, систематизирал подобни материали, подхранвал с тях мисълта си, подготвял се за високата работа и борба в областта на духа, на националната култура. „От това време, когато трябваше да стои и да лежи в къщи — спомня си брат му Христо — почва Пенчо и да се интересува по-силно от литература. От скука, за да убива времето, научи се дори да плете чорапи. Обичаше да чете народни песни, а сетне бащини ми книги и каквото му падало на ръка. Той почна да се препира с баща ми за някои думи. . ." („От кога Пенчо започна да се подпира", „Златорог", год. XIII, 1932, кн. 5—6, стр. 218).

В стихотворенията, които посочихме и които после Пенчо Славейков не включва в стихосбирките си, са намерили хубав израз и тъжните, и бодрите мисли и чувства, които е извиквал животът в бащиния дом, в атмосферата на който и сега синът се е калявал в много трудното изкуство да владее себе си, да овладява изпитанията, да пази гордостта си, да бъде смел воин на идеала. Вън, в обществения живот същите високи човешки и патриотични добродетели проявява Иван Вазов — също тъй жертва на амболовата диктатура, току-що дошъл от великата братска славянска страна, за да бъде близо до народа си, да подхранва куража и надеждите му. В тоя стремеж към народа Славейков и Вазов се срещат и сближават — и това са много важни моменти в техните биографии. Младият Славейков получава благословията на автора на най-значителните, най-вдъхновените книги в свободна България.

По това време Тодор Влайков се среща за трети път с Пенчо Славейков:

„Сприятелихме се. Това беше през 1892 и 1893 г. Тогава Славейков се беше увлякъл да изучава нашата народна песен. След първите опити и преводи той беше започнал да пише в народен дух. Плод на тази му дейност са стихотворенията „Чумави", „Неразделни" и др. Този род творчество на Пенчо Славейков беше може би проява на наследство от неговия даровит баща. И един път той дойде у дома и ми прочете едно свое ново творение — „Коледари", прочутата си поема в народен дух. Но тогава тя още не беше завършена. Той ми прочете „Коледари" и каза: „Спира ме едно място". В „Коледари" се изреждат напеви за дядото, за бабата, за младата булка, за ергена, за момата, за всички членове на семейството. За всички отделни лица Пенчо намерил мотиви в народната поезия и преработил суровия й материал в нови форми. „Но за детето — каза Пенчо — аз съм в затруднение. В народната поезия не намирам мотиви как може да бъде изразено чувство — напев спрямо детето." Запита ме не съм ли чел нещо в народната поезия за малкото дете. Размениxме мисли. Както се знае, по-сетне той намери в народната поезия мотиви и за малкото дете и напевите за него са така великолепни, както напевите и за другите членове на семейството. Тогава той беше все така бледен, движенията му бяха все така бавни, по лицето му се четеше тъга. . ."

„Чумави“ и „Коледари“ са отпечатани в първите две годишнини на списание „Мисъл“ — 1892 г., където сътрудничи и Иван Вазов (до падането на Стамболов през май 1894 и вземането на властта от народняците, когато Вазов става министър). Тая първа редакция на „Чумави“ остава почти непроменена, докато „Коледари“ претърпява чувствителни добавки и поправки (вж. бележките на Дим. Осинин към том I от Събрани съчинения на Пенчо Славейков, 1958, стр. 407 и сл.). „Неразделни“ е писано три години по-късно. А заедно с „Чумави“ и „Коледари“ двадесет и пет годишният бледен и тъжен младеж е написал и публикувал първата редакция на „Фрина“, „Cis moll“, „Успокоенний“, „Сърце на сърцата“. Изборът на темите и на образите, драматично разработените сюжети, мисловното и чувствено съдържание на тия малки поеми много ясно ни насочват към личната участ на младия поет и към сложните и много деликатни борби в неговата страдална и едновременно героична душа. Към „Cis moll“ покъсно, в „Епически песни“, Славейков добавя извадка от дневника на Лудвиг ван Бетховен: „Да създавам сам велики неща—ето към какво е бил склонен моят ум. . . Роден с темперамент жив и деятелен, дори страстен, аз бидох принуден отрано да напусна обществото и да живея самотен. . . Подобни неща ме докарват почти до отчаяние; и малко оставаше да разчистя сметката с живота си. Само изкуството, то спря ръката ми. О, струваше ми се невъзможно да напусна света, преди да създам онова, което бях длъжен да създам. . .“

„. . . Човек е твърде склонен — пише пък в бележка към „Успокоенний“ — да смята своето съвсем лично страдалческо чувство за световна скръб и страдание. Но това дълбоко страдалческо чувство, което обичаше да загръща цялата природа с траурен черен креп, което огорчи живота му (на Ленау) и помрачи всяка негова радост, го направи и тъгуващ славей, който успя да изпее в безсмъртни песни дълбоката болка на човешката душа.“ (Т. I, стр. 399). Ще припомня тук, че още през 1888 година по повод на „Момини сълзи“ Стоян Михайловски, споделяйки хубавите чувства на Вазов, нарече Пенча Славейков „български Ленау“.

А за Шели, героя в „Сърце на сърцата“, приведената от Славейков бележка изтъква: „Всеки друг, изпълнен като него със злоба и с по-проницателна психология, би се отровил или би изпаднал в отчаяние. Но той остава любещ. Разочарован от настоящето, той предоставя на бъдещето грижата за тези благородни мечти за правда, и с един изумителен порив прехвърля вярата си към идването на дните на братството“ (там, стр. 402).

Всички тия цитати, пояснителни бележки изразяват и интимната мисъл, която авторът е вложил в своите стихотворения — съвсем нови с идеите си, с вътрешния си строеж, с езика си.

По същото време Пенчо Славейков създава и малки игриви лирически песни, някои от които на няколко пъти печата в цикли с общо име „Момини сълзи“, а после преработва и подрежда в „Сън за щастие“. Между тия лекокрили лирични песни е и „Капчици дъждовни“, която и сега нашите деца декламират и пеят.

Новият голям поет вече властно навлиза в живота и литературата със завидно богатство от теми и възторзи. Из схлупената къщурка с големия, потънал в цветя двор, където изживява последните си дни старият поет, тръгва по широкия друм на живота калениият в бащиния богат опит и в личните си страдания млад поет. Патерицата, която е неразделен негов спътник, помага за преодоляване на физическия недъг, но тя сякаш още по-нагледно и внушително подчертава и устрема на духа, остротата на

погледа. Нищо, че краката не държат. „Изпъчил предната част на тялото си, с поглед устремен напред, бърза да отиде някъде“ — така е запомнил Влайков своя другар, така ни го представят и всички, които са го познавали и обичали.

През септември 1892 г. Пенчо Славейков заминава като държавен стипендиант за Лайпциг, гдето учи, лекува се, работи до юни 1898 и само през някои ваканции дохожда в България. (На 3 юли 1895 присъствува на погребението на баща си.)

. . . Две седмици след като пристигнал в Лайпциг синът пише до баща си — уви! — това е единственото известно писмо от младия до стария поет, което ни дава възможност да надникнем в сърдечната, интимната семейна атмосфера на Славейковия дом, да видим в непринуден разговор бащата и сина, с тяхната сдържана благост; с чудната им искреност, с хумора и с онова борческо упорство, което е главна отлика на живота и на поезията им:

„Драги тате,

. . . Мина вече две недели, откак аз съм в Лайпциг, настаних се вече окончателно, записах се и в университета, като редовен студент в историко-философския факултет и сега съм един вид философ. Понеже нищо не разбирам от това, що говорят професорите, то аз се записах за сега само на една лекция, но и на нея не ходя редовно; когато ида, лапам само мухите като истински философ.

Засега аз се боричкам изключително с немските глаголи, които напук на волята ми никак не ми се вдават да ги оборя. Не било шега работа немский език! И както ми се чини, ще трябва цяла една година най-малко да се оращисвам с тоя пусти език. . .“

В университета Пенчо Славейков слушал лекции при прочути учени мъже: при Вундт — психология, етика и история на философията; при Фолкелт — естетика и история на новата философия; при именития славяновед Лескин — славянска диалектология и тълкуване на старосръбски текстове; при Волнер — народния епос у южните славяни; при Витковски — „Фауст“ и немска литературна история; при Елстер — Шилер. . .

„От лекции се връщам право в гостинницата, оттам у дома“ — пише до брат си Иван на 29 януари 1893. — После описва подробно стаята си, за да „знаели где и как обитава“. Това, че е имал отделна стая, е било необикновено нещо — случвало се за първи път в живота му. . . За първи, а може би и за последен. Защото и по-късно, когато живее в София, вече като известен поет, директор на Народната библиотека и на Народния театър, Пенчо Славейков пак няма своя отделна стая. „. . . Дните му бяха заети от служба и от услуги — пише Мара Белчева, — без да има един кът, който да нарече свой; той чака полунощ — роднините и съседките да приключат клюките си и да опразнят гостната, в която той ще работи за себе си — за онова дело, в което той намираше себе си — ще работи от 12 часа полунощ до 4 часа сутрин, за да спи само четири часа, и утре пак на служба, пак обществен и човешки дълг. . .“ („За писмата на Пенча“, в. „Съвременник“, год. I, 1930, бр. 2, от 24 септември.)

И тук пълна прилика с бащата!

В писмото си до Иван Славейков младият поет съобщава и по колко пари харчел на месец. „По-евтино не може от това. Другите българи тук живущи плащат почти всички по десетина марки повече. . .“

А той се и лекувал, борел се не само с немската граматика, но и с коварната болест: „Последните две недели ходих — почти всеки ден по док-

тори. При един ходих за очите си, при други за краката си. За очите ми дадоха очила, а за краката корсет. Корсетът ме държи прав; аз му привикнах вече, почти, и сега той не ми пречи. За краката ми препоръчаха да правя студени бани. . . Тези неща ми препоръчаха трима от докторите-професори, които нарочно за мен бяха се сбрали заедно на консултация, — като намериха, че аз страдам само от нервно разстройство.“ Малко по-късно, пак в писмо до брат си Иван, а чрез него до всички у дома, Пенчо Славейков съобщава: „. . . Като положителен резултат от досегашното ми лекуване е, че главата и ръцете ми вече не треперят. И макар че драконовското ми лекуване ме уморява до немай-къде, но аз ще го продължавам, какво и да бъде, защото виждам полза. А доколко то ме уморява, може ви показа това, че подир всяко бесене (от 3—5 мин.) едвам се домъквам дома и заспивам изведнъж като убит. Тъй проспивам 8—10 часа непробудно; въобще сега спя, както никога не съм спал. Може би че това е главна причина, загдето дебелея като прасе. За краката си мога само това да кажа: ходя пак с бастуня, но не се килкам вече като пиян и издържам повече път. Отдавна не съм падал. . .“

. . . Сълзи извиква в очите това писмо. Сълзи на мъка за тежките страдания на този хубав, необикновен младеж и сълзи на умиление и възторг пред силата на неговия дух, неусетно събрана в иронията на няколко инак най-обикновени думи — ирония, която засяга лично него, ирония, която е между най-скъпите съкровища в работилницата на Славейковци. С нея те одухотворяваха чуждите портрети, одухотворяваха и собствените си биографии.

Смехът, иронията и самоиронията на Пенчо Славейков, за които пишат и всички негови близки и познати до края на живота му, са израз на душевна и сърдечна широта, на благородство и сила. Те са неделими от борческата воля и от идеала, към който е насочвала тя поета и човека. Те извират и от друг един дълбок извор, също тъй лично притежание на духовния дом на Славейковци: оптимизма, вярата в доброто, в любовта, в живота. Както е казал синът в онова вдъхновено обръщение към духът на баща си:

И чувствувам с крило как божи дух ме гали —
и чувствувам, че ти доволен си от мен. . .
Че на живота аз свещените скрижали
понесох — не да ги захвърля пак смутен.

Душата ми с завет ти за живот огрея
и в път благослови со бащин благослов:
и както в мене ти у ази в теб живея —
за подвига свещен на земната любов. . .

НЯКОИ СТРАНИ ОТ ТВОРЧЕСКИЯ АКТ И ПСИХОЛОГИЯТА НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ

Любомир Стефанов

Поетическото наследство на Пенчо Славейков е благодатна тема за изучаването на творческия процес. Да се изяснят психичните функции на Славейковата поетическа личност с оглед на художествен текст, писма, документи, спомени и т. н. — ето една основна проблема, която стои пред нашите литературоведи. Тези функции определят основните психични звена на неговата творческа система, те изясняват психомориката на поета, неговата творческа психограма. Обяснението на поетическото дело на Славейков не може да се постигне само в рамките на най-общите констатации и със средствата на една терминология, в чиито основни езикови структури-определения в повечето случаи няма достатъчно научно съдържание. Творческата система на поета, обяснявана в редица студии и статии, се нуждае, според мен, от преразглеждане.

Тъй като анализът на творческия процес се прави въз основа на анализа на текст, а не върху самата жива личност, то в такива случаи (а те преобладават в световната литературно-изследователска дейност) са необходими и се налагат други оперативни способи и термини. Когато изследваме текста, ние класифицираме изреченските серии по тяхното значение. Така се установяват начините на писане, похватите за постигане на словесно въздействие, микроструктурата и макроструктурата на поетическата реч, особеното и общото в изреченските ритмически серии и т. н. Целият този процес на писане схващаме като поведение с особено значение. Той е свързан с едно лице, живяло в определена епоха, в определена езикова и литературна среда. Персоналният начин на писане е част от общия процес на писане, осъществяван тогава в нашата страна, с всичките му лексикални, морфологически и синтаксически особености. Единичният, персоналният процес на писане, осъществяван от творческата личност (в случая П. П. Славейков), бихме могли да наречем монографемен процес за разлика от хомографемния процес, който характеризира цяла една литературна, книжовна, публицистична, писмена ситуация. В нея се вливат в една или друга форма и степен инородни хомографемни и монографемни струи. В процеса на творчество у всеки поет се извършват непрекъснати промени, които по начало трудно могат да се обхванат и регистрират. Ние се интересуваме от тези промени, които са засвидетелствувани в произведението или за които има необходимите данни.

Процесът на поетическо творчество у П. П. Славейков обикновено се обяснява като еднолинеен монологичен процес, като дело само на „лично

съзнание“ (проф. С. Казанджиев. „Индивидуализмът на Пенчо Славейков“, „Златорог“, 1921, стр. 452). От тук се правят пресилени заключения за поезията на Славейков: тя била рожба на „независим дух“ (Боян Пенев. „В родната земя“, „Златорог“, 1921, стр. 352), „не само езикът, а и всички останали художнически средства на Славейков имат индивидуален характер“, „в тия средства висш дълг на Славейкова е да остава верен на себе си и навсякъде да следва собствената си художническа воля“ (проф. С. Казанджиев, същата статия, стр. 453). Монографемният процес, поетическото писане с неговите образни и емоционални конструкции, стилистически похвати и изреченски ритмико-мелодични постройки винаги протича и по известни модели, образци. Този процес не може да бъде дело само на лично съзнание нито в семантично, нито в лирико-конструктивно отношение. Той е обществен акт. Без прилагане в творческия процес на усвоения художествен и обществен опит (синпрагма) Славейков не би могъл да работи, да се прояви като творческа личност. Като определяме системата на поета като творчески вариант на създадените модели за писане, това съвсем не означава, че подценяваме неговото, личното — принос в развитието на българската лирика. Тезата за независимия дух на делото и поезията на Славейков, мисълта за индивидуалния характер на езика и езиковите средства, за собствена художническа воля — всичко това се основава на хиперболизирани, нематериалистически концепции. Тези схващания са резултат на субективистични оценки, а не на непосредно, научно обяснение на творческия акт.

Персоналното в Славейковия монографемен процес констатираме при съпоставителното изучаване на монографемните процеси в българската лирика от тази епоха. С какви различители се явява пред нас Славейковата поезия, какво е равнището на неговите творчески похвати и поетическа техника, кои показатели свидетелствуват за доразвиване на придобития от Славейков обществено-литературен опит — ето част от въпросите, които насочват към съдържанието на понятието „персоналното в Славейковия монографемен процес“. Монографемният процес не може да се обясни и по линията на своята семантика само като резултат на „индивидуалната психика на поета“.

Казанджиев в поменатата по-горе статия развя мисълта, че „поетическото дело на Славейкова означава нов момент в развитието на нашата литература, който в сравнение с епохата на Вазова би могъл да се нарече момент на утвърждаване и н д и в и д у а л н а т а психика в поезията ни. Вазовата поезия отразява к о л е к т и в н о т о съзнание. Срещу това съзнание поезията на Славейкова застана с л и ч н о т о съзнание на поета. На външния свят тя противопостави друг — вътрешен. . .“ (стр. 452). Широко разпространено е мнението, че П. П. Славейков пръв внасял лични мотиви. Лични мотиви, индивидуално съзнание като монографемни процеси срещаме още и у стария Славейков, и у Ботев и у Стоян Михайловски. У Вазов има много творби, създадени до появата на П. Славейков, на лична тема и с индивидуално виждане. У Пенчо Славейков забелязваме с х о д с т в о в лирическите пози, застъпвани от споменатите поети. Авторът на сбирката „На острова на блажените“ пише, че успял да мине на другия бряг на поезията, т. е. че той се бил освободил от известни влияния (има предвид българската лирика). Казанджиев, като излиза от тази мисъл, разделя поезията на Славейков на две половини и се опитва да обоснове съдържанието на тези два периода. Но тази делитба е изкуствена и не се основава на фактите. Индивидуалистични и неиндивидуалистични мотиви

срещаме и през „първата“ и през „втората половина“ в творчеството на нашия поет. Нима мнозинството от лирическите късове в „Сън за щастие“ бихме подвели под знаменателя „индивидуалистичност“! В сборника „На острова на блажените“ (1910) има много и много стихотворения, в чиито структури откриваме много общо с лирическото поведение на други наши поети. В произведението „Сто двадесет души“ лирическата поза напомня не само за влияние от италианския поет Меркантини, както на времето убедително посочи Боян Пенев („Златорог“, 1926, стр. 243), но и влияние от Вазов. Общата постановка, мисловните и образни конструкции и т. н. — всичко това е предадено с прекрасно индивидуално изпълнение, но патетичната лирическа поза е еднотипна с лирическата поза на твореца на „Събирачката на класове от Сапри“, с лирическите пози на Вазов в „Епопея на забравените“ и на други Вазови патриотично-патетични стихотворения. В монографемния процес на Славейков личат много еднотипни тенденции за поетическа изява. Успехът на създателя на одата „Сто двадесет души“ е не само в това, че той прилага един хубав модел на лирическа поза, но главно в това, че е постигнал прекрасно индивидуално изпълнение. В стихотворенията „На Шипка“, „Ай-Гидик“, „По главната улица“ и др. се създава такава верига от афекти и творчески похвати, такива тематични структури, които имат определена връзка със системата на поетическата асоциативност, прилагана от Вазов. Пенчо Славейков превключва в своя творчески процес такива потикни функции, такива идейни афекти, които са присъщи на Вазов. Еднотиповият подход към сходни теми, трансформацията на лирически пози съвсем не означава плагиатство, неспособност за самостоятелно творческо изпълнение. Този начин на работа у П. Славейков се придружава с нови творчески импулси; поетът усъвършенствува и доразвива установените похвати, макар и с някои техни показатели. Когато съпоставяме произведенията на Славейков с произведенията на П. Р. Славейков, Вазов, Стоян Михайловски, П. К. Яворов и символистите и откриваме в отделни случаи общи теми, общо значещи елементи, сродни преобразувани изречения, някои общи постановки, еднакви лирически пози и т. н. не бива прибързано да определяме, че Славейков направо и грубо е заимствувал, че неговото произведение е обикновена преработка на произведенията на друг автор. Трябва внимателно да се разглежда въпросът за литературното влияние в монографемния процес, за преобразуването на мислите, образите, темите и т. н. Художествената трансформация не означава заимствуване, литературна кражба (при все че могат да се открият подобни явления в лирическата практика). Литературно-художествената трансформация започва най-напред от преобразуването на микроелементите: на епитети, метафори, метонимии, изречения и т. н., за да стигне до макроелементите: образа, системата от образи, похвата, лирическите пози и т. н. Художествената оригинална трансформация трябва да се схваща като една необходимост в общия процес на писане (хомографемния), като постижение в литературното развитие.

Сравнително-историческото разглеждане на Пенчо Славейковите творби ни помага да разкрием редица общи елементи на значение, срещани у други наши и иностранни поети. Напр. Ботевият израз „този, който падне в бой за свобода, той не умира“ се трансформира у Славейков: „този, който в бой умре, в смъртта ще оживее“ („Марш“ в сб. „На острова на блажените“). Славейков създава още няколко интересни и хубави варианта на този израз. Известно е, че в пролога на „Кървава песен“ има трансформация на изреченски и тематични елементи, напомнящи силно за писменото и жи-

тейско поведение на Ботев; в деветата песен също така са налице трансформации на определени преживявания, напомнящи Вазови произведения. Стихотворението „Марш“ е поместено и в „Кървава песен“ (песен четвърта). В него откриваме трансформирани на по-висока степен похвати и концепции, присъщи на Вазовото произведение „Панагюрските въстаници“ (а също и на други Вазови творби). Темпото напомня и за известния марш на Стоян Михайловски „Напред“. Цялата „Кървава песен“ е преди всичко създадена тематично под влиянието на „Под игото“, а също и на други произведения. В тази поема не откриваме само елементи на „индивидуална психика“, на „индивидуално съзнание“, а и елементи на „колективно съзнание“. Очевидно мисълта на Казанджиев не е подкрепена с факти от творческото развитие на поета. Ето защо схващането на автора на статията „Индивидуализмът на Пенчо Славейков“, че Славейков се противопоставял с л и ч н о т о си съзнание на к о л е к т и в н о т о съзнание, не отговаря на хронологията на творческия процес. Мисълта за две половини в поетическия път на нашия поет с различна нагласа на съзнанието и различни мотиви е лишена от историко-литературно аргументиране.

Но Славейковите произведения не са рожба на елементарно трансформиране, той не е литературен сателит. У него откриваме творчески подход, самостоятелност в изпълнението, редица лични постижения.

Пейзажните и любовни мотиви, които намираме в „Момини сълзи“ (1888), продължават да вълнуват съзнанието на поета много години след излизането на тази стихосбирка. В списанията „Мисъл“ (през 1892, 1895, 1899, 1901, 1903, 1905 и 1906) и „Българска сбирка“ (1896) Славейков помества творби, еднотипни с книгата „Момини сълзи“, но в значителна степен по-усъвършенствувани. В „Сън за щастие“ (1906) се забелязват аналогични комплекси от преживявания и представни асоциации. Краткостта на фразата, загатването с малко думи за настроението, интонационните похвати, контекстът и т. н. — всичко бележи несъмнен напредък, по-висока фаза на поетическо развитие, но не и друга „половина“, не и друг етап. Много лирически късове в „Сън за щастие“ са постигнати с умение и с конструкции, срещани и в някои стихотворения на Кирил Христов и Яворов.

Славейковият творчески процес се извършва в една определена художествена ситуация. В текста на неговите произведения откриваме не само показатели на неговото поетическо поведение, не само негови сложни възбуди, но и сложни рефлектирания на писмената, речова и обществена дейност на други поети, книжовници и граждани. Проблемата за личностното съзнание на Славейков като поет не би могла да се обясни, ако не се изследва писмената поетическа ситуация по това време. Очевидно става дума не само за персоналното в монографемния процес на Пенчо Славейков като израз н а н е г о в о т о поетическо съзнание, но и за други подобни персонални монографемни прояви, съществуващи успоредно с поетическата проява на нашия поет. В такъв случай понятието „индивидуална психика“, застъпвано в статията на Казанджиев, ще се окаже обществена категория; то е свързано тясно, непосредно с психиката на една част от тогавашната наша интелигенция, с нейните предразположения и вкусове и т. н. Щом като индивидуални психически прояви съзираме в произведенията на други поети, в произведенията на поетите-спътници, в поведението на обществени и политически дейци, то тогава тази психика, това поведение е характерно не само за личността на Пенчо Славейков, но и за един определен о б щ е с т в е н к р ъ г. Но „индивидуалната психика“ не определя целокупната поетическа и гражданска психика на нашия поет. В неговото

поведение, в неговите психични прояви има и редица други елементи, които преобладават над индивидуалното. Славейков в статията си „Хайне в България“ твърди, че само Хайне му е оказал въздействие при създаването на „Момини сълзи“: „сам аз мога каза за себе си, че Хайне е възбудил интереса ми към поезия. Изначало аз не съм се влияел от Хайне, а просто съм копирал песните му, според руски преводи. Първата книжка мои песни, М о м и н и с ъ л з и, е свидетел за това. И свидетел е тя още, че тогава аз бъкел не съм разбирал от Хайне. Вече отпосле, когато четох песните на тоя чародеец на езика, на който са писани — защото на друг те са само увяхнали цветя — тогава почнах да го ценя и да се влияя от него. Но това е вече параграф, по който сам аз не си давам дума тук. А че все ще съм долавял нещо от Хайневата поезия, може би нещо външно само, нещо от манерността и, за това са свидетели моите едновремешни стихове, като М а р к о в и к у л и, Р у д о л ф и М е р и, Ц а р Д а в и д и други подобни недъгавчета“. У Вазов също така са открити трансформации на образи, чувства и лирически похвати под влиянието на руски преводи на Хайне. Това добре изтъква Славейков в своята статия. Той пише за хайневски следи във Вазовите стихотворения „Песента на синчеца“, „Два сфинкса“ („Поля и гори“) и № 5 от „Ековете“ („Италия“). Тук изпъква най-напред проблемата за създаването на трансформационен процес у П. Славейков под въздействието не на оригинала, а на превод на чужд, не роден език. Независимо от това дали руският превод на Хайне е буквален, смислов или творчески, руските синтаксически вериги, лексикални единици и фонетични особености не могат да не окажат влияние върху трансформацията. Съпоставителното изследване на руските преводи на Хайне, които Славейков е чел, ще ни наведат на интересни заключения за естеството на такъв вид трансформация („копиране“), за която пише П. П. Славейков. От Славейковите признания може да се направи извод, че равнището на трансформационния процес трябва да бъде високо, че са необходими в творческия процес и нови, самостоятелни превключвания на вживявания, представи и ритмично-мелодични комбинации. Трябва да подчертаем, че първата Славейкова стихосбирка не е лишена и от мотиви, свързани с първата любов на поета.

В първата Славейкова стихосбирка откриваме трансформационни струи на Вазови стихотворения. Ако се сравни например стих № 40 от „Момини сълзи“ със стих. „Поезията“ на Вазов от „Гусла“ ще се открие сходство по някои елементи. Личи трансформацията на темата и структурата; сходство откриваме и с Вазовото произведение „Многострадална ръкопис или цветущият период на българската литература“:

У В а з о в („П о е з и я т а“):	У В а з о в („М н. р ъ к о п и с“):	У П. П. С л а в е й к о й
Ако ти някой каже, че нищо веч не важе поезията тук; че тя е вещ бездушна, излишна и ненужна и само празен звук; . . . . . и никой дух не буди в тоз реален век. . .	. . . . . Народът не отбира. . . Наместо твойта лира той търси златна днес	Днес век е на прогреса век на здравата наука — за злочестите поети няма вече място тука. Днеска твърде малко важат поетически въпроси днеска важно е което полза, само полза носи.

Вазовите любовно-сантиментали мисли и преживявания от сбирката „Майска китка“ (1880), предадени в стихотворенията „Утрен поздрав“, „Сусана“,

„Предпазване“ и др., навярно са предизвикали афекти у младия Славейков; те са се свързали със Славейковите, а може би и с Хайневите, и в резултат се е получило сходство в излияния и мечти, сходство в поетически подходи. Цяла поредица Вазови любовни стихотворения от сб. „Гусла“ (1881): „Николина“, „Вечер“, „Писмото“, „Спи, въздишай и се смей“, „Недовършено“, „Подир бурята“, „Едно възпоминание“, „Фани“ и др. влияят не само върху Славейков, но и върху редица други, известни само в литературната ни история поети-спътници и подражатели.

Съпоставянето на Славейковия „Луд гидия“ с народната песен „Стоян и кадия“ ни разкрива също общи елементи. Славейков е създал класически, прекрасен образец на високохудожествена преработка. Майсторското вживяване в темата на народната песен е предизвикало рой чувства, представи и асоциации. Темата е обогатена, картината е не само разширена и детайлирана с повече елементи — тя е постигната с четката на голям художник. Пенчо Славейков е претворил със силаботоническа метрика народната балада „Лазар и Петкана“ в „Чумави“. И в двете балади битовото се преплита с поверието, със свръхестественото. Авторът на „Чумави“ не се издига над поверието, над народното вярване, а остава в идейните рамки на народното произведение. Баладата „Лазар и Петкана“ е една от най-хубавите в нашата баладична фолклорна поезия. В процеса на трасформиране Славейков не е включил нови и интересни елементи, както това е сторил в „Луд гидия“. По същия начин той е разработил и баладата „Змейново любе“. И тук е останал на равнището на митическото, като се е задоволил да внесе малки изменения: изградил е строфирана ритмическа реч, стилизирал е на места народната песен.

Някои литературоведи, като излизат от една от основните идеи на Славейковото творчество, както и от изказванията на поета, определят неговата творческа система с названието „индивидуализъм“. В тази насока допринесоха усилията на д-р Кръстьо Кръстев, Божан Ангелов, Боян Пенев, Спиридон Казанджиев, Иван Радославов, както и писанията на някои литературоведи след деветосептемврийската народна победа. Ако излизаме от логиката на тези изследователи бихме могли да определим творчеството на други писатели с подобни „изми“. Напр. творчеството на Алеко и Елин Пелин бихме могли да назовем „демократизъм“, на Христо Смирненски — „социализъм“, „комунизъм“ и т. н. Но индивидуалистическите преживявания и концепции са една част (и то неголяма!) от общия творчески процес на Славейков. Определението „индивидуализъм“ претендира за всеобхватност на всички творчески прояви. Според мен, то е изградено само върху някои показатели от творческата система на поета и съвсем не я обхваща изцяло. Ние знаем, че броят на индивидуалистичните произведения е много малък в сравнения с останалите, плод на други творчески стремежи. Индивидуализмът като концепция не успя да предизвика големи вълнения и да внуши създаването на значителни произведения. Най-хубавите Славейкови творби не са осъществени под знаменателя „философски индивидуализъм“. Определението „индивидуализъм“ не ни разкрива характерното, присъщото на ц я л а т а творческа система на Славейков. В това определение не могат да се включат онези вериги от творчески похвати, които определят Славейков като поет, като създател на художествени словесни ценности. Нашите критици биха били прави, ако статистиката на творческите похвати докаже наличието само на един единствен творчески показател — философския индивидуализъм. Динамиката на творческия процес у нашия поет е разностранна. Разностранна е тя и през времето,

когато творчеството му се определя само с единствения индекс — индивидуализъм. За Спиридон Казанджиев напр. Славейковият поетически образ, „идейното значение на Славейковото творчество“ се очертава в историята на българската лирика само с този индекс. Изтъкнахме, че Казанджиев се опитва да подведе под знаменателя „индивидуализъм“ езика и творческите средства на поета. Но всеки, който внимателно и задълбочено е проучвал поезията на Славейков и който разбира от поетическа мисъл, ще забележи различни похвати: романтизъм (и романтика!), сантиментализъм (и сантименталност), идилизъм (и идиличност), натурализъм и т. н. Няма нищо лошо, ако се говори за похвати, почерпени от старогръцката и немската класика. Съпоставителното изучаване на Славейковите творби ни дава основание да говорим не за еднолинейно развитие и практика, както това правят редица изследователи и критици. Прекрасни романтични картини и романтична обстановка има в „Сърце на сърцата“. Без тези романтични картини, без тези образни внушения идейното, индивидиалистичното тълкуване на образа на Шели ще остане само в рамките на риториката. Сантименталното и романтичното в много Славейкови стихотворения се съчетава с антропоморфичното. Повечето от стихотворните творби в „Сън за щастие“ са писани и печатани от 1901 до 1906 г. В много от тях онова, което вълнува душата на поета и което предизвиква чудни емоции у читателя, слушателя, няма нищо общо с индивидуализма като концепция.

Егоцентризмът на П. П. Славейков е разностранен. Той се очертава в малкото му индивидуалистични произведения, в някои негови непоетически писания („биографичните очерци“ на поетите от „Острова на блажените“, в някои статии).

В пейзажната лирика, в „Кървава песен“ и в други творби пантеистичното и антропоморфичното мислене заемат значително място. Създават се сложни взаимоотношения между това мислене и индивидуалното с личностните реакции, с чувството за отлетялата младост, за самотата, за превратностите в живота, за любовта и смъртта и т. н. В резултат изниква единната мисловна художествена струя, с която Славейков постига значителни творчески завоевания. Не случайно значителна поредица от лирически късове в „Сън за щастие“ са перли в историята на нашата интимна лирика и влизат в пантеона на нашето национално духовно богатство. В „Пролога“ и в началото на втората песен на поемата „Кървава песен“ романтичното и реалистичното изграждат обединено героичното минало на нашия народ. Значителни патриотични концепции намираме и през „първата половина“ и през „втората половина“ в творческия път на поета. Мечтата на поета да възпее „свещената земя“ беше последна негова мечта, последният негов „сън за щастие“. Разбира се, „Кървава песен“ не е равностойна, но основният ѝ замисъл е реалистичен. На отделни места Славейков се издига до борческия патриотичен патос на Ботевата и Вазовата поезия. Битовата обстановка, пейзажът и други някои картини ни дават основание да говорим за реалистични похвати в творческата система на поета. Вазовият родолюбив творчески патос, Вазовата система на поетическо внушение стават притегателна сила и за Славейков. Но Вазов успя с по-голямо художествено майсторство и проникновение да представи и живота, и класовата борба в навечерието на Априлското въстание. Съвременник на това знаменито събитие, той натрупа значителен материал за него. Славейков се движеше по друга линия. Той черпеше информация за образи и събития от книгите. Освен това творческият процес се протака у него с прекъсвания много години.

Образно-проекционните механизми у П. П. Славейков са богати. Зрителната информация често изгражда пейзажа. Настроението е леко детайлирано. Паралелизмът между пейзаж и настроение доминира в много лирически късове. Понякога личното, непосредното чувство не се изявява, не е означено; поетът предпочита спокойното съзерцание на природния пейзаж; структурирането на вътрешното състояние, на помисли и възбуди е отмерено и уталожено. В други лирически късове се долавят напрежение и афектни изживявания, но тези творби са по-малко на брой. В редица стихотворения личността се разкрива накрая: личното акцентуване създава привлекателен завършек. Пейзажната информация предизвиква размисли за личностна съдба и за житейски грижи.

Монографемният процес ни подсказва за различни психични звена в творческата система на поета. Ще се спра на някои от тях. В стихотворенията „Незнайник", „Истина", „Да се заскитам пак в чужбина и в оскуди. .." както и в някои „биографични" очерци за поетите от „Острова на блажените", е кодирано такова подреждане на чувствените звена, че се създава едно особено поведение, една особена лирическа поза. П. П. Славейков говори за накърнена чест, за онеправданост, за това, че не се признават неговите заслуги и неговия талант и т. н. „Незнайник" започва с въведение, в което се прави паралел между потискащото чувство, породено от непризнание на талант и качества, и гласът на бездомния и стенещ вихър. Мисълта на поета, че той е преследван и непризнат, става основен подбудител в творческия процес. Зад текста прозират някои факти от биографията на Славейков, свързани с полемиката му най-вече с Бобчев, Вазов и Кирил Христов. Лирическият разказ: съдбата на „незнайника клет", на оня, който в бащиния си край е живял като на чужбина, при все че се предава в трето лице, ни напомня всъщност биографията на създателя на стихотворението. Поетът остава чужд и неразбран за хората от неговата страна; никой не разбира болките и страданията му, никой не се откликва на поезията му от тихи и дивни песни. Преобразуването на душевните комплекси става под натиска на силни подбуди за непризнатост, за незачитане. Между скоби трябва да напомня, че за поезията на Славейков в сп. „Мисъл" се появяват положителни, ласкави отзиви от негови приятели: „Лирическите песни на Пенча Славейков" (1906) от Боян Пенев, „Лириката ни през 1907 година" от Божан Ангелов, статии от д-р Кр. Кръстев и др. Ресантиманът („озлоблението", „злопаметството") у Славейков се появява въз основа на критическите статии в „Българска сбирка" и в редица ежедневници. У Славейков самочувствието изпъква на преден план в процеса на преобразуването на възбудите. В стихотворението изобразеният поет е представен със своя идеална етика, със свое идеално „аз". Славейков създава особен подход към темата: предмет на неговата мисъл стават чужди реплики и чужди мисли, изказани срещу „незнайника клет", създава се полемичен строй на изказване, разсъждение и оценка. Въображението му е насочено към онази действителност, която трови творческото съзнание и създава пречки за спокойна творческа работа. Ресантиманните комплекси пораждат у читателя чувство за състрадание; такава е и между другото целта на лирическия разказ. Това е постигнато чрез антитезни ритмически звена: „чужд между свои", „свои позна, не познаха го свои" и т. н. Ресантиманът предизвиква и мисъл за бягство от посредствената тогавашна действителност; но, противно на традиционния ресантиман, Славейковият не преминава в крайната степен на отчаянието и безизходицата. П. П. Славейков е силна натура, ресантиманът у него е тясно преплетен със самочувствието

за мощ. Под влиянието на силни волеви подбуди ресантиманните комплекси не потискат съзнанието, то търси сили за отбрана и нападение. Тук се крие изворът на оня сарказъм, който неведнъж намираме в очерците за поетите от „Острова на блажените“ и който срещаме и в недовършеното стихотворение „Да се заскитам пак в чужбина и в оскуди /от моя роден край разбойник ме прокуди /на друг разбойник стар с подписаний указ...“.

Тясно свързан с ресантиманните психически звена е и друг душевен и поетически поток на силни афектно-идейни преживявания. Не случайно в очерка за Иво Доля поетът казва за себе си, че „още не се е родил за съзнанието на своите съотечественици, за висшата действителност на своя живот“, че той „пробива сам път и пъртина“, че, което пише, е насока за тези, които идат след него, че формата на неговите творби е „невидена дссега на Острова“, че езикът му е пълен с меда на мисълта и т. н. Той се смята за „избраник на съдбата“ и подчертава мисълта, че „величието тeори непроумяно и мре забравено“. Самочувствието създава алюзията за „велик поет“. Създателят на биографичните скици на „поетите“ от острова на блажените прави собствен коментар на произведенията си, който коментар не отговаря на всички действителни качества на неговите произведения. В стихотворението „Жрец на живота“ самооценката създава висок етичен индекс: поетът се смята за духовен вожд, за първожрец. В „Баща ми в мен“ той вижда своето чело с подвизи увенчано. В „Рожба на слънцето“ той се нарича „слънчев син“. Отношението между поетически успехи и личностни претенции в споменатите текстове винаги е решено в полза на личностните претенции. Този силен афектно-идеен поток, който обединява психическата енергия под знака на високо самочувствие и самонадценяване, схващаме като свръхценностна идея у П. П. Славейков. В йерархията на психическите възбуди и на творческите идеи свръхценностната идея заема видно, ръководно място. Тя става стимул, подбуда за поетическо поведение, но същевременно и обект на самосъзерцание. Като централна волева проява и централна водеща идея свръхценностната идея съсредоточава в себе си много съкровени, задушевни, интимни комплекси от мисли, чувства и представи и предизвиква създаването на лирически мотиви и на известния самокоментар в „биографичните скици“ на поетите от „Острова на блажените“. Свръхценностната идея у П. Славейков не привлича и не групира винаги всички необходими вериги в творческия процес, не подчинява винаги всичко. Тя структурира само някои лирически и литературно-критически мотиви и замисли. Тя не винаги става тема на творческия процес. Тя замира, когато поетическото съзнание се превключи на тема „природа и аз“, на някоя историческа и битова тема и т. н. Свръхценностната идея започва да вибрира в творческия процес, когато се подхване темата за собственото поетическо значение, съпоставено със значението на Вазов и неговата литературна среда. Тази идея се осъществява в няколко варианта на еднотипна лирическа поза.

В заключение ще подчертая, че Славейковият монографемен творчески процес е многостранен по своето съдържание. Поетическият славейковски текст, черновите на неговите произведения, писмата от и до него ни дават богат материал за разкриване на основните линии на този процес. А доколкото Пенчо Славейков е личност дълбоко свързана с нашата национална култура, интересът към творческия акт и психологията му е огромен.

ЛИТЕРАТУРНА СРЕДА И ТВОРЧЕСКИ ОБРАЗ

Ангел Тодоров

1

„Момини сълзи“ — бледни и в много случаи несръчни подражания на сантименталната насока в Хайневата лирика — Пенчо Славейков пише в своето болнично легло в 1886—87 г. Самият той неколкократно сочи слабостта на тая своя поезия, за да изтъкне „Епически песни“ като зряло начало на своето творчество. Но и у Славейков, както в нашата поезия в нейното начало (до Каравелов и Ботев), можем да забележим, че там, където това н а ч а л о е в духа и формата на писаната поезия, то е още тромаво и неумело — а докоснал ли се е поетът до живия извор на всяка поезия, народната, стиховете му зазвучават със силата на свежия художествен образ. Така, още преди да е стъкмил по книжен образец своите литературни опити („Момини сълзи“), Славейков в 1885 г. се вдъхновява от фолклорно-поетични образи и написва своето стихотворение „Луд гидия“. Не случайно, когато по-късно събира свои стихове за „Епически песни“, на първо място в тоя сборник той слага „Луд гидия“. . .

Народът в продължение на няколко столетия е създавал образа на жизнерадостния човек на изкусството, който свири на тамбура с упоение от естетическата наслада. Живописен е тоя образ: младият Стоян е обвесил на пояс „тая пуста тамбура“ и като свири, „невести разбой скършиа — старите хурки здробиа“ — и дори кадията, комуто хората са се оплакали, че от „пуста тамбура“ не могат да си гледат работата, се увлича по силата на изкуството. Вместо да съди младия гидия, „стана кадия да ѝграт — си фърли биниш в камара — си фърли шапка на греди“. . . „При така вече релефно очертания и изработен фолклорен образ, младият поет, едва 19-годишен, написва вдъхновено с в о е стихотворение. Стихът, близък до народно-силабичния, лесно му се е поддал.

Не случайно Пенчо Славейков избира тая тема, тоя образ. От началото на предишната 1884 година, след нещастното му замръзване на пързалката в Пловдив, той лежи тежко болен — в дома на баща си, в София, старият поет-възрожденец Петко Славейков, в дъното на двора на сегашния площад Славейков (тогава — кален мегдан на самия край на града). След реакционния преврат на Батенберг в 1881 г. основното ядро на нашата писателска интелигенция, включително старият Славейков, опозиционно настроено против пронемската реакция, е намерило прибежище в тогавашната Източна Румелия, изкуствено отделена от общата родина. Там няколко години учи в гимназията пъргавият, буен Пенчо. Вечер писате-

лите (сред тях — Вазов, З. Стоянов, К. Величков и др.) се събират в дома на най-стария от тях — Петко Славейков — и разговорите им са пълни с недоволство против „швабата“ (княза). Често тук се чуват народни песни, а „приятелят на писателите“, крупният обществен деец Петко Каравелов (преди това — министър-председател в София), с голямо майсторство декламира цели поеми от Пушкин и други руски поети. Каравелов декламира вдъхновено — той стои прав, отмята косата си назад, издиги юмрук при по-силните, говорещи за подвизи места в декламираните поеми. . . По спомените на Екатерина Каравелова и други, „малкият Пенчо“, седнал в някой ъгъл в стаята, слуша „цял пренесен“ в тая дивна и така бодро казвана руска поезия. Образът на Петко Каравелов силно се запечатва в паметта му, прави му огромно впечатление — до там, че в тоя образ той вижда чертите на юначните водители на народните движения от миналото, начело с Бенковски. (В писмото си от Италия, към края на живота си, до д-р Кръстев от 26 февруари 1912 г. той твърди, че именно своя „учител в много неща от 15-та година“), т. е. от 15-годишната му възраст е имал пред очи при очертаването на образа на Войводата в „Кървава песен“: Петко Каравелов . . . Тук, в тая така значителна литературна среда, младият Славейков „си кърми душата“с бляновe — да бъде поет мъжествен- да възхвали подвизите на народа, да го вдъхновява със своите песни. . .

А ето — цели няколко години тоя буреи мечтател лежи, смазан от тежък недъг, бори се със смъртта. Сборникът на Димитър и Константин Миладинови който е негова утеха и извор на радости в това тежко за него време, му предлага — като контраст на положението, в което е изпаднал, — образа на Стоян „лудия гидия“ с тамбурата. Пред болния поет като че ли възкръсват неговите пловдивски жизнерадостни мечти, в които се е виждал „с подвиг увенчан“ певец-поет — и сюжетът на народната песен попада на раната, за да я оздрави и да оплоди с оригинален, бодър дух песента на младия поет. . .

Това стихотворение „(Луд гидия“) е отправна точка на цялата поезия и жизнена съдба на Пенчо Славейков. Съвременниците го описват — през целия му живот — с болния му, недъгав вид, с тромавия му ход, със спънат говор — а независимо от навеите на мисли за тъгата като извор на поезия — поетът винаги подчертава своята жизнерадост, своята вяра в живота. Когато през 1887 г. Кирил Христов, в пристъп на своите чести (и лесно надживявани) отчаяния, му пише крайно песимистично писмо, включително това, че ще си купи въже да се обеси, Славейков му отговаря: „Няма ли, бе джанъм, да се отървеш от тази мизантропия да мислиш все лошото? Вземи пример от по-стари от тебе. . . Човекът да тегли — та да крепне духом поетът. Прати на мен 20-тях стотнки и наместо въже аз ще си купя с тях чаша вино и ще пия за твое и мое здраве и дълголетие“. Той говори против малодушието — и самата му поезия е богата с призиви към бодрост, има (в повечето случаи) оптимистична насока.

В 1888 г. Славейков е вече станал от болничното легло. До 1892 г., когато отива в Лайпциг, той е в средата на младите тогавашни писатели, сред които на първо място се очертава Алеко Константинов. Това е време на най-грозна политическа диктатура, която, начело със Стамболов, се стреми да откъсне България от кръвните ѝ връзки с руския народ, със звярско потъпкване на народните свободи. Именно тогава Михайловски пише своите малки по обем, но най-значителни произведения — баснite „Орел и охлюв“ и „Бухал и светулка“. Той ги печати в 1889 г. в единственото литературно опозиционно издание — списанието на Петко Каравелов

„Библиотека Свети Климент“ (1888—1891 г.). В дома на Петко Каравелов, на ъгъла на сегашните улици Иван Вазов и Васил Левски, срещу Народния театър и Градската градина, вечер се събират писатели и културни дейци с разговори за литература и политика, с една основна тенденция, която ясно личи по многото преводи в списанието: любов към руската литература и народ. . .

Вазов и други писатели от старото поколение са в емиграция, но Каравелов събира около себе си литературната младеж — и именно в тая среда Пенчо Славейков се сближава много с Алеко Константинов. В онова време млади писатели (между 20 и 30 години) са също Иван Шишманов (в началото — автор на поезия, но и на критика), Тодор Влайков, Христо Максимов, Никифор Попфилипов, Цанко Церковски, Мара Белчева, Георги Стаматов и др. След 80-те години, характерни с подземането на възрожденския дух и борби (в контраст на грубата следосвобожденска действителност), вече се набелязва, в края на това десетилетие и в началото на следващото (90-те години), силната критическо-реалистична струя, нелишена от народнически и други дребнобуржоазни илюзии. Дружбата на Пенчо Славейков с литературния кръг около Петко Каравелов го поставя в средището на политическата опозиция, която има демократично-буржоазен характер и съзнателно се бори против Стамболовата политика, все повече обвързваща България с империалистическия (главно немския) Запад, все повече откъсваща страната ни от благотворното влияние на руската култура. Тия няколко години (1888—92) са политически най-левите в живота на Пенчо Славейков — ръкописите му от това време, някои от тях публикувани от Велчо Велчев, говорят за живия му интерес (който после заглъхва) към руските писатели революционни демократи Чернишевски, Некрасов и др.

Ето един епизод от това време, който говори за открития конфликт на Славейков с революционния политически режим и неговата брутална полицейщина. Каравелов е арестуван и хвърлен в Черната джамия (затвора)— пред дома му, дето е останало семейството му, стои стражар и не допуща никого да влезе. Въпреки това Славейков, в силна и ядовита разпра със стражаря, като изпитва неговата физическа грубост, влиза в дома — акт на гражданска доблест, тъй като с това свое действие се компрометира пред властта, рискува сам да бъде арестуван. Той чувствува дълг да утеши Каравеловото семейство, да му помогне — в едно време, когато всички по-страхливи са се отдръпнали. Екатерина Каравелова ни го описва в момента на тая свада, в своя спомен — „яден, настръхнал, искри мятат пламналите му очи, в ръката му трепери цигара“.

Тоя, който поиска да напише биография на Пенчо Славейков, ще срещне голяма трудност по отношение на годините му в Лайпциг — любимата негова Липиска. Това са цели шест години (1892—96), и то години, през които излиза в два тома основната му поезия („Епически песни“), а за цялото това време са написани само няколко кратки спомени от негови приятели. Ние нямаме данни за негови по-близки връзки с немски писатели (както и в по-късните си години, когато посещава Париж и Италия, не личи от нищо, че се е сближил с френски или италиански писатели). В Лайпциг той вижда немската идеалистическа литературна наука в лицето на своите професори, на първо място Фолкелт, и дружи с няколко немкини-студентки, които пишат поезия и които той по-късно слага в своята антология „Немски поети“ наред с класиците, въпреки литературната им незначителност. Тоя „западник“, както неизменно го определяше буржо-

азната литературна история, чете в Лайпциг и немската, и руската литература (именно там, в близка дружба със студенти-руснаци, той научава добре руски език) — но главният му интерес е към България, главната му дружба е сред българските студенти. Стаята му е нещо като клуб на българската литература — получава нашите вестници, списания, книги, чете ги с огромен интерес към българския литературен живот, а вечер стаята му се изпълва с български студенти, с които той часове говори, спори по нашите, българските литературни въпроси. „Сякаш не бяхме в Лайпциг, а в София, четем в един спомен. Сред българските тогавашни студенти по онова време в Лайпциг има литератори — Велико Йорданов, Йосиф Фаденхехт (по-късно-известен юрист, но в началото — поет), изучаващите класическа филология Гаврил Кацаров и Димитър Дечев, Йордан Маринополски и други. . .

Но — макар и далече от България, където (при това не винаги) е само през ваканциите — главната литературна среда на Пенчо Славейков е списание „Мисъл". . . И — изцяло в нея — след връщането си в България в 1898 година. . .

2

Редакция. . . Днешният читател, като има предвид сегашните редакции, си представя веднага цяло учреждение — с главен редактор, негови заместници, отдели със завеждащи и с групи редактори, секретари, технически уредници, машинописци, шофьори, куриери. . . Не беше така преди Девети септември, а още повече — до Балканската война, не само в левите, а и в „буржоазните" редакции. (Сегашните задачи на печата са по-големи и по-сложни.) Какво представлява редакцията на „Мисъл"? Един редактор — д-р Кръстьо Кръстев, който има друга служба (професор в Университета) — и редактира списанието в дома си, в единствената си лична стая, в която е и леглото му, в дома му на ул. Цар Аспарух.(Тоя дом е няколкостаен, за цялото му семейство). Големият представител на буржоазната идеология (по нашата най-обща представа за него) има горе-долу положението и заплатата на днешен учител по литература в средно училище, а от списанието не само не получава нищо, но и отделя от заплатата си, за да го издава, подписва полици в банките, „кърпи". . . Ако дебелата „Мисъл" може да излиза около десетилетие и половина, то е защото не плаща нито заплати, нито хонорари — сътрудниците на списанието, включително Пенчо Славейков, живеят от своите чиновнически заплати, губят целия си ден пред канцеларската маса и пишат... вечер. И все пак д-р Кръстев не е сам в работата си по списанието — дейно го подпомагат Пенчо Славейков, по-късно — Яворов и Петко Тодоров. Той им дава за преглед и дообработка, на „обществени начала"(както бихме казали днес), един или друг материал. Влиянието на Пенчо Славейков в тоя колектив е такова, че скоро той става фактически основна фигура в списанието: нищо не можеше да излезе в „Мисъл", без той да го прочете — спомнят си някои съвременници. Това е литературна група в най-буквалния смисъл на думата — със своя естетическа платформа, с взаимна защита в литературните спорове. В чести беседи в градинката в двора на д-р Кръстев или в тоя на Пенчо Славейков, или — в студено време, в стаите им, обсъждат материали за списанието, говорят по литературни въпроси.

Сложен е българският литературен живот в първото десетилетие на нашия век. Днес бихме казали, че безспорно най-голяма литературна сила тогава е Иван Вазов — но в онова време той е силно и язвително оспорван и от ляво (социалистите), и от „дясно“ — кръга „Мисъл“, а от средата на десетилетието — и от шумната група на българските символисти. Около Вазов са Иван Шишманов, Михалаки Георгиев, Кирил Христов (известно време), Спас Вацов — метеоролог с литературни интереси, Стефан Бобчев — редактор на списание „Българска сбирка“, литературна трибуна на Вазов и приятелите му, и др. За тях Пенчо Славейков е индивидуалист, чужд на народния ни живот. Във вечерните си срещи в своя „клуб“ — ресторанта „Юнион“ или в определен ден всяка седмица в дома на Михалаки Георгиев, друг седмичен ден — у Евгения Марс и другаде, главна тема на техния разговор е „групата „Мисъл“, която те атакуват с голяма острота. . .

Не ще сбърка тоя, който си представи, че схемата на тогавашния литературен живот е горе-долу такава: от една страна — реалистите, начело с Вазов, от друга — „индивидуалистите“, начело с Пенчо Славейков. Много по-сложна е литературната картина. Тя се усложнява например от това, че в „Мисъл“ — и в списанието, и изобщо в литературната му атмосфера, в срещите и разговорите — участвуват и понякога дори са отбелязани като редактори на списанието, такива писатели, за които бихме казали, че по художествен метод са по-близо до Вазов, отколкото до Пенчо Славейков: Тодор Влайков, Стоян Михайловски, в началото (до смъртта си в 1879 г.) Алеко Константинов и др. Тук е и Иван Андрейчин, и то още във времето, когато е социалист — и д-р Кръстев в статия за творчеството му го поучава, че в литературата е важен талантът, а не идеологията, че тя му пречи в „творческата му инвенция“ (за съжаление, Андрейчин скоро поема пътя на безидейната, даже еротична поезия, и става първият трубадур в България на западния модернизъм). Самият Яворов в „Мисъл“ е още от своите социалистически години, в „Мисъл“ са поместени повечето от стихотворения, които обозначаваме като негов „първи период“. „Мисъл“ има линия, и тая линия е естетично-формалистична, а в общата иедология, с която също много се занимава — идеалистическата и даже войнствено и полемично антимарксистката — но с тая линия съжителствуват и други значителни тенденции. Списанието е еклектично по своето съдържание. тъй като, в пълно противоречие с основната му линия, в него се печатат изобилно много творби, близки до народния живот — от самия Славейков, от Михайловски и от други писатели.

Не само списанието — такава е и самата литературна среда на Пенчо Славейков. Покойната Райна Михайловска, съпруга на големия сатирик критически реалист, която почина преди няколко години, ми разказваше за голямата дружба на нейния съпруг с Пенчо Славейков. Тая дружба (след дружбата с Алеко Константинов) не е случайна — като имаме предвид силно критическата, дори памфлетно-сатирична жилка в много творби на Славейков, особено в неговата „хаплива проза, с неин венец — биографичните бележки в „На Острова на блажените“. „Събирахме се често у нас, у тях или у Кръстеви — разказваше тя — спореха до среднощ. Михайловски винаги защищаваше Вазов, те се сърдеха, но пак бяха приятели. . . а в неделя на обед Пенчо почти винаги беше у нас“. . .

Тогава работното време в учрежденията е до шест (лете до седем) следобед — винаги след това писателите-приятели се събират, за час-два в едно или друго заведение: Пенчо Славейков и неговите приятели — обикновено в Градското казино (дето е сега изложбеният салон в Градската гра-

дина), или — в кафене „България“, на ъгъла на улиците Аксаков и Левски. За тия срещи са написани безбройни спомени — от тях ние научаваме, че „край масата“ „ментор“ винаги е бил Пенчо Славейков. Със своя заповеднически характер, както го описват съвременниците, той отмерял литературни присъди, изказвал своите често остри мнения по различните литературни и обществени въпроси.

Малка е тогава София, населението ѝ се изчислява само на десетки хиляди, но в нея съществуват домове, където се дават богати приеми — бързо забогатялата буржоазия, следвайки принципа на парвенюто, подражава на своите западни колеги. Като прибавим към това голямата активност на дипломатическите агенти (както тогава се наричат легациите) с техните коктейли, срещи и приеми, ще се види доста шумната вечерна картина на малката София. Можем да преценяваме в един или друг смисъл въпросът за идеологията на Пенчо Славейков, но в неговата житейска и обществена практика е безспорен остро-антибуржоазният дух, презрителното му отношение към „паричния елит“ с празния му и суетен живот. Тия богати хора канят на своите приеми писатели, имат такива посетители, но не е сред тях Славейков. В бележката си за Силва Мара в „На острова на блажените“ той подлага на язвителна критика „живота на столичния „beau mande“ („изящен свят“), тия „салони“, „дето мобилите в асирийско безмълвие присъствуват на жертвоприношението на Приапа“. (Приап — бог на оплождането: намек за развратата във въпросните „салони“).

Но в друга, по-скромна форма писателите също така имат своите „салони“ — определени домове, дето се събират. Така, всяка сряда писателите от кръга „Мисъл“ и техните приятели се събират, след като са били в Градското казино или в „България, в дома на пианистката — французойка“ (омъжена за българин) Маргарита Стойчева-Лабрам; друг ден на седмицата — в дома на Мара Белчева (там, дето е сега Ловно-рибарският съюз на ул. Г. Генов), и пр. Ако имаше тогава там стенограф или магнетофон, можехме да прочетем стотици и стотици страници с колоритни мисли, реплики, изказвания на Пенчо Славейков по нашата и световна литература. . . Характерно е, че на тия срещи писателите са заедно с критиците — д-р Кръстев, Боян Пенев и др.

Ние отбелязахме, че по наше впечатление Пенчо Славейков не е имал особено близки връзки с иностранни писатели (въпреки това, че изучава чужди литератури и ги превежда на български, пише за тях). Тия негови връзки са инцидентни, например със сръбския поет Йован Дучич (1871—1943 г.), през времето, когато живее в България като легационен чиновник. Но с един вид чужди литературни дейци той поддържа през целия си живот упорити, настойчиви връзки. Това са преводачите на българската литература на своите езици — неговите собствени преводачи, на първо място немецът Георг Адам и шведецът Алфред Йенсен. Пълно е било съзнанието му, че като живее в България, пише работи и повдига проблеми, важни не само за българите, но и за цялото културно човечество. Оттам това характерно съчетание у него на чисто българското, стигащо до фолклорното, и неговото „световно съзнание“, жаждата за изява на по-широк фронт. . .

3

Така виждаме ние изобщо творческия образ на Пенчо Славейков: докато по-старите от него писатели, които той заварва с вече определен облик при появата му на литературната арена, особено Вазов, подчер-

тават своя български национален характер, Пенчо Славейков е по-друг. В никакъв случай той не е оня „европеец“ с космополитично самосъзнание, чуждо на собствения му народ, както го очертаваше не една статия в миналото. Напротив, той е дълбоко, кръвно свързан със своя роден народ, той е българин със всяка своя клетка и фибра. В своето творчество Пенчо Славейков подзема основни, възлови проблеми на нашето национално развитие, като тоя за освобождението от чуждо робство, с апотеоза на Априлското въстание и Шипка, и изобразява в редица свои творби, особено в някои поеми, съществени черти на нашия народен живот. Но едновременно с това той съзнава, че нашият народ е част от човечеството, има свое място в света и трябва да застане на равнището на световната култура с нейните достижения в литературата, с по-новата ѝ форма за онова време, и пр. Тая негова борба за по-висока култура, за приобщаване към културните достижения на човечеството, допринесе много за обаянието му сред нашата интелигенция, която винаги е била и патриотична, и интернационалистична. Тъй като тоя проблем не е само литературен, а има по-общо значение в нашия народен живот, Пенчо Славейков в голяма степен доби значение и влияние, надхвърлящи литературните граници, с ореола на мислител философ. В самото творчество тая насока на Славейков към голяма култура получи широко въплъщение в неговите поеми, в които, на основата на живота на Б тховен, Микеланжело и др., за пръв път в българската литература след Освобождението поставя „общочовешки въпроси“, свързани с творчеството и културата.

Неговият творчески облик има и една друга черта, която също подлежи на изяснение. Самият той неведнъж пише за себе си като за „самотник“ с изрази, които напразно някои биха смесили днес с така модното на Запад „самоотчуждение“. Много пъти в стиховете си Пенчо Славейков се нарича „самотник“, говори за самотата като за свое качество. Сред образите, в които очертава самия себе си в „На острова на блажените“, е и тоя на Ралин Стубел — тип на поет-самотник, който живее далече от „суетата на света“ — „един самотен човек“. „Стубел — продължава тая автобиографична бележка в трето лице с измислени положения — е автор на две книги критически очерци, от които два правят особено впечатление. Първият, „Самотност“, е елегантно написан фейлетон в духа на Емерсона, в който се пей химн на усамотението, майката на всяко творчество и величие“. А в студията си „Потаената скръб на поета“, като говори за Пушкин, изразява такива с в о и мисли (не съвсем точно определящи Пушкиновия образ, но характерни за самия Славейков): „Той се отвръща от обществото, от средата, в която по неволя е изпаднал да живей, все повече и повече се загръща в себе си, дири утеха в самосъзнанието си, което му шепне: „Ты царь — живи́ один!“ (Ти си цар — живей самичек!“)

Разбира се, писателят в буржоазното общество не може да бъде в конфликт с това общество— и оттам честото чувство за отчужденост и самотност. Но не случайно сред автообразите, в които се е нарисувал, Пенчо Славейков е очертал тия на Боре Вихор — тип на поет-борец, на Видул Фингар—писател общественик, участник в страстните и живи вестникарски полемики, и дори на Боне Войдан, своего рода социалист. . . Самотата, като отдалечаване от света на силните в „мира сего“ като презрение към тях, е черта у Славейков, но не е обща черта на неговия творчески облик, както е у писателите-мистици и мизантропи-песимисти.

Някога, когато четох биографията на един такъв писател-философ, автор на своя естетическа система, Артур Шопенхауер, направи ми

впечатление неговия „дневен режим“, състоящ се от работа в кабинета му и самотна вечерна разходка, на която не е допущал ничие друго присъствие. Само веднъж седмично, в определено време, той е приемал в дома си млади философи и писатели, пред които е изричал своите заклинателни сентенции, като пастор в храм. Няма такова нещо живота на Пенчо Славейков! И той има „дневен режим“ — пред обед и след обед на служба, привечер — в някое заведение, вечер — в посочените гостувания и срещи, и творческа работа — нощем, обикновено от 11—12 до 3—4 ч. сутринта. Както се вижда, в тоя „режим“ съприкосновението му с хората има немалък обем — и по време на работата му в Народната библиотека или в театъра, и през време на вечерните разговори. Ние вече посочихме, в опита ни да очертаем литературната му среда, живото му общение с писателите, а и не само с тях. Това общение, още по-живо и съкровено, е и с народа — главно селския наш народ, както се вижда и от биографичните данни, и от няколкото негови пътеписни очерци, и от фолклорните му занимания, и от редица стихове.

Не съзерцател (освен в оная степен, в която всяко естетическо усвояване на действителността съдържа елемента съзерцание като начална форма на съотношението битие-съзнание, обект-субект), а жива действена личност в непрестанен контакт с живота на народа и интелигенцията — ето писателският облик на Пенчо Славейков. Не песимист (освен в оная степен, която иде от отчаянието, недоволството от буржоазната действителност), а — въпреки всичко — жизнерадостен, оптимистичен писател — ето Пенчо Славейков в най-добрите, основните негови творчески устремления. Можем да кажем, разбира се (но само за него ли?), че му е липсвала социалистическа перспектива, но не му е липсвала вярата в чистото бъдеще на народа, винаги го е озарявало лъчезарното сияние на „светлата бъднина“. И в тая бъднина, както се вижда от стихотворението му „Паметник“, подражание на едноименните стихотворения на Хораций, Державин и Пушкин, той съзира своя собствен образ, внедрен в новото народно съзнание:

И виждам аз край мене да минава
со поглед ведър и открито чело
нов род, възхитен зарад мойто дело,
и чест да ми въздава. . .

Стихове — прозрение, стихове — жива връзка на поета-класик с нашето ново, социалистическо време. . .

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ ЗА РУСКИТЕ ПИСАТЕЛИ И РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

БЕЛЕЖКИ И ЗАМИСЛИ (НЕПУБЛИКУВАНИ МАТЕРИАЛИ)

Стоянка Михайлова

Интересите на големия наш поет и културен деятел Пенчо Славейков към Русия, руската литература и руската култура се появяват в най-ранните му години, а се задълбочават и развиват през целия му живот. В различно време и по различни поводи за отделни писатели, поети и литературни критици той дава не съвсем еднакви оценки, изказва дори противоречиви мисли. Но това е мимолетното, епизодичното в неговото творчество, в неговия живот. Характерно за цялото му творческо развитие, за литературно-естетическите му възгледи, за зрелия му художествен вкус и предпочитания е неговото разбиране и дълбоко убеждение, че руската литература е ведуща, че руските литератори изричат нови истини, че тяхното творчество е оригинално и неповторимо, че пътят към голямото изкуство води през руската литература.

Пенчо Славейков получава правилна насока на интеесите си към руската литература най-напред от баща си, а после от други свои предшественици литератори и поети: Каравелов, Ботев, Друмев, Вазов. Той расте и се оформя в първите години след Освобождението, когато у нас атмосферата е изпълнена с влиянието на Русия, влияние, представлявано в много отношения от прогресивно настроени руски специалисти и обществени дейци, на работа в България.

Любовта към Русия, към руската литература е характерна традиция в семейството на Петко Славейков. През целия си живот той е възторжен и непреклонен русофил. Трима от неговите синове: Рачо, Райко и Христо следват в Русия и при завръщането си в България носят тетрадки, пълни със стихове от руски поети, носят голямо и искрено възхищение и уважение към големите руски творци. Сам Пенчо Славейков още 12-годишен научава руски език от ранопочиналия си брат Райко, чете много и първите опити на перото му са преводи от руски автори. Колкото повече се запознава с творчеството на отделни руски поети и писатели, толкова повече се увлича от руската литература и се заема все по-сериозно и задълбочено да я изучава. До първите му любими автори Пушкин, Тургенев, Короленко, скоро заемат място безгранично уважаваните Лермонтов, Гогол и Толстой, после Чехов и Горки. Неговите здрави интереси го довеждат до революционните демократи Херцен, Чернишевски, Добролюбов,

до бунтарите Некрасов и Колцов. С твърде голямо внимание се е отнесъл той и към творчеството на такива свои „съвременници“ като Надсон, Ненадович, Язиков и мн. др.

Едни творци тръгват от правилните позиции по основните социални въпроси към вярното наблюдаване и изобразяване на живота като главен обект на изкуството. Пенчо Славейков се интересува от вярното отразяване на живота и човека и затова стига до трогателно близкото душевно сродяване с посочените руски поети и писатели, именно заради умението им да се задълбочават в живота, да го отразяват през и чрез страданията и страстите на човека, през и чрез неизменното човешко стремление към щастие и красота. Запознал се с руската литература и култура не с увлечението и любопитството на пътник, а с вглъбяването на изследовател и търсач на житейските и творческите истини, той по славейковски, ясно и категорично изказва разбирането, че общението с руската култура за нас българите, е основен залог и за собственото ни културно развитие. Запознал се с литературата и културата и на редица други европейски народи, той неведнъж с радост и гордост открива и подчертава предимствата на руската култура, нейните несравними качества.

Пенчо Славейков пише статии за Пушкин и Толстой, прави ценни бележки за Тургенев, Кроленко, Брюсов, поставя пръв у нас пиесата на Чехов „Вуйчо Ваньо“ като директор на Народния театър през 1909 година; посвещава стихотворение на Чернишевски, поддържа лична преписка с Державин и редица други учени и литератори, не престава до края на живота си да се интересува от руската литература. Бележниците, които носи със себе си при пътуванията си в чужбина, са изписани с заглавия на книги от руски автори, които си набавя за личната библиотека и после изшарва страниците им с подчертавания, забележки и възклицания. Пенчо Славейков не чете за развлечение и удоволствие, той спори с автора, разсъждава върху прочетеното. В библиотеката му има и някои издания на руски книги, станали библиографска рядкост: задгранично издание на Чернишевски, Потаенная литература XIX-го столетия и др.

От рано у него назрява идеята за издаването на многотомна библиотека от произведенията на изтъкнати руски писатели. Когато през 1899 г. нахвърля плана за 10-те тома, до имената на авторите отбелязва и обема на изданието: Толстой 12, Тургенев 15, Гончаров 9, Григорович 10, Херцен 11, Чехов 2, Полонски 8, Толстой А. К. 3, Лермонтов 2, Полежаев, Пипин, Гогол 5, Писемский 15. Той започва да работи и за съставяне на двутомна антология на руската поезия , има намерение да напише очерк за руската класическа литература, започва да пише История на руската литература. Много малка част от тези си намерения обаче Пенчо Славейков успява да изпълни. Принуден да чиновничестввуа заради насъщния, погълнат от жаждата да изучава ценностите и на други народи, отдаден на собствено творчество, той ни оставя своите ръкописни бележки и планове. Те говорят за големите му литературни интереси и намерения, за широтата и характера на неговата литературна култура.

Преди известно време в музей „Петко и Пенчо Славейкови“ постъпиха ръкописи на Пенчо Славейков от личния архив на покойната сестреница на поета Светослава Славейкова. Това са няколко тетрадки от ранните творчески години на поета — 1880 и главно от 1889 година, 1890 и 1891. В тях, освен оригинални стихотворения на Пенчо Славейков се намират и много преводни от любимите му руски поети и редица планове и идеи за популяризиране на руската литература у нас.

Най-пълна е една от тетрадките, в която Пенчо Славейков започва да пише История на руската литература. Бележките в нея са недовършени, недообработени. Днес за нас те са твърде обикновени и не казват нищо ново. Но не бива да се забравя, че те са писани преди 70 години, когато нашата културна общественост нито е била осведомена така добре, нито е била в състояние правилно да се ориентира в руската литература, да оцени творците ѝ. Те издават творческите планове на поета, усилията му да обгърне и представи всичко значително от руската литература, връзките му с тая литература, познаването ѝ.

Тетрадката е от 1889 година, с корици от картон в светлозелен, кафяв и бял цвят, свързани в диагонални карета. Съдържа 56 листа, линирани на широки редове, но само една тетрадка от тях са изписани. Листата са прегънати на две по дължина и е писано само от едната половина, другата е оставена за прибавки и допълнения. Мастилото е черно и виолетово, което показва, че е писано в различно време.

В тази тетрадка Пенчо Славейков е направил два плана: в единия предвижда да напише очерк за руската класическа литература, в който включва Пушкин, Лермонтов и Тургенев, а в другия — да напише Кратка история на руската литература. От първия план е написал само кратки бележки за очерците на Тургенев и Лермонтов и конспектират план за Пушкин, а от втория — само Въведение към историята на руската литература.

Тетрадката се пази в музей „П. и П. Славейкови под № 4/852.

Материалите печатаме по реда както са в тетрадката, като запазваме някои особености на езика

П. П. СЛАВЕЙКОВ
КРАТКА ИСТОРИЯ
НА
РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА
(1700—1890)

1889 януарий

Това е заглавието на първия лист на тетрадката, обърната така че последния лист е станал първи. А на подшития вътрешен лист е конспектирал имената на авторите, които имал намерение да включи в книгата:

А. С. Пушкин (П. Полевой). Детство и воспитание. Лицея. Пушкин и Чуковски. Първи произв. Юнош. на поета и его изгнание. Пребиваване на юг и байронизъм. Жите в деревне: — епоха наступления сознателного творчество. Период колебания и сомнений. Пушкин и общество тридесетях годов. Значение Пуш. как поета народного.

Белинский. Дет. и отроч. Характер и направление умств. деятел. Бел. — Увлечение философским теориями и театром. Три периода литерат. деятелност. — Белинский как истолкователь Пушкина, Лермонтова и Гоголя.

А. В. Колцов и среда из которой он вишел. — Впечатления юности. Серебрянски и Станкевич. Влияние кружка Московским друзей. Неудоволство окружающими и неудача пропаганди. Значение поезия Колцова.

На следващите три листа Пенчо Славейков е започнал да пише встъпление на историята на руската литература. Написано е съвсем чисто с характерния дребен, стегнат почерк на поета с виолетово мастило. Най-отгоре е написано:

ИСТОР[ИЯ] НА РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Руската литература се дели главно на два периода: първий до Петра Вел[икий] и втория от Петра Вел[икий] до днес. Характерът на тези два главни периода от руската литература са съвсем различни един от друг. Първий представлява нещо застояло, неподвижно, когато вторий изумява човека със своето бързо развитие.

Историята на първий период от руската литература показва в какво блятясало положение се е намирала Русия преди да повей въз нея топлото дихание на западно-европейската образованост, което я е сепнало от дрямката ѝ и ѝ е показало пътя на цивилизацията, из който тя днес върви.

Един от руските философи рязко се е произнесъл напоследне, че „като се придържа о своя национален егоизъм и като се лъчи от останалия (християнски) свят, Русия всякога се е оказвала безсилна (немощна) да произведе нищо велико, или поне просто значително. Само при най-тясно външно и вътрешно общение с Европа руский живот е произвеждал действително велики явления.[1] Новата руска литература е именно от онези велики явления, които Русия ги е произвеждала при най-тясно общение с Европа. Новата руска литература е цвете, чието семе е пренесено от Запад и което е израснало на друга може би по-хубава почва, пуснало е съвсем друг дръг и е цъфнало с нечуто хубав цвят.

I. ЕПОХА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Преобразователната епоха. Собствено преобразованието в Русия не се е почнало от Петра Великий (1689—1724), както обикновено е прието да се казва. До известна степен той е намерил вече подготвена почва от своите предшественици. Още при Ивана Грозний (1564) в Москва се е открила първата печатница от някого си датчанин Миссенгепма. Тъй също и при наследниците на Иван Грозний, Бориса Годунова, Михаила Тодоровича и други постоянно са приждали на руска служба чужденци като доктори, майстори и пр., които са биле първите сеятели на цивилизацията в Русия. Но този наплив на цивилизацията се е докосвал само до царете и до техните приближени любимци, — следователно преобразованието на нравите и обичаите до Петра Великий е било отделни случаи и частности; до грамадното болшинство от болярите и духовенството, както и до останалата маса съвсем не се е докосвало.

Само Петър Велики намислил гениален план за преобразование на всичкий обществен строй, проведе този план в изпълнение, като обнови с това Русия и я постави наред с европейските държави. Още в детинството си любопитний Петър Великий обичал да се разговаря с чужденците в Русия и да ги разпитва за Европа; после в пътуването си по Европа той извлякъл грамаден запас от знания, които са и легнали в основа на неговите преобразования. С встъпването Петра на престола преобразованието тръгва неудържимо: начна от брадите и облеклата и доде до господарствените и обществени учреждения. Около реформатора господар се групирали всички млади енергични сили, на които всичката бъдъщност е била в тези преоб[разования], които са му помагали от все сърце. Един от най-ревностните Петрови сподвижници е бил Новгородския епископ Теофан Прокопович. В своите проповеди Теофан обяснявал на народа смисъла на Петровите реформи и възбуждал съчувствие към тях. Основните училища, както и най-високото научно учреждение в Русия — Академията на науките в Петербург — са основани в това време. Никой не е могъл да избегне от буйния поток на преобразователното движение, но както всъде, тъй и тук сега възникнало недоволство, явили се и сериозни пречки.

Петровите въведения, ако и навременни, но бяха твърде бързи и те се посрещнаха със силна упора от страна на народа, неподготвен никак към едно такова велико дело, към което се прилепиха неколцина само големци. Още от самото начало възникна силна борба между двата лагера: едните бодро пристъпиха към сближение с Европа — а противните заловени у упорното закореняло невежество, пречеха им на всяка стъпка. От това време води началото борбата на Западняците със Славянофилите, която борба видоизменена трае и до ден днешен.

2. В тогавашната литература най-ясно се е отразил духът на тази епоха от руския живот. И две имена стоят начело в начало на тая епоха — Кантемир и Ломоносов[2]. И два-

---

[1] Влад. Соловев. Русия и Европа (Вестн. Европы, 1888, II, 725) (бел. на П. Славейков).

[2] Кантемир (1708—1744) руски писател сатирик, философ-просветител. Творчеството му изиграло значителна роля в развитието на руската литература. М. В. Ломоносов (1711—1765) велик мислител (бел. П. П. С.).

мата те са биле европейски възпитаници и са действували в най-горещий разгар на Петровската реформа за сближение с Европа. В единия от тях това се е появило в стремление към знанието, науката, а в другия — в презрение невежеството и порока; в единия се види стремление да найде високото, другия жажда да усмей и порази низкото.

Въведението си за Историята на руската литература Пенчо Славейков не е довършил. Откъм лицевата страна на тетрадката обаче намираме плана за написване на История на руската литература:

КЛАСИЧЕСКИЙ ПЕРИОД
НА
РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА
(от Пушкин до Л. Толстой включително)

След заглавието следват имената на авторите, които Пенчо Славейков е предвидил да включи в бъдещата книга от два тома:

	Пушкин		Писемский
	Гогол		Островский
	Лермонтов		Достоевски
	Писемский		Добролюбов
I.	Колцов	II.	Салтиков
	Белинский		Некрасов
	Херцен		Григориев
	Тургенев		Писарев
	Гончаров		Толстой

Веднага след плана е набелязал точките, според които ще напише очерка за писателя:

И. С. Т у р г е н е в. Кратка биограф[ия]. Стихотв. Записки ох[отника] Рудин. Дворянско гнездо. Накануне. Отци и дети. Дым. Новь. Разкази: Ася — Фауст — Пер[вая] любов, Драм. произ. Женски типове. Психолог. у Тургенев. Заключение.

Встъпление. Грибоедов

А. С. Пушкин

Пушкинский период (III)

А. С. Пушкин — последователи Пушкина: Козлов. Делвиг, Языков, Давидов, Вяземский и Баратинский. — Лермонтов.

Гоголевский период (IV).

Н. В. Гогол — поезия современников Гоголю: Губер и Майков. — Колцов — Последователи Гоголя: Дал. Григорович. Достоевски и Тургенев.

Ами где са: Полежаев, Полонский. Плещеев, Фет, Щербина, Подалински, Ростанчина, Жадовская, Клюшников, Тютчев и пр!

От Пушкина до днес.

(1830—1890)

Набелязаните от автора планове показват голямата осведоменост на поета по отношение на руските писатели класици и техните произведения; показват грижливата работа при подбора и подреждането им.

На лист 2 Пенчо Славейков е започнал очерка си за Тургенев, като много често посочва източниците, които ползува за написването. („Иностранн[ая] крыт. о Тургеневе, стр. 90, А. Внюс)

Встъпление

Тур[генев] е не само знаменит писател, но е и един от замечателните човеци от 19 столетие. Опитайте се да отнемете (отмахнете) писателя Тургенев из огрода от Руската история, към която той принадлежи и вий ще сетите една чувствителна празнина — която инак се заема от Т[ургенев] като човек.

Не всуе в Русия гледат на своите писатели като на пророци. Там писателя е вожд на своето поколение.

Тургенев по натура е бил истински русин. Внюс казва, че когато той за пръв път срещнал Т[ургенев], той като че ли видял символичния образ на неговото отечество, сторило му се, че той вижда пред себе си руски м у ж и к, на когото е паднала искрата на гения, и който възнесен на духовна висота, не бил изгубил природното си простодушие. „Като гледам на него, аз напълно разбирах чудния смисъл на евангелските думи: блажени нищите духом; разбирах как това състояние на душата може да се съедини с науката, с дивния дар на художника."

И. С. Тургенев е почнал литературната си деят[елност] твърде млад, докато е бил още студент. Той е почнал най-напред със стихове; по-сетне той се отрекъл от стихотворството, като не е оставил даже нещо за в събрание на съчин[енията] си. Славата на първостепенен писател са му доставили (уякчили) изпървой очерките и раз[казите] най-вече из простонародния живот — Запис[ки] охот. — проникнати с една обща идея: против крепостното право. В тези невинни, на пръв поглед приказчици Т[ургенев] е (възимал кураж), дръзнал да развие тайния смисъл на мрачната Гоголева шега за „Мъртвите души".

Не всички от тези разкази се докосват до кр[епостното] пр[аво]. Повечето от тях са художествено написани, прости непретенциозни поетически картини из живота на руския селянин.

Художествената обработка на Записки Охотника е нещо недостижимо; нито пред, нито подир Т[ургенев] някой от рус[киte] пис[ателu] е достигнал до тази степен на худож. описание и прелестен поетически язик. Тези подирните достоинства на З.О. ги правят скъпо и незаменимо имане за Русия.

Подир Записки охотника от голямо обществ[ено] значение са романите му, безценни за историята на руския идеализъм и те са незиблемия фундамент, върху който се е въздигнала Тургеневата всемирна слава. В тях е художествено възпроизведена историята на руското общество от 1850 до 1870 година. Всякога поета по-добре от историка умей, сжато и ясно да представи пред нас дадена епоха от живота на един народ.

1855

„Рудин" е първият Т[ургенев] роман. В него е обрисуван тип на човек, който знае само да говори, без да върши нещо. Той е красноречив, „гениален", въодушевен от хубави и прогресивни идеи, за всичко говори с възторг и увлечение — но само говори; да действува той не може: липсува му за туй воля, както и сам той си се признава: „неговата съдба е странна, почти комична: той се отдава цял, със жадност, цял целеничък — и не може да се отдаде!" (Соч. Тург. М. 1874, т. 3; 373).

Рудин е от онези богати натури, за които казват, че „средата ги е загубила", Рудин е преходен тип, чадо на епохата — а епохата, в която е поставен той (преди 1861 г.) е била епоха на бездеятелност; тогава за идеите и за думите е имало място, но не и за делото.

Рус[киte] критици гледат на Рудина с очите на Имгасова или, что еще хуже, на Лестнева — с неразбран или снизходително-покровителствен тон.

В "Двор[янско] гнездо" е възпроизведено гнездото, дето раснат и се възпитават Рудиновците. Н а к а н у н е (1859) се явява нещо като продължение на Р у д и н. Обстоятелствата, макар и променени, но твърде малко, явява се ново поколение вече със жажда за деятелност, но осъдено да се лута, без да намери настоящий си път. В Накануне е обрисован един българин, обладающ именно такива качества, каквито още липсват на русина. Той е пламенен патриот, человек деятелен, с твърда воля и ясно определена цел. С една дума той е съвършена противоположност на Рудина. Тургенев е взел за герой българин от немане такъв русин.

До Инсаров Т[ургенев] е поставил една пробудена руска девойка, която напуща всичко мило и драго и се увлича подир целостния и определен характер на Инс[аров]. Руският Инсаров се явява в следущия роман на Тур[генев] О т ц и и д е т и (1862) Базаров, героят на романа, деятелен, пъргав момък.

Отци и дети е най-хубавият и с най-голямо обществено значение от Тур[геневите] романи, и най-безукоризненото му съчинение — образец на всички съвременни романи, гдето се изобразява младото и старо поколение в своите взаимоотношения и борба.

В двата последни романа Т[ургевен], тоже се докосва до нихилизма. В Дым рисува как зад границите на Баден-Баден, се перят болтливите въображаеми реформатори на Русия. А в Новь (1876) се е помъчил да обрисува руските терористи или тъй наречени нихилисти — което едва му се е отдало.

Руските съвременни тъй наречени нихилисти заявяват, че образа на Нежданова, герой на Новь, не е никак реален, че той е своего рода Рудин. (Народна воля 84, г. II, стр. . . П. Лавров).

Всичките почти съчин[ения] на Т[ургенев] отлични по простотата на фабулата си и чудни по художеств[ената] си обработка — са посветени главно на слабите, ничтож[ни] скиталци, безпокойните хора, лишните, не мили и не драги страдалци. С поразителна художественост рисува той вътрешния, скрит живот на нещастието. Преписка, Злочестата, Дневник на лишний човек, Яков Пашников, Три срещи, Доволно. Разказа на отца Алексея, Стук-Стук, Отчаяний и пр. — това е цяла галерия от типове, скръбни и загубени, които дълбоко допадат в душата на читателя и рязко се врязват в паметта му. В тях всякога е вложена мисъл и чувство и в това чувство и мисъл се отзива с дълбока и, донегде си своеобразна скръб; това е тиха меланхолия всепоглъщаща, каквато е разляна в сичките славянски нар[одни] песни.

Главното съдържание на Т[ургеневите] съчинения съставлява любовта и малцина са ония писатели, които тъй нежно и искрено са предавали движенията на сърцето и тъй деликатно да се отнасят към своите герои. Тург[енев] е истински, но срамежлив реалист. Той страни от безобразието и там дето не може да го избегне, постъпва с него до немай къде предпазливо: той си е поклонник на прекрасното, даже там, гдето рисува безобразното. Надали някой друг романист е обладавал такова верно чувство относително красното; краските в съчин[енията] удивително си хармонират, като смекчават всичко грубо и рязко. Те звучат като тиха мелодия, пълна с загадъчна привлекателна тма. (Р. Ин. Кр. О Тург., стр. 14. Ю. Шмит)

На следващия лист Пенчо Славейков е написал кратка бележка за Пушкин.

А. С. Пушкин

А. С. Пушкин 1 (биография) резюме общо 10 реда (2). личността и характера му (10—20 реда) — 3/ три периода деятелност — 4/лирика — 5/епос, — 6/драма — 7/ роза 8 заключение.

Пушкински кружок поета.

От Пуш[кин] се почва същ[инската] рус[ка] лит[ература]. Лесно е да се забележи, че литературата в Русия преди Пушкина е ред отделни, с нищо не свързани помежду си явления, израстнали не из родната почва на руск[ия] дух, а по подражание на чужди образци (Бел. VI 222). Само в Пушкиновата поезия заби за пръв път пулса на руския живот (ibi 219).

Но и Пуш[кин] е почнал своята деятелност по чужди образ[ци] и едва в последний период се явява съвършено сам по себя. Даже най-великото му съчин[ение] Ев[гений] Онегин е под това чуждо влияние. (Спасович В. Е. 1888, стр. . . , А. Веселовски зап. влиян.)

Следващата бележка се отнася за Лермонтов и е написана от лист 10 до 12.

М. Ю. Лермонтов. Биография, байронист

1) Хармония на стиха: „Выхожу один я на дорогу“. . . „Сон“. . .
2) Картинност
3) Демон
4) Герой нашего времени
5) Народност: Калашников,
родина,

6) Пророк

Два вида велики поети има: обективни и субективни.

Лермонтов принадлежи към последните поети — но той е гениално субективен. И най-обективните поети в известна смисъл са субективни — иначе те не би биле поети. Обективността е мантия, която великите души мятат, за да не ги осквернят недостойни погледи. Това са Омир, Шекспир, Данте, Гете; зоркий поглед ще открий всякога под вълшебната обект[ивна] мантия душата да тия поети. Когато във великата душа грей искра от велика гордост, тогавна лъжовна мантия не е потребна: това са Байрон, Леопарди, Хайне, Лермонтов.

Пушкин не е сварил окончателно да се забули с вълшебна обект[ивна] мантия; той не е нито субективен, нито обективен, с една реч той е неопределен: неопределеността не е в изгода за поета. Ето, първо на първо, защо Лермонтов е по-велик от Пушкин.

На пръв поглед ни се показва голямо родство между творчеството на Лермонтов и Байрона. Това е родство на душите (нем.) и онези, които не могат да схванат това родство на тия две души, виждат у Лерм[онтов] подражание на Байрона: такова е общото мнение за Л[ермонтов] и името подражател се дава на създателя на Калашникова и чудните Кавказки песни. (Веднъж това разбрано, тогава чак ще може да се погледне на Демон и Герои нашего времени). Сам Лермонтов в пророческото си стихотворение ни насочва пътя за неговото проумяване:

„Нет, я не Байрон —
Байрон с'рускою душой".

В силата и сжатостта, и картинността на поетический език, както и в хармонията на стиха първенството в р[уската] л[итература] е у Лермонтова. Пушкинова стих е по-определен, но много по-слаб от Лермонтовия; любимият Пушкинов четиристъпен ямб е вред чудно правилен и звучен, но аз не зная ни на едно място той да се извишава до хармония. Хармонията на стиха изисква щото размерът, музикалният мотив в стихотвор[ението] да се слива със съдържанието и идеята на стихот[ворението]. Най-висшият предел на поезията е, когато тя се слее с музиката: когато тя заеме положение между словата (мислите и образците) и музиката. Доволно е да си припомнят Ангел, В ы х о ж у о д и н я н а д о р о г у, С о н, П р о р о к. Европейската литература може да покаже двама такива поети: Бърнс и Хайне. У великите поети сякога се поподат такива откъслеци. В своите стихотворения Лермонтов се явява гениален живописец, това, което не може се каза за Пушкина. И аз разбирам руския живописец О. И. . . който казва. . . и възхищението на Белински от Лермонтова стих.[1]

Представените непечатани материали досега на Пенчо Славейков само отчасти разкриват неговото отношение към руската литература и култура. Те по-скоро съществено допълнят онова, което вече знаем за него, спомагат още по-добре да се изясни неговото творческо развитие. Не е излишно да припомним, че онзи, който би желал всестранно и цялостно да проследи и изясни неговото отношение към руската литература и култура, връзките му с руските майстори на перото, трябва да изучи цялото му творчесто и наследство, защото то е изпълнено с интересни мисли и сравнения, бележки и изводи, твърдения за руската литература и култура.

Сериозна задача на изследователите на Пенчо Славейков е да изучат неговото наследство за руската литература и култура, за да се проследят и изяснят напълно неговите интереси и връзки, взаимствувания и влияния с руските поети и писатели. Такова изследване ще бъде ценен принос не само за осветляване творчеството на Пенчо Славейков, но и за изясняване връзките и влиянието на руската литература над българската.

---

[1] В текстовете от ръкописите малките скоби, подчертаното и многоточията са на П. Славейков

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ — ПОПУЛЯРИЗАТОР НА РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА В СПИСАНИЕ «БИБЛИОТЕКА «СВЕТИ КЛИМЕНТ»

Ирина Захариева

След като Стамболов идва на власт, изгонениият от политическата арена бивш шеф на правителството на либералите Петко Каравелов бил принуден да се занимава с културно-просветна дейност. Той основава в София дружество за разпространяване на полезни знания сред народа и за развитие на неговия вкус, което започва да издава в 1888 г. списание „Библиотека „Свети Климент“, наречено така в чест на най-стария просветител Климент Охридски.

През периода на острия книжен глад в България и наводняването на книжния пазар с долнопробна литература списанието се стремяло да даде на широкия читател образцови произведения на световната литература.

Преобладаващо място в списанието заемат руските писатели. Страниците му са изпъстрени с имената на Пушкин, Некрасов, Тургенев, Лермонтов, Толстой. Читателите се запознават с малко известни или съвсем неизвестни за тях автори: със стихотворенията на Батюшков, Колцов, Плешчеев, И. Козлов, с разказите на Шчедрин, Короленко, Гаршин, Каронин-Петропавловски.

„Библиотека „Свети Климент“ съумява да стане проводник на руското обществено-литературно влияние в България по време на развилнялата се стамболовска реакция, когато официалният вестник „Свобода“ води разюздана русофобска пропаганда и настоява да се подбира специална литература от западни автори за подрастващото поколение.

Писателят-народник Т. Г. Влайков в спомените си за 80-те и 90-те години се отзовава за списанието като за „много хубаво и ценно за времето си.“[1]

За полезната работа на „Библиотеката“ пише и Вазов в списание „Денница“ в рецензия за превода на поемата „Демон“ на Лермонтов: „. . .Тоукущо споменатото издание ни надари с ред преводи из чуждестранните изящни литератури, а особено из руската. Нам е приятно да констатираме, че повечето от тях са доста сполучени, някои даже прекрасни, и че в това отношение „Библиотеката „Св. Климент“ обогати с ценни работи нашата преводна литература. Провървя най-после и на бедните руски поети у нас!

---

[1] Пенчо Славейков, П. К. Яворов и П. Ю. Тодоров в спомените на съвременниците си. С., Български писател, 1963, стр. 31.

Ние имаме вече преведени в цялост „Полтава“, „Мцири“, „Демон“ и други произведения. . .“[1]

„Полтава“ на Пушкин и „Демон“ на Лермонтов, както си спомня съ-трудничката на „Библиотеката“ Екатерина Каревелова били преведени от Алеко Константинов „по настояване“ на Пенчо Славейков. Двамата приятели, станали впоследствие знаменити писатели, започват своята литературна дейност в „Библиотека „Свети Климент“ с преводи от руски автори.

Алеко Константинов превежда за списанието още няколко стихотворения и поеми от великите руски поети: „Бахчисарайски фонтан“ от Пушкин, „Спор“ и „Беглец“ от Лермонтов, „Руските жени“ и „Железопътна линия“ от Некрасов. Неговите преводи се смятали по онова време за образцови. Това е признавал дори скъпият на похвали Пенчо Славейков, който ги нарича „з а с е г а (разр. а. — И. З.) най-добри поетически преводи на български. .“[2]

Пенчо Славейков взимал непосредствено участие в преводите на Алеко Константинов. Поет по призвание, той събужда и поощрява преводаческия талант на своя приятел с различни, достъпни за него способи, тъй като Алеко неохотно се е занимавал с поетически преводи (в областта на поезията той не се е чувствувал такъв пълновластен господар, както в прозата). От това, което ни разказва Пенчо Славейков, узнаваме, че той неведнъж е уговарял приятеля си да се заеме с превода на Лермонтовия „Демон“ — но той не се решавал, „изплашен от мощния й стих и картинен език“. Поетът настоявал на своето, като се обзаложил с Алеко Константинов: той ще се заеме да преведе за четиринадесет дни петнадесет стихотворения от руски и френски поети, ако Алеко в двуседмичен срок се справи с поемата. „Но на осмия ден от облога „Демон“ беше вече преведен — съобщава „Славейков“ — а от петдесетте стихотворения едва ли само десетина, и то тъй хубаво, че аз не посмях да ги напечатам. . .“ (т. 4, стр. 388—389).

Поетът отрича участието си в превода на „Демон“, но Алеко Константинов поставя под преведената поема и неговото име наред със своето. Възможно е малките стихотворения да не са преведени по тая причина, че поемата е увлякла и двамата литератори. След проучване на черновите варианти В. Велчев установява, че началото на поемата и част от епилога са преведени от Пенчо Славейков.[3]

Анализирайки преводите на А. Констнтинов от руската литература, А. Ничев[4] оценява превода на „Демон“ като един от най-съвършените. Според него това творческо постижение се дължи на натрупването на преводачески опит у Алеко Константинов, а също и като резултат от съавторството на Пенчо Славейков. Ал. Ничев посочва, че поемата е преведена с „естетически вкус“ и е запазила „поетическия дух на оригинала“.

В архива на Алеко Константинов в БАН има чернови на преведените стихотворения на Пушкин: „Туча“, „Узник“ и „Вновь я посетил“.[5] Алеко Константинов е писал преводите с черно мастило. По тях са запазени следи

---

[1] Денница, г. I (1890), кн. 10, стр. 475—476. Вазов превежда за христоматията от 1884 г. откъси от крупните произведения на Пушкин — „Борис Годунов“, „Евгени Онегин“, „Медният конник“, превежда и откъс от поемата на Лермонтов „Демон“. Затова той отбелязва, че посочените поеми на Пушкин и Лермонтов са преведени в списанието изцяло.

[2] П е н ч о С л а в е й к о в. Събрани съчинения в осем тома. С., Български писател, 1958, т. 4, стр. 287. Всички цитати от Пенчо Славейков са по това издание, като томът и страницата се посочват в текста.

[3] Известия на Института за българска литература, 1958, кн. 7, стр. 352—354.

[4] А л е к с а н д ъ р Н и ч е в, Алеко Константинов. С., БАН, 1964, стр. 65.

[5] АБАН, фонд 91, папка № 1.

от стилни поправки на Славейков, който е писал с лилаво мастило. Черновите не са датирани. Най-вероятно е те да се отнасят към периода на съвместната им преводаческа работа в „Библиотека „Свети Климент".

Славейков цитира в статията си „Пушкин в България" стихотворението „Узник", преведено от Алеко Константинов и никъде неотпечатано, като посочва и името на преводача.

В самото начало на литературната си дейност Пенчо Славейков съзнавал напълно каква важна идейна и възпитателна роля играе руската литература и се стремял тя да се разпространява колкото е възможно повече сред читателите. Знаейки, че степента на въздействие на едно чуждестранно произведение, особено на поетическото, зависи от качествата на превода, той се отнасял извънредно взискателно към българските преводачи. В статията си „Пушкин в България" той се отзовава сурово за повечето от преводачите на Пушкин: „Освен преводите на А Константинов, преводи в някои отношения добри, но не и хубави, всички други са позорна подигравка с Пушкиновите творения и — с българският език" (т. 4, стр. 148).

Славейков е прав в пристрастното си отношение към българската преводна литература, тъй като преводаческа градиция в България почти липсвала и е трябвало да се създава от самия Пенчо Славейков, Алеко Константинов, Иван Вазов и още няколко писатели. Той се борел преводаческата работа да се превърне от занаят в изкуство. И на практика за него е характерен именно такъв подход към превода — като към особен вид изкуство.

Докато прозаикът Алеко Константинов започва с произведения от руската поезия, то поетът Пенчо Славейков, напротив, дебютира в „Библиотека „Свети Климент" с преводи от руската проза. Той превежда разказа на Короленко „В ночь под светлый праздник" („В нощта преди Великден") и разказа на Чехов „Тиф", като с това става първият преводач на Короленко и Чехов на български.[1]

До 1896 г. — годината, в която се възстановяват дипломатическите отношения с Русия, след падането на Стамболов — в българската периодика се появяват само няколко разказа на Чехов и Короленко. Пеньо Русев посочва три превода на Чехов от тоя период, като включва и Славейковия[2] Съвсем също е положението и с разказите на Короленко. Ще отбележим само, че в същото списание на следващата година се появява преводът на известния разказ на Короленко „Сказание о Флоре, Агриппе и Менахеме, сине Иегуды", в който авторът спори с толстоевската проповед за непротивление на злото с насилие.[3]

Малкият разказ на Короленко привлякъл вниманието на Славейков без съмнение със своя проникващ в душата хуманизъм. В него се разказва

---

[1] Вж. преводите на Славейков в списание „Библиотека „Свети Климент", г. II (1889—1890), стр. 199—204; 370—375. Разказът на Короленко е написан в промеждутъка между 1885 и 1889 г., съгл. разположението на материала в изданието на А. Ф. Маркс: Короленко, В. Г. Полн. собр. соч. СПб., 1914, т. I, стр. 147—152.

„Тиф" от Чехов е поместен за пръв път в „Петербургская газета", 1887, бр. 80, а след това влиза в сборника разкази на Чехов „Рассказы" (СПб., 1888), откъдето, по всяка вероятност, го взима Славейков за превод.

[2] П. Русев, Творчеството на Чехов и Горки — школа за реализъм и майсторството на Елин Пелин. Известия на Института за българска литература. С БАН, 1957, кн. 5, стр. 169—250.

[3] В. Короленко, Сказание за римлянинът Флор и цар Агрипа (без да се посочва преводачът), Библиотека „Свети Климент", г. III (1890) стр. 218—239.

Този разказ е написан в 1886 г. и напечатан в „Северный вестник" (1886, № 10), откъдето, по всяка вероятност, е взет за превод на български.

за неудачното бягство от затвора на един болен скитник, който мечтае още веднъж преди смъртта си да види родния си край. Пътят му е отрязан от куршума на конвоира, довчерашен селски младеж, който става неволен убиец на беглеца. Смятайки, че изпълнява служебния си дълг, той „с жалък вид, присвивайки очите си“ натиска спусъка. И това става в нощта срещу празника, когато в църквата проповядват любов и милосърдие.

Още при първото запознаване с произведенията на Короленко българският поет бил покорен от любовта му към малкия човек, изхвърлен на дъното на живота и от разбирането, че жестокостта в отношенията между хората се диктува не от тяхната природа, а от господствуващата система, античовешка по своето същество. Короленковският хуманизъм помага по-добре да се разбере поезията на неговия ученик Славейков.

„Тиф“ на Чехов явно заинтересувал поета от психологическа гледна точка. В него толкова вярно, пълно и и паралелно с това лаконично е обрисувано състоянието на заболял от тежка болест млад човек, че дори сам Чехов, безпощаден критик към всичко, което пише, много години по-късно смята, че този разказ му се е удал.[1]

Както се вижда, „Библиотека „Свети Климент“ с разбиране е подбирала нови имена в руската литература.

Обяснимо е защо първият превод от Пушкин, който Славейков избира, е историческата балада „Песнь о Вещем Олеге“.[2] В своята оригинална поезия Славейков се насочва към героичното минало на своя народ, в което намира „верига от велики въпроси“ (т. 8, стр. 152). Показателно е, че един от първите негови поетически сборници е озаглавен „Епически песни“ (1896). В него проблемите на българската история се допълват от проблеми на живота, изкуството и културата на други народи. Преводът на „Вещий Олег“ Славейков включва в първото издание на „Епически песни“.

Превеждайки стихотворението на К. Н. Батюшков „Явор к прохожему“ („Явор към пътникът“) и „Песня пахаря“ („Песента на орачът“) от А. В. Колцов,[1] поетът се обръща към авторите, които са занимавали неговия баща.

Както е известно, Петко Славейков един от първите се заема с преводи на руска класика. В духа на изискванията на старата българска преводаческа школа, попълваща недостатъчната оригинална литература, поетът „побългарява“ произведенията на руските автори, свързвайки ги с местните условия. Той не се стремял към точно предаване на оригинала. Например при превода на елегията на Батюшков „На развалинах замка в Швеции“ (преведено „Спомен“), Славейков-бащата пренася действието в старата българска столица Търново, а песента на Колцов „Раздумье селянина“ (преведено „Клетник“) завършва със свободно обобщение.

Пенчо Славейков, преводач от ново време, не си позволява подобно произволно отношение към руските поети.

В разговора на явора с пътника той предава стихийно-наивното отношение към нещата, мъдростта на старината, накрая античната лапидарност на стиха на Батюшков, ненадминат майстор на антологичната форма в руската литература до идването на Пушкин. Стихотворението е преведено

---

[1] Вж. Чехов А. П., Собр. соч., М., 1962, т. 5, стр. 502—503.

[2] Вещий Олег. Балада. Прев. Пенчо Славейков. Библиотека „Свети Климент“, г. I (1888—1889), стр. 277—280.

[3] Батюшков К. Н. Явор към пътникът. Прев. Пенчо Славейков. Библиотека „Свети Климент“, стр. 595; Колцов А. В. Песента на орача. Прев. Пенчо Славейков, пак там, стр. 514.

в размера на оригинала — тържествен шестостъпен ямб.

Колцовата песен е предадена на български с всичките си пейзажни картини — „красавицата-зоричка“, изгрева на слънцето иззад гъстата гора и др., с поетическите образи на наливащия се клас, на „тежките снопи“, върху които се спи сладко след жътва, „земличката — святата люлчица на зрънцето“. С тристъпен хорей Славейков предава песенния ритъм на оригинала, белия стих (и тук той не отстъпва от размера на оригинала).

При превода стихотворението е запазило колцовското обаяние. Хубаво са предадени поетизацията на земеделския труд, осъзнаването от страна на орача могъществото си на творец, неговото лирическо и наред с това практическо отношение към природата.

Възпяването на селския труд като творчество е характерно и за самия Славейков. Достатъчно е да си спомним стихотворението му „Капчици дъждовни“ (1892), което наподобява песните на Колцов със слънчевото си, бих казала, празнично възприемане на трудовия процес.

Поетът нарича дъждовните капчици „святи, благодатни“ затова защото те се отблагодаряват на орача за неговия „труд грижовни“ — те ще налеят в „златен клас“ посятото зърно. Капчиците са мили на сърцето на поета също както и на сърцето на селянина — той чува разговора им с „ветреца пролетен“ и „на ранний посев поздрава приветен“ (т. 1, стр. 85).

Преводите на Пенчо Славейков ознаменуват по-висока степен в българската преводаческа култура в сравнение с преводите на стария Славейков.

Към себе си поетът се отнася не по-малко взискателно, отколкото към останалите преводачи. Голям брой от неговите преводи от руската поезия („Ангел“, „Дар напрасный дар случайный“ от Пушкин, „Утес“, „Туча“ и „Парус“ от Лермонтов, „Мать“, „Внимая ужасам войны“ и „Несжатая полоса“ от Некрасов, „Поэзия“ от Надсон и много други), така са си останали погребани в ръкописната Тетрадка за бележки и първоначални наброски, от 1889 г. Подобна участ е сполетяла и преведените от него „Записки на ловеца“ от Тургенев. Всички тези преводи поетът считал недостатъчно художествени. „. . . всяка година, не малко и вети, и нови работи той принася жертва на критическите си присъди и критичните си настроения.“ — пише той за себе си в трето лице в автобиографическия си очерк „Олаф ван Гелдерн“. Нека припомним, че Пенчо Славейков се е отнасял толкова строго към преводаческата си работа в един момент, когато с такава работа се е заемал всеки, който едва е знаел руски език и понякога не знаел и родния си език.

Затова тези преводи, които Славейков си е позволил да напечата, са станали норматив. Те са преиздавани неведнъж, поместваны били в буквари и христоматии (напр. във втория том на христоматията на Костов и Мишев през 1898 г., в христоматията на И. Пеев за втори клас в 1905 г. и др.), по тях учениците се запознавали с творчеството на руските писатели.

Поетът е работил в „Библиотека „Свети Климент“ до нейното закриване. В 1890 г. русофилското списание пада жертва на стамболовщината Диктаторът използува убийството на министъра на финансите Христо Белчев за разправа със своите политически противници. Петко Каравелов бил подведен под отговорност във връзка с убийството и осъден на три години затвор. Списанието прекратява съществуването си.

Влизайки в литературата в края на 80-те години със своята преводаческа и популяризаторска дейност, Пенчо Славейков се противопоставя на русофобската политика на консервативно-буржоазното българско правителство и спомага за укрепването на връзките между двете култури.

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ В СЕМЕЙНА СРЕДА

Соня Баева

Още приживе Светослава Славейкова успя да издири и събере спомени от множество роднини, приятели, писатели, артисти и общественици, с които Пенчо Славейков е бил в контакт. Повечето от тия хора днес вече са покойници и техните спомени, които преди десет години ни изглеждаха недостатъчно интересни, днес далеч не отговарят на тогавашното ни виждане. Напротив. Макар и написани не съвсем „литературно“, в тях живее духът на времето, те говорят с езика на епохата. Особено интересни са ония от тях, които засягат родната среда и атмосфера, в които е живял поетът, интересния образ на неговата майка — Ирина Славейкова, последните години от живота на баща му, къщата и всекидневието им в Трявна, Търново и София. Незаменимо е оставеното от Екатерина Каравелова, която характеризира майката на поета само с една дума — добра българка. И това наистина като че ли е най-типичното ѝ качество. Във всичко тя е българка — и в гордото си търпение, и в упоритата си работоспособност, и в непреклонния си характер. За съжаление обаче спомените, които тук обнародваме от Каравелова, представляват само откъс-чернова от една нейна статия, предназначена за сборника, който трябвало да излезе по случай 35-годишнината от смъртта на Пенчо Славейков. Сборникът не видял бял свят. Спомените пропаднали. След време, когато Светослава Славейкова посетила Каравелова с молба да ѝ разкаже нещо от живота на нейната баба, тя, която вече била към края на живота си, отговорила: „Вече нищо не мога да си спомня, аз всичко написах тогава.“ Съобщаваме това, с надеждата, че все още е възможно спомените на Екатерина Каравелова да се открият случайно забравени в някой архив или редакция.

Особен интерес представлява и написаното от Радка Миланова. То допълва образа на баба Ирина, пренася ни в прекрасната Славейкова къща с джамлъците и калдъръмчетата. От тежко болния вече дядо Славейков Радка не запомнила почти нищо друго, освен доброто му сърце. Защото то единствено останало да живее до край. В тези спомени се откроява и светлият образ на по-голямата дъщеря Донка, наследила от майка си необикновеният ното трудолюбие и любов към реда и красотата, но вече пречупени през едно самопожертвувателно и любящо сърце. Тук можем да видим и Рачо Славейков, който най-много от децата приличал на майка си, хубавец, сериозен и затворен, но съвсем не лош, както понякога изглеждал, естественият и непринуден Иван, оженен за „знатна“ мома, на която трябвало да говори на „вие“ и най-после „безбожният“ чичо Пенчо, който винаги се опитвал дръзко да разбива наивната детска вяра за „религиозно-нравствения“ свят, в който живеело тогава момичето.

Ценни са и спомените на Георги Тулешков за брата и сестрата на Петко Славейков, за интересния образ на Марин Бамбарата — приятел на Капитан Никола и пакостник за турците. За тях досега не се знаеше почти нищо. А всеки факт, свързан със семейството на Петко Славейков, представлява за изследователя извънреден интерес. Всички тия, богати с непосредствени впечатления спомени, ни дават жива представа за духът и средата, в които израстват и живеят двама от най-интересните български писатели Петко и Пенчо Славейкови.

МАЙКАТА НА ПЕНЧО — ИРИНА СЛАВЕЙКОВА

Екатерина Каравелова

При първото ми посещение на Славейковия дом пред мене се изправи една ниска на ръст, пълна жена, много спретната, с кръгло лице, силно прошарени коси, низко чело. Строги кафяви очи ме загледаха, от малките уста се отронваха къси изречения. Тя не бе словоохотлива. Когато при първото отиване у Славейкови запитах Петко: „Каква е баба Славейкова?“ Той отговори само: „Добра българка“.

„Добрата българка“, жената на дядо Славейкова, малцина познаваха, още по-малко си даваха труд да разберат, какво се крие зад нейната затвореност и мълчание. Редко съм срещала работлива жена като нея. Утрото бе посветено на готвение, че Славейкови, начело с дедо, обичаха да си похапнат и си похапваха юнашки. По-вкусни госби, приготвени от майка Ирина и моята собствена майка, никога, нигде не съм яла в живота си. А била съм на богати трапези с най-изискани блюда, но нищо не ми се е услаждало като приготвеното от двете майки. Хеле, баниците! В „Кървава песен“ Пенчовия старец Дивисил — по образ реч и мироглед поразително наумява дедо Славейкова, а баницата на гощавката в чест на Войводата е копирана от изделието на майка Ирина, че тя бе безподобна майсторица. . .

В София семейството на Славейкови замени моето в Русе. За учудване на всички аз можах да спечеля сърцето на майка Ирина, а то бе тесно, затворено, държеше под седем ключа всички горчивини, изживени през скитническите години на даскал Петко, когато тя в родния си град Тревна е трябвало сама да се справя с рояк деца (пет момчета и две момичета) все палавци, да полага грижи за храната, облеклото и учението им. Вродената ѝ гордост не ѝ допущала да се обърне за помощ даже към баща си, който е бил заможен човек. Той ѝ доставял всеки месец само брашно. Можела ли тя да накърни честта на мъжа си?! Хората да узнаят, че той не полага грижи за семейството си! Благодарение (че) сандъците са били пълни с платна, черги, разни тъкани работи (дар от моминството ѝ), с които е смогвала да посрещне нуждите покрай обличането на немирниците. Във всички майчини грижи голям дял е вземала най-голямата дъщеря Донка, която сама прекарала сурово детство и страдала за по-малките си братя от често прилагания „дървен Господ“. Пенчо с присъщата нему откровеност, като говори за двегодишното учение в Тревна при даскал Витанова и стария зографин Генчо, спомняйки си за боя на първия и благостта на втория, от когото бил получил първите си познания по френски изповедваше: „бягахме от училището. . . да крадем по градините где ябълки, где картофи, да се къпем в реката, вечерта ще ядем бой на сирмия. . . И сутринта пак това“. . .

Братът Христо е бил признат „войвода“ на палавците. Та как тая майка да се справи без „дървен Господ“. Донка, като орлица се е застъпвала за тех и ги е закриляла с всичката своя сестрина нежност и топлина, от която сама е била лишена през цялото си детинство

и през по-късни години. Тя дори си втълпила, че не е родна дъщеря и същинска сестра на братята си и малката сестричка Пенка, нейна любимка кажи-речи от нея отгледана при по-меки условия.

Да, строга до суровост е била майка Ирина, защото такава е била нашата действителност под черното робство, па и под лъчите през първите години на постигнатата жадувана свобода. По-късно Донка схванала спотаените мъки и терзания на майчиното сърдце, бе станала всепредана помощница на майка си и наследи напълно нейната работливост, сдържаност, твърдост, но омекотени в обноските към по-малките от нея.

Непреклонна бе майка Ирина. Дошло до ушите ѝ, че Христо, — на служба в Кюстендил — щел да се жени за една вдовица със син. Без много приказки, тя се стегна, замина за там и му изрекла своето „вето“. Той не я послуша. Ожени се за избраницата си, създаде дом. Милана му беше много добра другарка, увеличи имотното му състояние, като умееше да ограничава широката разпиляност на Христо, който в много отношения най-много приличаше на баща си. Баба Славейковица остана до края на живота си непоколебима, непримирима. Снаха ѝ Милана не прескочи прага на къщата ѝ и на погребението ѝ присъствували само Христо, Вера и Пена.

А от Христо Славейковия род: четири момичета (Вера, Пенка, Надежда и Люба — всички задомени) и две момчета Петко и Стоян, достойно носят славното име на дядо си. Най-чудното в случая, че те — децата на Христо запазват не само външните черти на дядо и баба, но са унаследили и техните характери и духовни черти.

Иван и Донка беха бездетни. Рачо остана неоженен. Пенка починала млада. Донка осинови дъщеря ѝ.

Ожени се Иван, стария син, за Тодорка Радионова от видно семейство в Белград. Те се настаниха в новопостроената къща по-близу до улицата, в същия двор, гдето в старата къща живееха старите. Отношенията със снахата беха добри, но някак официални. Редко минаваше ден да не се видим със Славейкови. Аз бях приятелка и с Тодорка. Един след обед минах у старите и ги заварих на кафе, майка Ирина веднага поръча и на мене. Седим, бъбрим. Зададе се Тодорка. Славейковица се развълнува мигом да се приберат останалите от обеда чинии, чаши, да се обтегне покривката на масата.

Аз се преструвам на обидена, че никак не ме зачитат, че хич не се докарват за мене. На устата на майка Ирина цъфна хубавата усмивка.

— Ти си наша!

— И таз добра. Че Тодорка е жена на сина ти — значи твоя дъщеря!

— Хайде, хайде. . .

Много обичах, когато след обедната почивка дядо си пишеше в стаята, а ние заобиколили майка Ирина, седнала на миндеря в Рачевата стая — нещо шие, плете или кърпи, а ние слушахме закачките на Рачо. Той я запита:

— А бе, мамо, защо ни биеше толкова? Дадеш ни голям комат хляб с една маслина отгоре. Изядем мигом маслината, молим за друга — заиграва пръчката!

Всички се смеят. А по лицето на майката мине сенка. Донка сгълчава брата. Тя е знаела оскъдицата в къщата от онова време.

През 80—81—82—83 години виждала съм строгото лице на майка Ирина спокойно, разведрено. Тогава срещу празници в разни къщи се изграждаха скромни гощавки. Майка Ирина дохождаше само у дома. За мене бе истинска радост и удоволствие кога дедо я хванеше за ръка и поведеше.

ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ В МОИТЕ СПОМЕНИ*

Георги Тулешков

Слушал съм, че бащата на дядо Рачо е бил също бакърджия. Той обикалял селата да кърпи бакъри и водел със себе си и сина си Рачо. Когато по-късно синът дошел в Търново, бил е вече сирак — без баща и майка.

Съзаклятниците на Велчовата Завера се събирали в къщата на Рачо Казанджията. В махалата вече почнало да се мълви за тези събрания. Баба Тодора викала на мъжа си:

— Какво мислиш ти? Имаме толкова деца. Не се събирайте вече тука! Хората вече почват да говорят. . .

Било неделя. Рачо Казанджията, заедно с жена си и децата били на черква. Дотичал слугата им, който дошел да им каже, че търсят съзаклятниците.

Дядо Рачо яхва коня си и напуща града. По пътя той среща Велчо, който идвал към Търново от гайтанджийницата си при устието. Рачо му разправил, че ги търсят и го посъветвал да се върне, но Велчо казал: „Каквото ще да става, аз ще си отида в Търново" — и продължил пътя си.

*

Моята майка е най-малката сестра на Петко Р. Славейков — Анастасия (Сиса). Тя се оженила на 19 години и се помина в 1920 г. на 70 години. Вуйчо Петко я е много обичал. Когато в 1849 г. отивал за учител в Трявна той я е носил на гръб.

Вуйчо Петко бил много прилежен ученик. Той често четял на месечина. Като малък, губел се понякога с дни из турските харем, с турчетата, и когато се връщал дома, все носел по някое златно рубе, дадено му от ханъмите.

Вуйчо ми Панайот бил обикновен казанджия и се пропил, но вуйчо Марин — Марин Бамбарата — бил истински комита. Ходел нощно време с Капитан Никола.

— Бамбара, опичай си акъла, не мога да те отърва, ако те хванат, все му казвало едно познато турско заптие.

Той нямал деца. Ходел е и с иманяри. Един път си изгорил лицето. В торбичката му с барутя паднало огън от цигарата му и го възпламенила. С бунтарски дух. Той правел много пакости на турците и е лежал по затворите.

*

Помня когато вуйчови дойдоха в Търново, след войната 1879 г. Аз бях дете на 8 години. Пенчо трябва да е бил тогава на около 12 години. Той учеше в училището в двора на черквата св. Богородица. Те живееха в една къща срещу черквата, а от другата страна околийското управление. Къщата беше хубава с три стаи и имаше дворче. От долната страна имаше гостилница и дюкяни. Вуйчо беше устроил печатница в трема на старото читалище. Беше наел една сгъваема преса. Там се печатеше само вестник Остен. Всички се навъртаха там. Баща ми беше търговец и занаятчия — кожухар. След работа и той помагаше в печатницата. Те стояха една зима и едно лято и заминаха за София. Над нашата къща, на улицата, имаше една малка постройка от стаичка и коридорче. Вуйчо там работеше често и с дни седеше там.

Пенчо идваше у дома да играеме. Той беше лудо, пъргаво дете, с къдрава коса. С по-големия ми брат Атанас те ходеха да се пързалят с шейната ни. Ний ходехме по-редко у тях и с боязън. Страх ни беше от вуйна. И тогава беше дебела жена, която все се караше. .

Пръв братовчед на Пенчо Славейков, син на леля му, сестра на баща му — Анастасия

Аз дойдох в София в 1888 г. Пенчо беше болен. Мъчно ходеше. Все с патерици. Винаги седеше на миндерчето в стаята от ляво, като се влезеше в старата къща на площад Славейков.

Вуйчо отслабна много бързо и западна изведнъж. Той често седеше на столче пред кафенето (Кафене Бани), до тях.

Братът Марин Бамбарата е бил конте; ходел винаги чисто облечен, а лете с бели дрехи. Лятно време казанджиите лягали пред дюкяните да спят. Той турял един камък пред вратата си, обвивал го с дрехи и изчезвал в нощта.

Една нощ турците го гонили и той бягал и през турската махала, през гробищата и като тичал пропаднал в един изкопан гроб и там седял докато си отишли те. Турците се чудели: „Сега тука беше. Къде пропадна?“

Когато се изгорил с подпаления барут, церили го с мехлем от варовита вода и шарлаган. Бил много умен и духовит. Умрял около 50-годишен. Баща му, дядо Рачо, бил разпалена глава.

Втората майка на Петко Рачев Славейков, Тодора, сираче, като малко момиче е слугувала у хаджи Хъмза, който служел в джамията „Св. Четиридесет Мъченици“. Тя вадела парите пуснати в аязмото там. Камъните се потели. Веднъж им дошел гост, чиновник турчин. Като я видял, той казал на хаджи Хъмза:

— Да пазиш това момиче, като се върна от пътуването си, ще я взема и ще я водя в Цариград в харема си.

Тогава хаджи Хъмза отишел при Танас Лавдата и му казал:

— Вземи го това момиче! Много е добро. Един цариградски пес иска да го отведе.

По-късно тя не искала да се ожени за Рачо Казанджията, защото бил вдовец, но Танас Лавдата я придумал.

Помня баба си Тодора — малка слаба женица, прегърбена с бастунче. Живееше у дъщеря си, леля Мариола. Зет ѝ Георги Млякото — лош човек — я обичаше много. Тя му беше касата. От гдето пристигне, хвърли ѝ кесията със злато. Той бил търговец на семена и джамбазлък. Повече в Горна Оряховица. Държеше 5—6 коня. Купува продава.

СПОМЕНИ

*Петър Попкойчев Витанов**

Училището е било на мегданя, в същото здание сега е общината. Според както си спомня, Пенчо като дете бил малък на ръст и много палав. В Трявна живеели тогава само баба Иринка с Донка, Пенчо и Пенка, дядо Славейков бил в Цариград, а другите момчета в Цариград и Русия. Баба Славейковица тогава била на средна възраст жена, хубава, с кърпа на главата, широки фистани и кожухче. Повечето била в къщата на баща си Иванчо Райков, съседна до училището. На тяхната ограда имало врата направо за черковния двор. Когато големият син на даскал Петко се завръщал от Цариград, идвал в училището, всички му ставали на крака, а даскалите го заобикаляли.

Приятел на дядо Славейков бил поп Кою Витанов, братовчед на баща му, роден в 1821 г. свещеник, учител, иконописец и резбар. В неговата къща на Тепавиците често ходел Ангел Кънчев и се спирал Васил Левски. Ф. Каниц е посетил ателието му и го е описал в книгата си.

---

* Съученик на Пенчо Славейков. Споменът е записан от Светослава Славейкова през 1949 г.

Като малко момче в турско време той имал войнишка тръба, която купил за 8 гроша от Даскал Иван Топала, и с която като засвирел събирал хлапаците около дома си. Още тогава имал празник за не помня кой султан и за първи път имало нощем осветление (дунанма). Запалвали лоена свещ във фенер и го покачвали на портата да свети. Кметът, комшията им Кою Кънчев, го помолил да засвири с тръбата и като се събере пепелчука да тръгнат из улиците на Трявна и пеят, за да развеселяват махалата.

Баща му разправял, че според предания, в турско време е имало преселвания и заселвания от Разлога и Тетово в Трявна. Между преселниците е бил и дядо Дончо Арнаутина (тъй го наричали тревненци) от Разлога. Дядо Дончо бил казанджия и имал син Рачо. Бащата на Петър Витанов бил поп. Енорията му била в Долна Махала на Трявна. Той си спомня, че когато, като дете, придружавал баща си, когато ходел да ръси и той му носел менчето, баща му показвал къщичката на този дядо Дончо Арнаутина в голям двор, като се мине най-долния мост, който бил срещу къщата на Добри гушавия, и се тръгне по течението на реката в десно. Негова роднина била баба Джуровица — вдовица, също от Разлога, която имала две дъщери — Рада и Тота и която била тяхна съседка, в един двор с тогавашния им махалебашия (кмет) Кою Кънчев Йончев. В Трявна, в турско време, ставал всяка година сбор, който траял две седмици, от Архангеловден до Никулден и всички колибари от Тревненско, Габровско и Дряновско, с жените и децата си идвали в Трявна да си накупят от дошлите търговци от разни градове басми за фистани, за забрадки, шалове за врат на мъжете, кутийки с огледалца, ливанто, царвули, калпаци, калеври, сапун, лоени свещи, бакър, менци, сахани, талерки и пр. всичко нужно за домакинството за една година.

Дядо Дончо, като работил казанджилъка известно време и видял, че през друго време от годината не може да продаде изработеното, освен някой и друг медник за дар на новоженци, се преселил в Търново. Син му Рачо живеел в махалата св. Атанас (Вароша). Оженил се за мома от Вишов град. Между другите му деца бил и Петко Рачев Славейков.

*

До 1875 г. в Трявна е имало само едно училище — на мегданя — за трите махали. Като учител в Трявна, даскал Петко пишел стихове в клас, които често забравял на масата. Тогава баща ми (негов ученик) и неговия другар, Койчо поп Николов, ги преписвали. Когато бил малък, Петър Витанов намерил тези стихове, запазени от баща му в едно тевтерче увито в мешина, и ги четял. Той си спомня следните стихове.

Аницо, Аничке, бяла павуничке,
Що ходиш по двори, що те тъга бори,
Тънки пръсти кършиш, бистри сълзи бършиш. . .

(Аница — дъщеря на Никола Райков, по-късно женена за Бостанджиев в Търново. Къщата им била съседна, до училището.)

Хайде Иваниче, белокрило птиче,
Хайде стига плака, майка ти те чака и пр.

Баща му разправял, че даскал Петко взимал участие в играта на топ с учениците си.

МОИТЕ СПОМЕНИ

*Нина Вълнарова**

Когато се преместихме да живеем в София, аз често ходех у Славейкови в старата къща на площада. Играехме с малката сестра на Пенчо, Пенка. Той беше вече болен. С мъка го слушах, как едва говореше. Когато почна да ходи с бастун, дохождаше често у дома.

После аз се ожених. Той все така често ни посещаваше. Аз дълго време не знаех нищо за чувствата му към мене. Свекърва ми, която беше дошла от Сливен, един път ми каза:

— Този човек идва много често. Изглежда, че много те обича.

— Разбира се, че ме обича, нали ми е братовчед, — отговорих аз.

Един ден ми донесе сбирката си „Момини сълзи“ и ми каза, че била посветена на мене. Аз му благодарих.

Той ми правеше различни подаръци — една златна брошка със син камък, която се развали и той я носи да се поправи, подари ми един сервиз за ликьор, носеше ми бонбони. Никога не съм го взимала на сериозно, а все на шега. . .

Ний сменихме няколко квартири; ходихме в Русе, после в Пловдив и пак се върнахме в София. Аз имах вече три деца. Тогава живеехме на ул. Бачо Киро.

Щом заговаряше за чувствата си към мене, аз все му отговарях с шеги.

Но малко по малко, той почна сериозно и настойчиво да говори. Един ден ми каза:

— Не разбра ли досега какво чувствувам и защо живея?

— Няма и да разбереш, прибави и се разсърди, че не го разбирам и не го взимам на сериозно. Наистина, аз видях тогава, че той е много влюбен и готов на всички жертви. Той ми предложи даже да заминем двама в странство. . .

В същност, аз го разбирах, но се правех, че не го разбирам. Той си отиде разсърден.

След това той пак продължи да идва у дома, но вече не говореше за чувствата си.

След някоя година аз чух за връзката му с Мара Белчева.

Ние пак се срещахме, но случайно. Когато стана директор на Театъра, той ми праща на няколко пъти билети за разни пиеси.

После ний заминахме за Тулуза. Там научих за смъртта му. На връщане се отбихме в Италия. Отидохме в Брунате да се поклоним на гроба му. Показаха ни и стаята, в която е починал. Там на върха, отгдето се виждаше цялото езеро и планините.

Един ден Мара Белчева ме срещна на улица „Гладстон“. Спря ме. Това беше след смъртта на Пенчо. Заговори ми за него. Каза ми, че наистина много ме обичал и никога не ме забравил.

— За пръв път чувам такова нещо, й отговорих.

*

Дядо ми, по майка, е брат на бабата на Пенчо, по майка. Те са от Трявна. Ний с Пенчо сме втори братовчеди. Дядо ми, по баща, е от Сячеста (гръцка Македония). Свършил е в Париж медицина и е бил частен лекар на маршал Ней. На възраст вече се е върнал в Търново, дето се е оженил за кокона Ана от Пловдив, от рода на Джевизови. Бил много хубав човек. Баща ми, Павел Марков е бил, също лекар, свършил в Атина и специализирал в Париж. Аз съм родена в Цариград, когато баща ми е бил на служба там в болницата на Када Кьой, на азиатския бряг. Той е бил на служба на разни места из Гърция, в Белград и пр. най-после в Търново, гдето след няколко месеца той почина. След неговата смърт ний се преместихме в София.

---

* Братовчедка на Пенчо Славейков.

В ДОМАШЕН КРЪГ

*Радка Миланова**

Спомените ми за моите сродници Славейковци са много смътни, защото са от около преди половин век.

Като ученичка бях почти всеки ден у тях, понеже гимназията ни се помещаваше в „Ковачевото здание“ — на Янко Ковачов — днешната сграда на кино Славейков. Особено зимните дни почти че бях там, защото живеехме доста далеч, а имахме винаги занятие и след обед.

*

Къщата им беше стара, обширна, с голям джамлък и с много саксии, главно бегонии, от хубави по-хубави, поставени на етажерки в амфитеатрален вид. Двор голям с калдаръм, овощни дървета и калдаръмче, което правеше двора приказно красив с всевъзможните си тонове: жълти, червени, оранжеви и пр. Чистота винаги цареше в тази къща — ред безупречен — всичко на часове, дори на минути, за обедите и вечерите.

*

Дядо Петко Славейков почти не помня, освен с това, че винаги ми даваше от десното чекмедже на бюрото си нещо за ядене, а най-обичах масловките круши, от които винаги ми даваше по половина, а не цяла, понеже бяха големи и на мене ми бе мъчно. Влачеше си десния крак и винаги бе много мил и нежен. За него само това си спомням.

*

За баба Ирина Славейкова имам повече спомени, защото по-дълго живя. Тя беше хубава, пълна жена, винаги изискано докарана с хубави месести ръце, които никога не бяха без работа. Винаги плетеше чорапи, тантели и кувертюри, от които и ний имахме една покривка за детска количка. С една дума скопосна баба бе. Взискателна до неимоверност. Почти с нищо не можеше да ѝ се угоди. Кухнята и столовата бяха в друга пристройка в двора. Когато ще има пране в къщи бе цяла олелия. Слугинята ще се събуди най-късно в два часа през нощта и ще я вика постоянно да ѝ дава обяснения до къде е стигнала с прането. Всички ни бе страх от нея. А в същност тя бе милостива и на всекиго се притичваше на помощ, но след дълго следствие. Защо, как и пр. Тогава отиваше във вътрешната стая — килер и от някъде измъкваше бял памучен чорап пълен с петолевки и си даваше лептата. В същата тази стая имаше долапи в стената, в които почти винаги имаше във високи тенекиени кутии турски курабии и гриз халва. Сядаше обикновено, когато не бе съвсем схваната от ревматизма си, лятно време под черешата в двора с неразделното плетиво и пъдеше гаргите, които безмилостно кълвяха сочните череши, и което ужасно я вбесяваше. Като ме види почва:

— Какво ядохте днес? Кой идва у вас? Какво говорихте? и пр. и пр.

Майка ми бе ме научила да отговарям точно по нейния вкус, защото в противен случай ще е недоволна.

*

Чичо Рачо Славейков имаше нещо от характера на майка си. Винаги сериозен, мълчалив. Изпитвах от него едно чувство на страх, неоправдано обаче.

---

* Втора братовчедка на Пенчо Славейков

Леля Донка бе една жертва в тази къща. Абсолютно всички грижи лежаха на нейния гръб. Оженена рано и разведена, тя бе поела всички тежести с любов към всички и с такава рядка беззаветност. Трудолюбива до висша степен, имаше в себе си заложби на художество. Тъчеше вълнени тъкани, които изпрати в Париж на изложението, не помня в коя година. То бяха пердета от бяла вълна, чудесен модел. Работеше и килими, също по нейна идея; комбинираше и български шевици, от които се получаваха необикновено красиви покривки, възглавници и пр. Плетеше също в български стил възглавници и ковьори от разноцветни вълни, които и днес са запазени. Винаги е била много грижлива към всички и отзивчива. Душа и сърце беше. До последните дни на живота си 82 г. бе на поста си. Хубава, спретната, винаги с бяла якичка, чиста, безупречна домакиня, прочута с хубавите си сладка от всички плодове. Ядосваше се дори ако някой направи по-хубаво сладко от нейните. . .

*

Чичо Иван Славейков много малко виждах. Той бе гимназиален учител по френски, впоследствие министър на просветата.

Голямо събитие бе за всички роднини неговата женитба за богата мома, дъщеря на мушиер от Болград. Сватбата стана при нея. Когато се върна с булката си, всички бяхме в треска за посрещането им.

Най-напред дойде големия багаж — разкошни мобили, рядкост за онова време. Всички отидохме на гарата. Пристигна една висока, елегантна жена доста студена — новата родственица. Жена на етикета. Мъчно можеше да се сближиш с нея. Чичо Иван, тъй безобиден, беше заставен да говори на жена си на „Вий“ — по руски маниер. Това всичко много ни учудваше, но няма как, трябваше. Той почина като министър и погребението му бе тържествено.

От чичо Пенчо Славейков нямам особени спомени, понеже повече не беше в къщи. Обичах да ходя в черква и той ми се надсмиваше. Тогава бях на около 15 години. Тури ме на коленете си и ме пита: Вярваш ли в господ?

Въпросът ме зачуди и не знаех какво да отговоря. Той ми помогна.

— Като вярваш и се молиш, прави го, но знай, че не на този Господ — попския, който е изрисуван по иконите с брада и мустаци, а на друг Господ, който е съдбата, провидението.

Тези думи ми направиха потресающе впечатление, избягах и го мразех в момента, той се смя дълго с мене, а аз го ненавиждах, като еретик, безбожник, със сълзи на очи.

Друг път, вече 16 г. запита ме нещо за любовта, от която тогава нищо не разбирах, и ме бе дори срам да го слушам. В нашата къща думата „любов“ значеше разврат, и аз се ужасих тогава и избягах, а той се заля от смях. След това дълго не ходих у тях, защото ме беше срам.

СПОМЕН ЗА ПОЕТА

*Еленка Николаева**

Аз живях при леля си Тодорка две години. При нея завърших гимназия, защото родителите ми живееха в Кюстендил. Това беше в 1906 и 1907 година. Нейният мъж се беше поминал. Къщата му беше в същия двор на малката къща на дядо Славейков, в която жи-

* По мъж Коста Атанасова, племенница на снахата на Пенчо Славейков, Тодорка Иванка Славейкова, от Болград.

веше Пенчо Славейков, на площад Славейков. Нашите прозорци гледаха в Пенчовите прозорци. Тук, при леля си, го видях за пръв път. Висок, красив, черноок човек с бастун. Правеше ми силно впечатление, още повече, че той мъчно се движеше и бавно, бавно говореше. Идваше много често, обикновено след обед на кафе, а в неделя към 10 часа сутрин. От далеч чувах тоягата му по калдаръма, когато идваше при леля. Слизаше долу в столовата и разговаряха с леля ми. Щом влезеше, аз скачах готова да му подам това онова, с нещо да му услужа. Леля ми ми правеше забележка, че това го стеснявало — да не стоя така на щрек и да не показвам, че забелязвам недъга му, защото това го притеснявало.

Веднъж доде и разправи на леля ми:

— Тодорке, никога не съм изпитвал такава мъка, каквато днес. Като слизах от Библиотеката на тротоара, хързулна ми се кракът и паднах като труп. Безпомощен чаках да мине някой да ме вдигне. Колко време съм лежал, не знам, но тогава почувствувах своята нищета. Мина едно малко, слабичко момиче, което се помъчи да ме вдигне. Тъй много се напъваше, горкото, че ми дожаля и аз го помолих да ме остави. Ще мине някой по-силен и той ще ми помогне.

— Не, господин Славейков, аз ще Ви вдигна, каза то.

Като чух името си, стана ми дваж по-мъчно. Това слабо дете напъва всички сили да ме вдигне, мен. . .“

Друг път ме завари, че чета откъслек от Мцыри и ме попита какво чета.

— Чакай, каза и стана, качи се чак на тавана, гдето имаше много книги, донесе на английски Мцыри и почна да ми чете от английската книга направо на български, за да съм имала представа за цялото съчинение. Леля ми се много кара защо съм го накарала да се качва чак на тавана.

— Ама той сам поиска да ми прочете, за да имам представа за цялото!

С племенницата му Славка понякога късахме от цветята в градината. Баба Славейковица не ни даваше и се караше. Пенчо и Рачо ѝ казваха:

— Мамо, остави децата да берат цветята ти. Какъв спомен ще им оставиш?

Баба Славейковица беше пълна жена, умна и много работлива. Тя все седеше на прозореца с очила и все плетеше. Малко приказваше. Беше строга, не обичаше гюрултия.

Веднъж Пенчо Славейков ни видя, когато се канехме да откъснем цвете или плод — не помня.

— Стражарът е на прозореца, ни каза. . .

Тогава нямаха електричество и се осветляваха със сперманцетови свещи.

Веднъж, като идвал у дома, срещнал пощальона, който му дал една картичка, която беше в ръцете му, когато влезе. Леля го попита от къде е. Той я показа. Имаше само подпис на нея. Беше от г-жа Белчева.

— Много бедна, Пенчо, само подпис.

— Напротив, много съдържателна, каза той. Картичката представляваше една голяма теменуга. Тя сама говори.

По характер той беше много симпатичен и сърдечен човек.

Старата им къща беше скромна, по стар български тип. Неговото легло беше миндер, корав, а не с пружина, защото инък не би могъл да става. Калдаръма беше осеян с разноцветни калдаръмчета; в градината имаше цветя, особено рози, овощни дървета и една голяма и хубава череша.

Леля Донка беше разкошна жена. Изрядна домакиня. Трепереше над всички. На всички искаше да угоди.

— Днес ще готвя по Рачовия вкус; или — днес ще направя едно ядене, дето го обича Пенчо, мама дип не го обича, но нищо. Когато ви се кара, вий не ѝ обръщайте внимание. . .

Една нощ Пенчо Славейков се върнал в къщи с един гостенин англичанин или американец. Той пеял високо и събудил леля ми. На другата сутрин тя му каза:

— Що за гостенин имаше нощес?.

— Той е редактор на най-големия английски вестник, отговори Пенчо Славейков.

— Все ми е едно. Но не мога да му простя, че ме събуди по сред нощ.

— Те са хора на свободата. . .

Постоянни гости у тях бяха госпожа Каравелова и дъщерите ѝ, д-р Кръстев, П. Ю. Тодоров и др. И много чужденци го търсеха.

Когато се върна леля ми от Швейцария, поканиха ни на вечеря у Славейкови. Имаше чер хайвер и пирог. Когато ми поднесоха от черния хайвер, леля ми каза:

— Тя не яде хайвер.

— Но от този ям, казах аз.

Пенчо Славейков забележи:

— Тя може да не ги различава на цвят, но по вкус ще ги разбере.

Не даваше никому да направят забележка. Все ще защити този, на когото се карат. Обичаше много да се шегува.

Мисля, че баба Славейковица ми е разправяла, че като дете още Пенчо Славейков заспал на леда. Търсели го много и когато го намерили заспал на пързалката, още тогава бил вдървен.

СПОМЕН ЗА МОЯ БРАТОВЧЕД

*Марийка Хършева**

Нейната сестра, Точка, е била у нашите да помага в домакинството. Те я взели от Търново и я завели със себе си в Пловдив. Братът на дядо Славейков, Панайот, бил беден човек, и дядо Славейков искал да помогне на децата му да се изучат. Най-дълго стояла у тях Точка. Баба ми я третирала като слугиня и постоянно мърморела на дядо ми, за дето бил прибрал братовите си деца. По едно време трима — Точка, Марийка и Рачо били у тях. Баба ми не ги искала.

Точка разправяла на сестра си, че през един много студен зимен ден (в Пловдив), Пенчо излязъл сутринта и цял ден не се завърнал дома. Брат му Иван му бил казал, че денят е много студен, да не излиза. Той отишел на Марица с кънки и чак вечерта си дошел. През нощта станал и паднал. От тогава се почнала болестта му. „Аз си го спомням, бех 6 годишно дете, как го влачеха сестра ми и слугинята през двора, той облегнат на раменатa им, парализиран. Това ще да е било в 1884 г., като разправяше, по-късно колко са го лекували.

— Та гориха ли ме, та бесиха ли ме, че какво ли не ме правиха!

Та парализиран седеше той в джамлъка на старата къща. Аз дете на 6 години. Даде ми една чепка грозде. „Да те не вижда мама!“ Ето, че се зададе баба Славейковица. Аз турих ръката си зад гърба и тя щом наближи, изпуснах гроздето в тревата“. Разправял ѝ една случка, някъде на запад:

— Бях една вечер с много приятна и весела компания, в която имаше хубави дами в един ресторант. Увлечен в разговор, аз излязох с тях и си забравих бастуна. Направил съм 50 крачки и като се сетих, че съм без бастун, спрях се и се изплаших. Не можех вече никак да мръдна. Застанах така и чаках да мине файтон. Върнах се в ресторанта, взех си бастуна и си поех пътя към дома. Разправил ѝ и друга една случка: Как един дъждовен ден вървял по ул. „6 септември“. Било мокро и хлъзгаво. Той се подхлъзнал и паднал. Не можел да стане. Минавали хора и го отминавали с насмешка. Мислели го, че е пиян.

---

* Първа братовчедка на Пенчо, дъщеря на чичо му Панайот, брат на дядо Славейков

Минала жената на д-р Кръстев, та тя го вдигнала. „Пенчо ме просвещаваше. Носеше ми книги от библиотеката. Разправяше ми за живота на запад. Как там момичетата били свободни. Щом заработели, как никой не им търсел сметка къде ходят. Ний живеехме на цар Шишман. Тогава той идваше много често у дома. Беше влюбен в братовчедка си Нина. „Момини сълзи“ са писани за нея.

Тя беше приятелка на сестра му Пенка.

„Все по това време, като дете, чичо (дядо Славейков) ме водеше всяка сутрин за ръка из градината и ми търсеше клей по дърветата. . . Щом седнеха да се хранят, баба ми вечно му мърмореше — защо взел децата на брат си. Тя се разсърди веднъж и отиде у дъщеря си Донка. Там седя две седмици. Рачо не даваше да я викат. Дядо ти бил много, много търпелив. Той, вече като парализиран (портрета със свитъка е от това време) — седи в стаята.

— Ирино, дай ми един грош!

— Защо ти е?

— Ще си купя сливи.

Седнал на стол пред вратата на улицата. Баба ти била много жестока и лоша с леля ти Донка. „Колко ме е мъчила! — все разправяла тя. — Аз отгледах децата и аз самата дете, а тя се отнасяше с мене, като че не ѝ съм дъщеря“.

При една много силна тревога, когато се върнал в къщи, дядо ти получил удар.

И дядо ти и вуйчо ти Пенчо имаха много добро сърце. Който и да додеше да ги моли за нещо, даваха всичко, каквото имаха, но все се пазеха да ги не види вуйна, — разправяла Точка на сестра си.

Баща ми, Панайот Рачев Казанджиев, беше брат на дядо Славейков от втората майка. Сестра ми се казваше Точка Медникарова, аз се наричах Марийка Бакърджиева и братята ми — Димитър и Рачо също се наричаха Бакърджиеви. Когато баща ми Панайот се оженил за Тодора, също Рачева, той работел в съдружие с брат си по-големия — Марин Бамбарата. Дюкяна им бил на бакърджийския мегдан като се слезе по малкото сокаче зад къщата на Рачо Казанджията и се завие в лево, първия или втория дюкян. Смътно си спомням. Тогава нямаше приготвен бакър. Туряха жар на голямо пространство на земята в дюкяна. В средата едно голямо кюлче — топка, чиста мед. След като се разгорещи започват да го чукат на наковалнята, да го направят на лист. Шум ужасен. Първият с най-големия чук. След него следват 10 чука, все по-малки. Без интервал чукат и ударите и шума се сливат.

Те са имали 22 работника. Освен чуковете, жарта се е раздухвала с грамадни мехове. Жените на двамата братя и големите слугини, които са държали тогава, са ставали в 4 часа сутрин да месят и готвят в големи тенджери. Работниците искали да има винаги топъл хляб и всеки ден се е месило. Една седмица се е готвело у Марин и една у Панайот. И винаги топло ядене. Когато не им харесвало яденето, работниците изливали цялата тенджера.

Майка ми на сватбата си е била облечена в копринен виолетов кринолин. Бельото е било цялото бродирано. Както и якичката и маншетите. От долу са носели първо малка фуста, после обръча на кринолина (малакоф), после дълга фуста и всичкото и гащите бродирани. Роклята с голямо деколте — каре. Дълъг ръкав, а на главата венец от кадифени цветя — също виолетови с широки панделки, които висели на гърба. Мъжът ѝ Панайот бил хубав. Обличал се в сукнени дрехи и носел колосани яки. После той толкова се впиенчил, че се търкалял по улиците. Когато се пропил, той фалирал. Брат му Марин умрял по-рано. Той станал работник — майстор и получавал по 5 лева на ден. Умрял в 1888 година.

ИЗ ДЕЙНОСТТА НА Д-Р К. КРЪСТЕВ

Любен Георгиев

На 5. IV. 1919 г. една фатална случайност отнема живота на видния български литературен критик и дългогодишен редактор на списание „Мисъл“ — д-р К. Кръстев. Завърнал се неразположен у дома си, той глътва хапче отрова, вместо лекарство. Така завършва живота си последният от известната „четворка“ — не много след тримата си другари: П. П. Славейков (1912), П. К. Яворов (1914) и П. Ю. Тодоров (1916). Оттогава и досега (пък и още приживе) неговото дело е бивало неведнъж предмет на високи хвалебствия и непоколебими отрицания. Тук не става дума за принципиалната борба на марксистите-критици (Д. Благоев, Г. Бакалов, Т. Павлов, Г. Цанев, П. Зарев, П. Данчев, Ст. Каролев) срещу възгледите на д-р Кръстев. Той е атакуван остро и от представители на самата буржоазна критика и тези атаки изразяват вътрешните различия в нея, стремежът ѝ за утвърждаване и отричане на едни или други имена, непримиримата вражда между отделните групи и школи. Нещо повече — някои буржоазни критици са се стремили най-яростно да унищожат и ликвидират безапелационно цялото дело на Кръстев. Прочетете книгата „Критици“ на Й. Маринополски (1910) или хирургическата статия на С. Радев (сп. „Художник“, 1905), или очеркът „Делото на д-р К. Кръстев“ от Ал. Балабанов (сп. „Философски преглед“, 1939) и ще видите колко страст е вложена в опитите да се ликвидира без остатък критикът, за да няма нужда да се ровите из безбройните настървени нападки срещу него по жълтите страници на буржоазния печат. Но какво да се прави — такава е участта на критика: той е принуден да търпи нападките и на онния, които е отрекъл, и на техните приятели, и на онния наранени самолюбия, за които никога не е писал и те се смятат за пренебрегнати, и най-сетне на всичките врагове на онния, които пък е утвърдил със статиите си. А д-р Кръстев е удостоен и с по-голямо внимание. Той е главен герой на Вазовия разказ „Доктор Джан-джан“, на „Японските силуети“, а неговият близък приятел Кирил Христов по-късно му посвещава злъчни строфи в епиграмата „Доктор Ставри“:

Слугинчето — и него той научи
Herr Doktor че е. Във махалата знай,
че философ е Ставри, всяко куче
и като философ го сякаш лай. . .

Та Д о к т о р се подписва във писмата
и до жена си той: за дълг го смята
и ней да спомни. . . Всеки чифт уши
с таз титла той откоале проглуши.

И колко мъчно е в сложната атмосфера на всекидневните литературни борби да се определи истинското място на критика! Винаги ще се намерят автори, които от свое гледище ще го оспорят!

За д-р Кръстев това е трудно да стане и половин век след смъртта му. Мъчно е, защото част от ония възгледи, които той някога е утвърждавал и които са враждебни на нашето разбиране за литературата, са още живи в една или друга степен, в една или друга форма и разновидност, не са доунищожени, омаломощени са и само чакат сгода да се проявят отново. А щом е така, ние нямаме право да се отказваме да воюваме и днес с ония страни от литературно-критическата дейност на д-р Кръстев, които са чужди на реалистичната естетика; нямаме право да се отказваме да посочваме вредите, които е нанесъл той в един или друг случай с неправилните си оценки и с погрешната си литературна политика. Въпреки че когато се преодолява мълчанието около някой автор, обикновено се заобикалят недостатъците и се посочва предимно положителното, ние ще трябва да нарушим тая традиция, ако искаме да бъдем по-близо до истината за ролята и значението на д-р Кръстев в историята на българската литературна критика.

Разбира се, днес вече много неща са се изменили и когато съдим за д-р Кръстев, не бива в никакъв случай да се поддаваме на голословното отрицание, което вече никого не може да задоволи. Времето на общите оценки и абстрактни постановки мина. Сега от нашата литературна история се изисква да разгледа детайлно пътя на противоречивите писатели, да разплете внимателно възела на противоречията и оцени всичко по достойнство. Литературата не се състои само от реалисти и антиреалисти, от демократи и реакционери, от революционери и мракобеси. Картината на литературното движение е безкрайно по-сложна и по-богата и ние няма защо да се сърдим, че писателите не са строени в две редици едни срещу други и няма защо да се мъчим да ги подравняваме по предварително набелязани схеми. Конкретният анализ на литературно-историческите факти е единственият неопровержим метод, който ще ни доведе до правилните теоретически изводи и обобщения. При това, когато става дума за критик, нас винаги ще ни интересува не само онова, което е остаряло и отживяло, а преди всичко онова, което е запазило своето значение и до днес.

МЛАДИЯТ КРЪСТЕВ

19-годишен, завършил Софийската гимназия, Кръстьо Кръстев заминава за Лайпциг, дето през 1885—1888 г. учи философия при проф. Вилхелм Вундт — виден представител на немския идеализъм. При него той защитава успешно дисертацията си „Лотцевото метафизическо понятие за душата“ и получава титлата „доктор по философия“, от която не се разделя в нито едно свое писане. (Той тъй е и известен: „доктор Кръстев“; останалите му имена не са популярни. Не случайно някои го зоват Кирил, а други Константин. Истинското му име е Ставри, което той след установяването си в София побългарява на Кръстьо, а след дипломирането си пише винаги „Д-р К. К. Кръстев“).

Той попада в Германия в период, когато в немската философия са добили пълно господство разновидностите на идеализма. Особено популярни са идеите на Нитче. В психологията се подвизават Лотце и Вунт — диалектици-идеалисти, представители на „експерименталната психология“ от нейния късен стадий. В областта на естетиката авторитетите на Карл

Гроос, Конрад Ланге и Йоханес Фолкелт са непоклатими. В критиката властвува естетизмът, в художествената литература си пробива път и търси да се наложи чистото изкуство.

Не е ли ясно какво може да донесе със себе си младият български философ, който е решил да се посвети главно на литературата и изкуството, а наред с това — на психологията и философията? И той наистина се връща в България надъхан с идеите на индивидуализма и естетизма. Но в току-що освободената страна условията са съвършено други, в сравнение с Германия. Ако там капитализмът е минал стадия си на възход и върви към своя упадък, тук той съвсем отскоро е добил възможност за свободно развитие. В България няма почва за „модерните“ идеи на немските буржоазни мислители и младият доктор по философия ще тряба да се съобразява с обстановката, в която се създава младата литература. Освен това той попада в провинцията — в Казанлък, дето бил назначен за директор на педагогическото училище. Но тук неговата дейност надхвърля рамките на длъжността му. Той чете лекции по философия и психология, като си служи с примери главно из художествената литература. Тук оформя някои от своите реформаторски възгледи за образователната система. Участвува и в местната театрална самодейност като режисьор, а една снимка от онова време ни го показва в ролята на Луиза от „Коварство и любов“ на Шилер. Проявил се като пламенен еманципатор и в „Ревизор“ на Гогол вече не му се налагало да играе женски роли — за първи път на казанлъшката сцена, пред учудените погледи на еснафите се появили жени. . . Д-р Кръстев въвежда и изучаването на стенография в училището, той е душата и на ред други подобни инициативи. Най-важната сред тях е образуването на учителско дружество със свой печатен орган — „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, редактирано в Казанлък и печатано в Пловдив. Д-р К. К. Кръстев е бил не само негов редактор, но и почти единствен негов сътрудник и преводач. Тук той помества свои статии за вниманието (кн. 1), за положението на учителите (кн. 3), за експерименталната психология („Може ли да се измерва бързината на мисълта“ — кн. 4) и др. Превежда „Емилия Галоти“ на Лесинг, „Виелица“ на Пушкин, беседата „Хамлет и Дон Кихот“ на Тургенев и др. Изключително с неговите усилия се поддържа и рецензентският отдел на списанието.

През това време името на д-р К. К. Кръстев се е явило под няколко статии и рецензии в сп. „Труд“, „Денница“ и „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“, а също и в „Сборника за народни умотворения, наука и книжнина на Министерството на просветата“. Това е достатъчно, за да си създаде славата на литературен критик.

Д-р Кръстев идва в българската литература в един момент, когато нашата критика прави първите си плахи стъпки. Нешо Бончев е поставил само началото със своите две статии, посветени пряко на литературата. Никой не го последва — да се отдаде изцяло и всеотдайно на критическо творчество. Всичко що-годе годно пише разкази, драми и стихове; рецензии и статии се явяват рядко, от случайни автори. Неколцината наши писатели пишат и критики, но от време на време, покрай другото, дето са отдадени основните им усилия и внимание.

Още с встъпването си в критиката д-р Кръстев чувствува липсата на съперници. Затова той влиза дръзко в литературата и от първата си статия „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия“ заявява, че ще бъде защитник на поезията и изкуството, провъзгласява се за предходник на

българския Лесинг, на българския Белински и пита: „онези, които доброволно се натоварват с тежката задача да бъдат техни предтечи, не са ли длъжни да докарат поне камънака за гордото им здание? Да, признавам, че са и че съм длъжен“ (сп. „Труд“, 1887, кн. 5).

С такава дръзка самоувереност той се заканва на своите врагове и обявява, че ще ги победи. Малко след това, когато среща техните стрели, намазани с отровата на клеветата, той е все тъй горд и неуязвим. Обвинен, че е роднина на някакъв артист, когото нарекъл талантлив, д-р Кръстев непоколебимо заявява: „Братовчедството трябваше да заведе клеветника в съдилището, но ний предпочетохме да го наречем л ъ ж е ц пред лицето на цяла България, вместо пред 10 души в съда. Нека се осмели той сега да откаже, че е лъжец и то такъв, който си има ясна, подла цел. . .“ (сп. „Денница“, г. II, 1891, кн. 2, стр. 91, к. а.). И по-нататък изповядва: „Един човек, който се е решил да пише критики, т. е. да се занимава с най-неблагодарната работа, той — научете това, ако не сте го знаяли досега — той знае, че негова живот неговата личност и всичко негово е обречено на „всемирно“ поругание и подиграванье. Аз знаех още от ученическия стол, моето призвание ми готви бъдеще пълно с мрак и кал, но не се поколебах ни минута страстно да прегърна и понеса Исусовия кръст, да стана изкупителна жертва за българската литература. С твърда вяра в длъжността си — да говоря само онова, което ми диктува съвестта, аз храбро ще чакам и посрещам всички удари и ще се гордея даже, ако против мене станат всичките жители на мрака. . .“ (пак там, стр. 94).

Някой днес може да се поусмихне на тия дръзки декларации. Нека се има предвид обаче, че без тая си самоувереност д-р К. Кръстев — пък и който и да е — едва ли би могъл да носи в продължение на 30 години тежкото бреме на литературен критик. В едно време на разюздани страсти това не е било никак лесно. Как си представяте, с какво спокойствие е могъл той да прочете например следното антрефиле в пошлото вестниче „Пряпорец“ („независим и самостоятелен о р г а н“!), озаглавено направо „Литературна въшка“: „С една нечута нахалност и с едно неокачествимо безсрамие една литературна въшка, която се зове д-р К. К. Кръстев, е излязло в списанието „Мисъл“ против правителството, по случай откриването памятника на Васил Левски. . . Като слезем и загледаме по-дълбоко в пъкления и дребнава душа на това дребно човече с кривите крака и още по-кривите понятия за честност въобще, ние ще видим, че правителството е нападнато с проста и низка цел. . .“ и пр. (г. I, бр. 1 от 8. XI. 1895 г.).

Но ако приемем, че гордостта му го е спасявала от язвителността на десетки подобни писания в псувачески стил, как да си обясним факта, че той е успял да запази вярата в своето призвание, когато и в сериозни списания, като „Светлина“ например, е бил наричан самозван доктор, маниак, мюзевирин, интригантин, подлец и пр.? Труден и трънлив е пътят на критика и Кръстев усеща изпитанията още при първите си стъпки. Достатъчно е само да поведе борба срещу неграмотността, за да се надигне срещу му цял вой от обидени бездарници, самозвани величия, маниаци и полуинтелигенти, които винаги образуват мътната вълна на посредствеността, но са особено опасни, когато притежават страшната мощ на безотговорното писане. Ала д-р Кръстев не се бои да излезе насреща им, да се опълчи срещу целия мръсен поток на невежеството и глупостта. В началото той решава да обгледа и оцени преводите, които никнат като гъби в младата ни литература, но е буквално ужасен: „Тръпки ме побиват — пише той, — като си помисля какво ме чака в пътуването ми из тази пустиня, която

носи името българска преводна литература“ („Литературно-научно списание. . .“, г. I, кн. 1, стр. 14). А от сп. „Денница“ се оплаква: „С българските преводачи трябва да се разправяш не за принципите, а за азбуката на превеждането“ (г. I, кн. 2). И той е безпощаден в своите оценки. Още тук личат неговата суровост и строгост, които той запазва за цял живот. Д-р Кръстев има дълбока лична връзка с литературата ни, той живее с нейния живот и затова любовта и омразата насищат неговите статии и изместват студения обективизъм на учения. Рецензиите му са винаги публицистично заострени. При това той е особено язвителен и безпощаден към пошлостта в изкуството, която за него е равнозначна на престъплението. В младите си години той добре е охарактеризирал своето призвание:

„Няма по-неприятна и по-окаяна длъжност от длъжността на рецензента! Той трябва да се смее язвително, когато сърцето му се къса, трябва да унищожава и да рони сълзи над скръбните развалини. Той се радва от доброто, от прекрасното в литературата, той го хвали от сърце, но де го то у нас? А ония книги, от които кипва всичкий му яд, всичкото му благородно негодувание, никнат всякой ден. Като един Аргус[1] трябва рецензентът да гледа и като един тигър да дебне и да се хвърга върху жертвата си, да я унищожи, да я разкъса. В сравнение с тази длъжност, длъжността на доктора е много по-приятна — той поне вижда плода на трудовете си, той се радва на здравьето на своите пациенти. А де ги онези критици, които могат се похвали с същото? Може би някои някога да се вразумят, може би топлата дума на критика да запали едно заспало сърце — но ух!, може!

Още по-убийствено е, когато трябва да се преследват не само новородените книги, но и ония, които вече отдавна красят лавиците на книжарниците; колко злорадство, колко гняв трябва да тлее в гърдите ти, за да бъдеш способен за тази длъжност. Аз съм щастлив, че ги имам. Честит, който ги има като мене.“ („Лит.-научно списание“, г. I, кн. 2, стр. 68—69).

В тия редове е целият Кръстев от младите му години! Категоричен в преценките си, краен в изводите си, той не познава никаква умереност, не владее изкуството на полутона. Това не е само младежка разпаленост, незрялост, неуравновесеност. Тук има нещо друго, по-дълбоко, по-опасно. В тия изказвания се крие зародишът на бъдещия литературен диктатор, който отрано живее с убеждението, че е призван да бъде някакъв жрец в изкуството, да налага възгледи и оценки, да раздава правосъдие.

От де е почерпил дързост този 23-годишен младеж, за да изрича такива категорични присъди: „Невежеството на заглавието нека докаже невежеството на автора“ или: „Г-н учител Кондев! Чуйте един братски съвет от един учител като Вас: недейте излиза втори път на туй трънливо поле“. Или (за една трагическа пиеса): „Едно е само трудно да се каже: дали публиката ни или авторите са повече за оплакване. Жалко, че няма инквизиция и аутодафе“ („Лит.-научно списание. . .“, г. I, кн. 6, стр. 228). Тия отзиви са написани напълно в стила на Белински, който има няколко тома памфлети срещу пошлостта.

Все така безпощаден е д-р К. Кръстев и срещу бездарието, пошлостта и посредствеността в оригиналната литература. Неговото перо не познава компромиси, не търпи лицеприятието. Той съсича бездарието мълниеносно, с един удар, безкомпромисно и без никакви отстъпки или съобра-

---

[1] Аргус (митол.) — стооко чудовище, символ на вечно бдящия страж (бел. м. — Л. Г.).

жения. На някои по-мекушави сърца това може да им се стори жестоко. А всъщност Кръстев е разбирал и изпълнявал много добре дълга си! Нека се има предвид, че той е воювал срещу „висшето унизяване и профанация“ на „божественото изкуство“, добили особен разцвет през 80-те години. Средното равнище на по-голямата част от тогавашната поезия може да се определи по следните „стихове“, които при това не са били измежду най-лошото:

Една лисица видяла,
Че 'дна кошница висяла,
Пълна с грозде н' една кука,
А тя м'чил' с' от сам от тука
Да може някак да с' качи
И гроздето да с' докачи
Но кога видяла, че туй,
Не ѝ с' удало — хван'ла д' плюй;
Понеже грозд'то кис'ло с' виждало. . .

Не, след стиховете на Ботев и епопеите на Вазов не могат да се нижат такива стихоподобия, да се връща литературата ни преди периода на Раковски и даскалската поезия! Д-р К. Кръстев с висок глас изобличава такива автори като Москов, Семков, Шонов, Люляков, Мирчов, Миранзов, Живков, Лобошки, Голчев и др., които искат да влязат с нисък бал в поезията. Особено го дразнят и възмущават проявите на простащина и некултурност в литературата. Когато прочита изповедта на един стихотворец, че скучаел над Шекспировите страници, д-р Кръстев пише гневен памфлет с ироничното заглавие „Ролята на Шекспира в България“ (сп. „Критика“, кн. 9—10, стр. 304—306). Тук със силни думи са заклеймени стихоплетите: „Те са все поети на празни, често и безсмислени думи, понякога на ритми, но поети, които като палачите на Исуса Христа, не знаят какво правят — и дращят само защото виждат, че и други, често по-умни хора, правят същото“.

Д-р Кръстев дири причините за широко разгърналото се невежество и ги открива в действителността — в „безсъдържателната и бездушна епоха“, която не благоприятствува за развитието на истинското творчество, а сковава ума и мисълта.

В друга статия с истински патос на отрицанието Кръстев пише:

„Щастливо време, блажено поколение, в което всеки невежа, всяка бездарност, всеки изпъден ученик счита за своя свещена длъжност да заяви на литературното поприще своето бурно съществувание, да не би окаяната епоха — „кърмачка“ да остане в невежество за неговото класическо невежество!. . . Прочее:

Напред, о ратници „избрани“ (свыше)
О — самозвани труженици!. . .
Напред, каквото и да стане!. . .

Дерзайте, о ратници велики и славни културтрегери; напред о първозвани великомученици! Превеждайте, надпреварвайте се, напрягайте „могъщи сили“ в тая борба „равна неравна“ както казва най-поетический поет на нова, „кална и мръсна“ България! Но мъчно е, нещастници, мъчно е да блеснете у нас с вашето невежество — у нас, посред една ужасна паплач от невежи, които историята ще запише и ще заклейми — за назидание на грядущите поколения — с печата на позорното херостратовско безсмъртие. Ванков, Н. К. Лица, Тентеров, Вакавчиев, Панайотов — какви горди наименования, какъв дивен пантеон от славни мъжье!! О,

мили ратници! Мога ли аз да ви мразя, мога ли да не ви обичам, когато само вие ми сте въплъщението на идеята на една велика бъдеща България?! Мога ли — вас, благоуханния тор на девствената нива, от която ще поникне един Шекспир, един Свифт?“ („Литературни писма за 1890 година. Писмо VI“, сп. „Критика“, г. I, кн. 11, стр. 367).

В тия редове гори един буден критически дух, който обича безкористно и чисто литературата и мрази с непримирима омраза всяко профаниране и опошляване на изкуството. Литературните оценки на д-р Кръстев са винаги емоционално наситени. Този темпераментен критик не може спокойно и с кабинетен обективизъм да преценява художествените ценности. Открие ли фалшификата, той пламва, лицето му почервенява от гняв и той е готов да съкруши нещастния автор, да го осмее, да го ликвидира безжалостно, да го извади завинаги от литературата.

Но усети ли пулса на изкуството, д-р Кръстев изведнъж става друг. Той проявява най-внимателно отношение към автора, защото знае прекрасно колко бедна е нашата книжнина на истински дарования. Така например в една рецензия за „Миналото“ на Стоян Заимов критикът изтъква, че Ст. Заимов и Зах. Стоянов са авторите, „без които ний не бихме знали с нужната точност най-идеалната и най-плодовитата епоха от бедната ни история“ („Лит.-научно списание“, кн. 2, стр. 62). За „Писма от Рим“ на Константин Величков в същото списание той пише: „Не е ходил и живял залудо авторът на писмата в Италия и дишал нейния въздух: в тях вее сладостта на италианската природа, чаровната музика на техния звучен език, в тях диша тяхното сладострастно наслаждение от живота. Авторът като че е преживял и пречувствувал 30-вековния живот на вечния град — туй някогашно гняздо на разбойници“ (кн. V, стр. 172). Когато излиза първият том от „Сборника за народни умотворения, наука книжнина“ на МНП, д-р К. Кръстев пише възторжен отзив и нарича подвиг появяването на този паметник на българската наука.

В едно море от посредственост и бездарие д-р Кръстев съумява с верен усет да различи хубавото от лошото, ценното от безполезното — първото да подкрепи и насърчи, второто да заклейми и осъди. Той се обявява против опитите на някои автори да изкарат, че българският народ бил изобщо лишен от чувството за поезия. За такива твърдения д-р Кръстев възкликва:

„Туй ще бъде светотатство, туй ще бъде грях, туй ще бъде слепота и глухота към прелестите на народната ни поезия. Народ, който има такава поезия, народ, който пее:

Черней, горо, черней, сестро,
двама да чернеем,
ти за твойте лестье, горо,
аз за първо либе;
Тебе те е, горо сестро, слана осланила,
мене ме е, горо сестро, мама оженила.

— такъв народ не може да е лишен от огъня, от пламъка на поезията. Пламъка е сега искра; тя тлее в гърдите, в душата на народа, но тя ще пламне и много слаби очи ще ослепи с блясъка си“ (кн. 2, стр. 57).

Тази пламенна защита д-р Кръстев подкрепя и с редица конкретни анализи на художествени произведения, които оценява положително. Като истински критик д-р Кръстев не се занимава само с периферията на литературата. Неговото внимание е насочено преди всичко към най-значителните й имена, чието творчество той се мъчи да оцени. Най-голям интерес в това отношение представляват неговите статии и изказвания от периода,

когато той се установява в София и започва да издава списание „Критика“. Това става през 1891 г. И на новото списание той е главният му и почти единствен сътрудник по въпросите на литературата и изкуството. Освен това той пише статии по философия, психология, история, езикознание, рецензира учебници по химия и книги по естествена история, промишленост и т. н., като използува различни псевдоними и инициали (С. Делиспасов, Д-р П. Н. Райков, К. Столетов, Б. Благомиров, С. М-ов, С. С. Pilalethes, по-късно В. Миролюбов, В. М., М. и др.), а често пише и без да се подписва.

Какви са позициитена списание „Критика“?

Макар в програмната статия към кн. 1 да се казва, че страниците на списанието са отворени „за всички посоки и за всички убеждения“, основната линия на „Критика“ не се различава съществено от тая на „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“. Критикът предявява високи изисквания към литературата и говори от името на „колективното съзнание“. Той заявява, че е атом от това колективно съзнание и в своите преценки не се доверява единствено на литературния си вкус, а освен субективната оценка, търси и обективни критерии за критиката.

За младия Кръстев връзката между литературата и живота е безспорна. Поезията е огледало на обществото. Откъм съдържание тя е също така истина, както и философията. Кръстев развива разбирането на Белински, когато пише: „поезията разсъждава и мисли с образи и картини, а не със силогизми и дилеми. Всяка мисъл, всяко чувство трябва да са изразени образно, за да са поетически“ („Критика“, кн. 7—8, стр. 239).

В ранния период от своята дейност д-р К. Кръстев схваща материалистически връзката между форма и съдържание в изкуството. Той знае, че „формата на едно поетическо произведение не е маловажно нещо, както мнозина мислят“. Но не дава предимство на формата, както прави по-късно, а изтъква зависимостта на художествената форма от съдържанието: „Идеята съзрява в ума на поета и той е длъжен да ѝ даде нужната съответствующа форма. Формата следователно не е случайна. Тя трябва да е в пълна хармония с идеята“ (кн.7—8, стр. 248).

Този си възглед, почерпан направо от естетиката на Белински, д-р Кръстев прилага на практика в своите рецензии и отзиви (за стиховете на М. Москов, Иван Вазов и др.). Според него, най-висока оценка заслужават произведенията, в които форма и идея са в хармония помежду си. Така например той отбелязва, че в най-хубавите стихове на Вазов „формата и съдържанието са тъй хармонично слети, тъй сполучено избрани, щото ти се струва, че образуват една дивна мелодия“ (кн. 6, стр. 211).

В кн. 11 на сп. „Критика“ е поместена статийката „Интимни бележки“. Зад това нищо неговорещо заглавие се крие една крайно интересна статия. С нея се утвърждава, че първостепенно задължение на изящната (художествената) литература е да бъде съвременна. „Истинското призвание на писателя е да бъде съвременен, да говори и пише за съвременниците си“ — се казва още в началото на статията. Колко съвременно звучи това и днес, макар че е писано преди повече от 70 години! По-нататък в статията се определят задачите на съвременните писатели:

„Преди всичко България има нужда от писатели като Тургенева, които да ни описват честите тегла и редките радости на селяните и да ни представят идеалите на младите съвременни хора. . .

. . . Да, литературата трябва да бъде съвременна; в нея, като в огледало, трябва да вижда всеки какви сме, какво ни липсува и какво ни трябва. Литературата трябва да поучи и да осмее; тя трябва да ни посочи идеала, който трябва да достигаме. . .“ (стр. 370).

Когато четем тия редове, ние не можем да не съжаляваме, че в своето развитие като критик д-р К. Кръстев се отказа от това правилно определяне на социалната функция на литературата. Всъщност, речем ли да оценяваме дейността на д-р Кръстев според критерия „правилно — неправилно“, трябва да кажем, че в дванайсетте книжки на сп. „Критика“ се съдържат повече верни мисли, наблюдения, положения и оценки, отколкото в 17-те годишнини на „Мисъл“. Поради това началният период на критика е особено интересен и ценен за нас. Тук всъщност (в „Литературно-научното списание“, в „Критика“ и в първите годишнини на „Мисъл“) се намира най-ценното и значителното — от наше гледище — в дейността на д-р К. Кръстев като литературен критик. Ако има нещо, което би могло да се чете и днес от него и с което той да е дал положителен принос в развоя на нашата литературна критика, то е главно и най-напред там.

Особен интерес в това отношение представляват статиите му за Иван Вазов, Т. Г. Влайков, Михалаки Георгиев, Стоян Михайловски и други изтъкнати писатели. Тяхното проучване — което би било предмет на специална задача — ще ни покаже еволюцията на критика от реализъм към естетизъм, без обаче от тука да следва, че всичко в късния Кръстев трябва да се отхвърли безапелационно. В статиите му за Алеко Константинов например се оглеждат всичките противоречия, така характерни за литературно-критическите му възрения.

ИСТОРИЯТА НА ЕДНА ЛИТЕРАТУРНА ВРАЖДА

Както всяка голяма вражда, така и тая е започнала с добро приятелство. И понеже е писано много за времето на нападките и оскърбленията, нека хвърлим поглед към по-ранния период на техните отношения. Той също заслужава внимание и не трябва да се пренебрегва.

В началото д-р К. Кръстев и Иван Вазов са в добри, приятелски връзки. Вазов, който се е интересувал от всички печатни издания в страната, следи и д-р Кръстевото „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“. Интересно е, че в това малкоизвестно провинциално издание Иван Вазов е сътрудничил с две стихотворения. Този факт показва, че Кръстев се е знаел от по-напред с народния поет, щом като е успял така бързо да го спечели за сътрудник.

Наистина интересите на Кръстев към Вазов датират от по-ранно време. През 1884 г. като ученик в Софийската класическа гимназия Кръстев изпраща в редакцията на сп. „Наука“ свой превод на статия по естетика. Същевременно той уведомява редакцията, че превежда от немски драмата „Клавиго“ на Гьоте. В своя отговор от 10. XI. 1884 г. Иван Вазов отговаря, че не може да помести статията, тъй като тя вече излиза в друго списание, а за „Клавиго“ пише, че „ако се намери удовлетворително преведен, както не се сумнявам, ние с удоволствие ще дадем място в „Наука“ (виж писмата на Ив. Вазов до д-р К. Кръстев в сп. „Септември“, кн. 9 от 1956 г.). По-късно младият литератор отново праща нещо на Вазов, но този път не получава отговор.[1]

[1] Следващото писмо на Вазов прави поразително впечатление на младия Кръстев. В изблик на неудържими чувства той пише на народния поет: „Многоуважаеми г-н Вазов!

По време на Сръбско-българската война той успява да се срещне с него, да поговори за поезията и изкуството и да отнесе със себе си незабравими впечатления от този си разговор.

Като студент през 1887 г. в Лайпциг К. Кръстев захваща, а на другата година в Казанлък довършва статията си „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия", напечатана в сп. „Труд" (г. II, кн. 5 и 6). След това през 1890 и 1891 г. д-р К. Кръстев е приет за редовен сътрудник на Вазовото списание „Денница", дето печата рецензии за „Коварство и любов" на Шилер, „Ромео и Жулиета" на Шекспир, „Д-р Окс" на Жул Верн, отзиви за книги и списания и три големи статии под общото заглавие „Столичний театър". Тук той на два пъти защищава Ив. Вазов и К. Величков от нападки на А. Страшимиров.

Статията „Иван Вазов — етюди за стихотворната му поезия" е първата печатна статия на д-р К. Кръстев. В нея се дава висока оценка на Вазовото поетично творчество. Като излиза от правилното теоретическо положение, че „областта и задачата на поезията захваща тъкмо от там, дето се свършва областта на науката", критикът разглежда аналитично редица стихотворения на Вазов за исторически събития. Поетът е отразил чувствата на народа, духа на епохата и такава е неговата задача. „Етюдите" на д-р Кръстев надхвърлят обикновеното рецензентско разглеждане на стихове и сбирки („Сливница" и „Италия"). На места критикът се домогва до верни обобщения на Вазовата поезия. Такива са неговите оценки за „Епопея на забравените" например, за която той пише:

„В „Раковски", в „Левски", „Каблешков", „Перущица" Вазов е на върха на поетическия си талант, езика е чудна мелодия, а характеристиката диша една мощ, една величавост, каквато само геният ражда" („Труд", г. II, кн. 5, стр. 626).

За лирическите звуци в сбирката „Италия" критикът отбелязва: „те са възхитителни като една италианка, те са мили като нейните черни пламенни очи, страстни, умилни и тъжовни, като нейните любовни „пориви". „Италия" е майската китка, тя е трендафилът в оня венец с който потомството ще увенчае челото на п ъ р в и я, на най-честния български поет" („Из етюдите за стихотворната поезия на Ивана Вазова", ч. IV, сп. „Критика", г. I, кн. 6, стр. 206).

В тия свои етюди д-р К. Кръстев е покорен от таланта на поета. В последната част той защищава Вазов от преднамерените критики на един рецензент и изтъква съвършенството между форма и съдържание в стиховете за Италия. С младежки ентусиазъм д-р Кръстев заявява, че Вазов „едва ли има втори последовател на идеите си като мене" („Труд", г. II, кн. 5, стр. 629). Ние нямаме никакви основания да се съмняваме, че тази декларация е съвсем искрена. Младият Кръстев е засвидетелствувал обичта си към поезията на Вазов в десетина статии и рецензии.

В „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество" д-р К. Кръстев продължава да има общо взето същото положително отношение към Иван Вазов. На много места по различен повод той споменава за творчеството на нашия народен поет, като се ръководи от убеждението: „От хвалби и препоръки се въздържаме — Вазовите про-

---

Днешният ден е паметен за мен, той е епоха в живота ми: днес получих писмото Ви. Колко ме зарадва то ще бъде излишно да Ви казвам; Вие сами, и без мойто казванье, ще знаете туй много хубаво: на всяка страница от етюдите ми личи колко желая, колко имам нужда да се запозная с Вас" (писмо от Казанлък, 19. XII. 1888 г., непубликувано. Пази се в музея „Ив. Вазов").

изведения нямат нужда от тях, те сами се препоръчват. . .“ (кн. 2, стр. 56). Другаде Кръстев посочва, че според него Вазовото стихотворение „Каблешков“ „чудно и увлекателно рисува тогавашното състояние на духовете“. Той цитира строфи от него и след стиховете:

. . . И простий чизмар
въз стола четеше вестника със жар,
със глава подпряна, с изпуснато шило
и друг път сърце му не бе така било —

възкликва: „Чудна пластичност, достойна за перото на Шекспира и Гете!“ По-нататък отново отбелязва: „. . . Вазовата „Епопея“ не губи значението си и днес, при всичко че имаме няколко съчинения по въстанията, нито пък ще го загуби тогаз, когато съдбата ни надари с научни изследвания на тези баснословни — за днешните дребни души — времена“ (кн. 2, стр. 67).

По-задълбочено и по-разгърнато Вазовото творчество се разглежда в рецензията за „Денница“ и в голямата статия за романа „Под игото“ („Лит.-научно списание на Казанл. учителско д-во“. г. I. кн. 5 и 6).

В първата рецензия д-р Кръстев изтъква, че като белетрист Вазов „умее увлекателно да рисува“. Нарича го „виртуозен разказвач и отбелязва: „Той умее из един път, сякаш с магически удар. . . да ни пренесе в душата на героя и да ни накара да живеем негова живот. Четецът се изпълня с интерес още от първите редове; той прелиства нетърпеливо и с таен трепет чака по-нататъшното“ (стр. 168—169). Разглеждайки аналитично Вазовата композиция, критикът признава способностите на писателя да създава изкусно епизодични случки, които разнообразяват разказа, усилват интереса на читателя и характеризират епохата, в която е поставен главният герой на произведението. Кръстев посочва, че епическите творби на Вазов не само са „една богата галерия от характери и мисли, но са и осеяни с много философски бележки и афоризми“ (стр. 170).

Същевременно критикът знае, че занимателността не е голямо качество на литературните произведения. Известни са много и много увлекателни разказвачи, които често принасят вреда на читателя с простата занимателност, защото „отвличат вниманието му от идеите и характерите и заглавикват фантазията му с празни приключения“. И д-р Кръстев достига до един много важен и много ценен теоретически извод: „Поезията не трябва да служи като средство да се залисваме в празните си часове, нито пък да ни увлича от по-трудна и прозаична работа; напротив, тя трябва да занимава и нашия разум, и нашата памет“ (кн. 5, стр. 170).

Това утвърждение е насочено против „чистото“ изкуство, против безсъдържателната литература, в защита на реализма.

Разбира се, критикът веднага прибавя, че тази бележка не се отнася за епоса на Вазов, който има други слаби страни. Какви са те? Ето как ги определя д-р Кръстев: „отсъствие на дълбоки и подробни психически анализи на характерите, на душите на героите и често отвличанье от главния порой на разказа. . .“ Според критика, това са слабости не на повестите, а на романа „Под игото“ на Вазов. Те се забелязват — добавя той, — макар да са скрити между много хубости. В разказа не са нужни подробни психически анализи и Кръстев съвсем справедливо се стреми да се съобрази със спецификата на жанра, да не натрапва една схема на различни произведения. Той посочва, че такива характери, като Хаджи Ахил, Дакито, Дормидолски, Дядо Лулчо, Иванчо Йотата и Хаджи Смион са „типове, които стоят като живи пред нас и които скоро ще станат нарицателни

имена“ (стр. 170). Ала от тази особеност на Вазов да създава съвършени типове-ескизи д-р Кръстев достига до един неправилен извод: „Затова и Вазовите разкази може един ден да се четат повече, отколкото романът му“. Не! Това предположение се гради върху погрешни основания. Днес ние лесно можем да преценим, че то не се потвърди. Далече по-вярна излезе друга една оценка на Кръстев — възхищението му от Вазовия пътепис „От Марица до Тунджа“ и особеното му очарование от края на пътеписа („Хубаво си, отечество мое!. . .“).

Добрите отношения между Вазов и Кръстев през 90-те години на м. в. се основават на взаимност. Не е само Кръстев, който в „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“ (1890), в „Критика“ (1891) и в първите годишнини на „Мисъл“ (от 1892) има общо взето положително отношение към творчеството на поета. В началото Вазов също поддържа приятелеки връзки с критика. Като емигрант в Одеса той посреща с истинско удовлетворение статиите на д-р К. Кръстев, тъй като по онова време творчеството на поета е подложено на непрекъснато партизанско хулене. В писмо от 13. XII. 1888 г. той му пише за „етюдите“ от сп. „Труд“ мнението си: „Аз четох с живо любопитство и с голямо удоволствие студията ви. Аз съм твърде трогнат от вашето съчувствено отношение към мене и произведението ми. Нашата българска критика не ме е изгалила с много ласкавости, за да не почувствувам с всичката сила на душата си цената на вашия дружески и топъл отзив. Благодаря ви горещо“ (сп. „Септември“, 1956, кн. 9, стр. 177).

Прокуден от родината, останал с твърде малко близки приятели, Вазов приема статиите на д-р К. Кръстев като дружеска подкрепа в трудните минути, предлага му да продължат кореспонденцията си и пише: „Признавам се, аз съм един от най-ленивите на света писмописци, но привикнал съм да бъда акуратен спрямо няколко близки на душата ми приятели. Уви, те са тъй малко. Вие ще им уголемите числото“ (там, стр. 178).

И д-р К. Кръстев наистина се нарежда между малцината верни другари и съмишленици на поета. Честата кореспонденция (над 20 писма на Вазов за две години) потвърждава това. Потвърждава го и сам поетът с тона на писмата и с признания като следното: „Аз пак ще ви благодаря за новото заверение на съчувствеността си към мене и трудовете ми. Това за мене е скъпоценно насърчаване и утешение. Особено в днешните обстоятелства, когато неволите и паразитите са способни да убият и един посилен дух, нежели моят“ (писмо от Одеса, 10. I. 1889 г.). Това не е лицеприятен комплимент — най-малко Вазов умее да ласкае, — а чистосърдечна изповед, направена пред близък човек.

Своето положително отношение към Кръстев Вазов не е криел и пред други лица. В писмо от 10. XII. 1888 г. до Ст. Костов поетът с отзовава извънредно възторжено за първите статии на д-р Кръстев (виж Ив. Вазов — „Непубликувани писма“, 1955, стр. 95).

По-късно, когато Иван Вазов започва да редактира сп. „Денница“, той дава реален израз на своите чувства към критика и на доверието си в него. Неоднократно той кани д-р Кръстев за главен сътрудник в критическия отдел. „Аз разчитам единствено на вас в това отношение и затова рискувах да изляза пак с едно списание пред български свят“ — пише му той на 29. XI. 1889 г. Като приема критиката на Кръстев за сп. „Денница“ като заслужена, Вазов се изказва добре за „Литературно-научното списание“ на д-р Кръстев и го съветва приятелски да не държи прекалено рязък тон, да критикува по-умерено. В края на годината, когато научава,

че „Литературно-научното списание“ ще спре да излиза, той съветва критика да не изоставя това списание, за да захваща друго, защото не бива да се пръскат силите на различни места. Но критикът не се вслушва в този съвет. Провинциалната трибуна е тясна за неговите широки ламтежи. Когато излиза новото сп. „Критика“, Вазов отново има добро мнение за тая рожба на Кръстев. Нещо повече. Редица писма на поета показват, че той е бил в непосредствена връзка с критика и споделя идеята си да се прекрати „Критика“ и със съединени сили Вазов и Кръстев да издават едно списание (виж писмата от 3. V. 1890, от 23. XI. 1891 г. и др. в т. 20 от „Събрани съчинени на Ив. Вазов, стр. 140, 145—146 и др.).

Когато д-р К. Кръстев се установява в София, той се сближава още повече с народния поет. Двамата общуват, разговарят за театъра и литературата, ходят заедно на екскурзия по Витоша. До каква степен е било близко тяхното приятелство говори фактът, че Вазов е доверявал на Кръстев интимни подробности от своя живот и го е натоварвал с деликатни мисии; друг път го кори дружески за някое увлечение; трети път го подиграва за възторга му по „баналностите“ на Михайловски (виж писмата от 11. VII. 1891, юли 1892 г. и др.). Приятелските им връзки продължават до към 1894 година (писма от 21. IX. 1893 и 29. IV. 1894 г. в т. 20 от „Събрани съчинения“ на Ив. Вазов, стр. 156 и 167).

Списание „Критика“ се е нравело на Иван Вазов навярно заради главната си насоченост — защита на реализма. Безспорно, не е била без значение и позицията на главния редактор към неговото творчество, ала приятелството се е крепяло върху общността в естетическите възгледи. Когато д-р Кръстев започва да се отклонява от естетиката на реализма, той започва да губи дружбата на Вазов.

През 90-те години обаче никой не е можел да предполага, че двамата близки приятели ще станат яростни врагове. И в сп. „Критика“ д-р Кръстев продължава да публикува положителни статии за Вазов. Сам той е автор на няколко от тях.

Любима тема в сп. „Критика“ за д-р К. Кръстев е отново печалното състояние на преводната ни литература. Но сега вече той с радост установява, че са се явили неколцина преводачи, които стоят над общото равнище на невежество и посредственост. Сред тях той на първо място поставя Иван Вазов, като отбелязва, че „Вазов е длъжен да бъде пръв на всяко благодорно дело в кръга на неговото царство“ (кн. I, стр. 12). И той настоятелно изисква от народния поет да изпълни този си дълг. Друг път, оценявайки откъс от „Илиадата“, преведен от Ив. Вазов, критикът отново изтъква, че е „престъпление от страна на Вазова дето не упражнява тая своя способност и не отделя време за такива полезни за него и за другите занятия“ (кн. 9—10, стр. 337).

Изобщо в сп. „Критика“ д-р К. Кръстев запазва своето положително отношение към творчеството на Иван Вазов. Собствено, той се възхищава от неговата поезия, а към прозата му се отнася по-сдържано, понякога — съвсем отрицателно. В прегледа на сп. „Денница“, в края на „Етюдите“ си и другаде Кръстев дава висока оценка на Вазовите стихове. Но някои разкази, като „Коледен дар“, смята за непретенциозни и слаби. За разказа „Бурна нощ“ критикът се изказва съвсем рязко и категорично: „Вазов като да е искал с „Бурната нощ“ да ни убеди, че може да пише и много, ако не лоши, то досущ незначителни разказчета. „Денница“, тоя хубав, но лишен вече от пролетната сочност есенен плод, често ни е давала слаби

разкази, но „Бурната нощ“ ги замете всичките“ (сп. „Критика“, г. I, кн. 9—10, стр. 343).

В първата книжка на новото списание „Мисъл“, което започва да из лиза от 1892 година, д-р К. Кръстев помества статията „Из съвременната българска повест. I — Иван Вазов“. Тук той критикува някои произведения на писателя, но общо взето запазва своето голямо уважение към неговия талант. Той не забравя, че Ив. Вазов е най-значителният наш писател, и добавя: „Даже нещо повече: Вазов е единственият поет, който влияе, който привлича масата от публиката. . .“ (стр. 4). Висока оценка е дадена и на стила на писателя.

В последната книжка на „Мисъл“ от първата годишнина, в кратък отзив за том II от повестите и разказите на Ив. Вазов д-р К. Кръстев потвърждава още веднъж своето положително отношение. Редица разкази са оценени добре („Из кривините“, „Дядо Нистор“, „Среща“, мемоарите „Неотдавна“ и др.).

Дори когато в някои от тия статии Кръстев критикува Вазов (както е в статията „Един портрет на нашето общество“), той го прави много внимателно, с голямо уважение. Критикът може да намери, че в „Сладкодумен гост на държавната трапеза“ писателят не е решил задачата си, но бърза да прибави: „Обаче неоспорима е неговата заслуга, дето в своя очерк пръв е отбелязал едно съществено и за жалост много печално обществено явление“ (Д-р К. Кръстев — „Етюди и критики“, 1894 г., стр. 38).

В първата си книга, която е всъщност и първата българска критическа книга с определено значение, д-р К. Кръстев разглежда литературата като отражение на живота. Той изисква от нея да бъде съвременна. Като отбелязва, че „ний живеем в едно неизказано печално време“, критикът упреква писателите, че дават бледи картини от страшната действителност или клонят към тих и безбурен живот. Тази мисъл е вложена и в статията „Поетът и обществото“ (сп. „Мисъл“, г. II, кн. I), в която се разглежда Вазовата стихосбирка „Звукове“. Това е една от най-интересните статии на д-р К. Кръстев от онова време, която разкрива неговите правилни тогавашни естетически позиции.

Въпросът за взаимоотношението между поета и обществото е един от нашумелите въпроси в критиката през 90-те години. Когато започва процесът на разслояване на интелигенцията, спори се най-много за мястото на поета в обществото. Тук си дават среща различните становища, изявяват се пряко противоположните лагери. Нека припомним, че няколко години по-късно се явяват статии със същото заглавие в сп. „Българска сбирка“ (г. VI, кн. 10) и в „Ново време“ (г. I кн. 3). В първата статия, написана от Х. Г. Чилингиров, се твърди, че „изкуството е преди всичко за себе си, а после за тълпата“ и се отрича правото на литературата да служи на живота. Тъкмо обратното становище защищава Димитър Благоев в своята статия-отговор „Поетът и обществото“. В края на века дискусията по въпроса, който постави д-р Кръстев в статията си „Поетът и обществото“, не е утихнала, а се разгаря още по-ожесточено. Тя няма и да утихне, защото третира един от „вечните“ проблеми на литературознанието. (И то, както поезията, има „вечни“ теми, чието поставяне винаги възбужда духовете и предизвиква вълнение.)

Статията „Поетът и обществото“ на д-р К. Кръстев е още по-ценна, защото разглежда проблема не общо и абстрактно, а с оглед на състоянието и задачите на тогавашната литература, наситена е с конкретен литературен материал и изобилствува с вещо изведени критически анализи.

Тя започва с едно признание: „Вазовата лирика — пише критикът — винаги ни е възхищавала, пленявала, въодушевявала и изпълняла с високи чувства“. Това възхищение може да е възспирало погледа от проникване в слабите страни на лирическите произведения, но то не е водило до преувеличаване на добрите им страни.

Като оценява положително редица стихотворения в сбирката „Звукове“, които „дишат свежест и сила младежка“, критикът сочи най-главната според него, слабост на стихосбирката: „голяма рядкост са в тая сбирка обилните в „Поля и гори“ стихотворения, които свързват личните чувства на поета с духа на времето и на които ний даваме, в известни епохи от обществения живот на един народ, преголямо значение“ (стр. 96). Кръстев изисква от Вазов пълно сливане на интимното с гражданското, на личното с общественото начало в изкуството. Забелязвайки нарушаването на пропорциите, той предупреждава, че това манифестира един голям прелом в душата на поета, който ще се отрази зле върху следващите години от Вазовото творчество. И той смята, че е намерил истинската причина и не се бои да я назове направо: „А п а т и я ще наречем ний това психическо състояние, което е завладяло духа на поета, апатия към безпределния misère на днешния български живот, апатия към оная тъпост и безчувствителност, в които плуе някогашният лев. . .“ (стр. 96)

Д-р Кръстев изисква от поета да бъде съвременен. Между другите качества на лирическия талант се посочва и съвременността: „Лирическият поет, пулсът на народния организъм, всякога е бил най-близък до сърцето и духа на своите съвременници“. Кръстев знае, че идеалите и ламтежите, скърбите и позорът на епохата намират отзив естествено най-напред в трепетното, страдащо и ликуващо сърце на поета, което трепва и от най-слабо докосване. Поетът не може да живее изолирано от другите хора. Природата, която е дала на поета завидната участ да кара по волята си душите да примират от неговата радост и скръб — бележи критикът — му е възложила и тежкото бреме да живее живота на своите братя, да плаче с техните скърби и да се радва с техните радости. В хода на тия мисли критикът достига до едно твърде важно за нас обобщение: „Един лирически поет, който не дава име на безименните ламтения на своето време, който не отражава неговите надежди и идеали, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, уплули в умствен мързел и разврат съвременници, който като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения, мъки и тревоги, не се стреми в тях да нарисува общочовешки идеали, — такъв лирически поет е много далеч от своето високо призвание“ (стр. 97).

Д-р К. Кръстев защищава едно положение, заимствувано от естетиката на реализма и когато твърди, че поетът трябва „да схваща и да въплъщава в своите произведения чувства, общи на цял народ или на известна част от него“ (стр. 99). Но той е чужд на вулгаризирането на това правилно положение и затова предупреждава, че от поета не бива да се иска да нарисува своите лични болки, своите лични чувства, а да се ограничава само с идеи и чувства, които движат неговите съвременници. Той е против неправилното, стесненото разбиране на социалната поезия. „Оная социалност, която имаме на ум — изяснява на стр. 99 Кръстев — въобще не се и с к а, не се п р е д п и с в а; тя с ъ щ е с т в у в а в поета от само себе си, eo ipso, и той няма нужда да я дири и да насилва своя талант, за да я постигне. Поетът живее в обществото, което колкото и да бъде назад в културата, има свои общи стремления, мисли и чувства“. . .“ (к. а.) Във всяко общество съществуват реални нишки, които свързват душата на поета с

душите на неговите съвременници. „Влиянието на средата, на духовните, обществените и дори политическите условия, които душат или възвишават духа — това влияние е един неотразим факт“ (стр. 99—100).

Критикът установява, че Иван Вазов най-много се е влиял от българската среда, в която е израснал. Тя е оказала по-голямо въздействие върху неговото оформяне, отколкото книгите. „И това даде един добър плод — пише Кръстев; — този плод е неговата „Епопея на забравените“ и всички ония, бичуващи съвременното поколение епопеи, които поставя Вазов на висотата на времето“. С тия думи д-р Кръстев поставя най-високо в творчеството на Вазов ония творби, които отразяват епохата на националното възраждане и които бичуват съвременното общество на поета. Както се вижда, критикът харесва и утвърждава не само произведенията на реализма, а специално произведенията на критическия реализъм. Ако има нещо, заради което Кръстев да упреква поета, то е отклонението от изобличителната литература. С огорчение критикът констатира, че именно оная струна, която свързва тясно поетът с обществото, е отслабнала в последните години в творчеството на Вазов. Като прочита стиха „С много вече кривди мълком примирих се“, д-р Кръстев напомня на поета, че той няма право да дезертира от обществените си задължения, няма право да се примирява със злото, защото апатията значи смърт за твореца. Тя „затваря егоистичното сърце за нови впечатления и безкористни увлечения и го прави безучастно и безчувствено към онова, що пълни чуждите сърца и души“ (стр. 101).

Каква огромна разлика има между всичките тия правилни утвърждения и оценки на критика и неговата по-сетнешна позиция към творчеството на народния поет! За някакви си 10 години д-р К. Кръстев изменя рязко своето отношение и пише неща, за които с право бихме могли да предположим, че са излезли из под перото на съвсем друг автор, с коренно противоположни представи за живота и литературата. От защитник на поета той се превръща в негов яростен враг, който непрекъснато дебне случай да го злепостави, да го уязви. След 1901 г. сп. „Мисъл“ се превръща в трибуна на антивазовските настроения. Но понеже делото на Ив. Вазов е добило невиждана популярност сред народа, измисля се — в духа на индивидуализма — цяла теория за обяснение на литературата: популярността е белег за низко качество на изкуството; поезията не е за масата, а за малцината избранници. Тъй беше направен опит да се насади индивидуализмът, субективизмът и естетизмът в нашата литература и главен разсадник в това отношение за дълго време беше сп. „Мисъл“. Неговият глевен редактор се оказа начело на борбата срещу Вазов и вазовската линия в литературата ни. Той, който години наред е бил поклонник на поета и сам е автор на десетина положителни статии и рецензии за него. Сега това няма значение. С един замах той ще се отрече от тях. Ще твърди, че са били писани във време, когато художествеността на поетическите творения е била и за него „книга запечатана с девет печата“. В една беседа, произнесена през лятото на 1905 г. в Елена и отпечатана в „Мисъл“, д-р К. Кръстев пише за предишното си отношение към Иван Вазов:

„Когато аз — тогава млад-зелен студент (— нека ни бъде позволен един личен спомен) преди двадесет години, през ноември 85-та година, го намерих в студената и неприветлива стаичка на хотел „Люксембург“ в София, той не смееше да мечтае за никаква популярност, макар зад него да лежеше 15-годишна деятелност, отбелязана с дела като „Поля и гори“, „Италия“ и „Сливница“. И когато две години по-късно, в тогавашното спи-

сание „Труд“ (с един ентусиазъм, от какъвто бог да пази всеки поет!) затвърдих славата му — то беше за Вазова музика съвсем чужда на неговите уши. Сам политикан и партизанин, той не бе чувал освен хвалби в общи фрази от с в о и т е, и ругатни и „критики“ — съвсем не в общи фрази — от противниците, п о л и т и ч е с к и т е противници“ (В. Миролюбов — „Млади и стари“, стр. 9).

Д-р Кръстев се е отказал напълно от своето предишно становище. Той се самоиронизира за огъня и жупела, за гнева и възмущението, с които са дишали неговите критики срещу всички нягокашни отрицатели на Вазов. Сега той сам се е наредил сред тях, поставя в кавички думата „критика“, щом говори за ранните си статии и за да не бъде поразен от собствения си гняв предвидливо се охранява с оръжието на самоиронията.

Още в сп. „Критика“ д-р Кръстев беше започнал да тегли една граница между поезията и белетристиката на Вазов. Първата той приемаше без резерви и уговорки, към прозата му се отнасяше с по-голяма взискателност и дори с предупреждение. Постепенно тази оценка се превръща в същинска схема, която д-р Кръстев се мъчи да натрапи с критиките си. Той никога не отрича изцяло и голословно Вазов — на него му е много добре известно че такава една позиция не би убедила никого. Дори и в най-отрицателните си отзиви за поета („Иван Вазов“, „Интимната мисъл на Г. Ив. Вазова“, „Литература и литературни куриозитети“) д-р Кръстев е принуден да признае някои безспорни качества на Вазов. Според него „Иван Вазов е първият български писател, който направи от писателството, от поетическата деятелност същинска професия, който с гордост носи името на писател, обгърна всички по-важни литературни видове“ и привлече вниманието на чуждата критика към нашата млада и бедна литература. Особено внимателно се отнася критикът към Вазовата поезия. Макар вече да критикува и нея, той отбелязва, че тъкмо в тоя жанр е проявил едно богатство, удивително за времето и условията на неговото развитие. „И аз вярвам — пише критикът, — че най-крепката връзка с бъдещите поколения ще образува неговата лирика. Там той е най-вече национален и най-ясно говори на българската душа“ („Млади и стари“, стр. 9) Това общо взето положително отношение към Вазовата лирика критикът запазва в своите трудове и по-нататък.

Ала когато четем статиите му, писани след 1904 г., изпитваме усещането, че критикът сякаш цени положително Вазовата лирика само за да може да подчертае по-добре слабостите и недостатъците на останалото му творчество — на неговата белетристика и драматургия. Тук вече проличават най-ярко преднамерената и тенденциозността на критика. Ако в оценките си за стиховете д-р Кръстев умело демонстрира някаква обективност, в критиката на Вазовата проза и драми той е невъздържан, краен, не приема нищо и издава своето пристрастие и лична неприязън. Според критика белетристиката на Вазов съдържала „твърде малко художественост и общочовешки елементи“ и „твърде много временни, случайни, локални — с една дума ефимерни“ („Иван Вазов“). За „Утро в Банки“ той е още по-категоричен: „И нито на Вазова, нито на многобройните негови почитатели, които пишат — своето литературно невежество — по вестниците и списанията, не иде на ум, че целият този сборник няма нищо общо с изящна литература, нито с жанра „разказ“, че това са анекдоти, лишени от всяко литературно значение, с които може само да се профанира името литература и да се възпитават читатели на жълтата преса и на нейните

художествено отвратителни романи, повести, царски скандални истории и разкази“ („Литература и литературни анекдоти“).

„Но още по-зле — и въобще най-зле — стои Вазов в драмата: за драматурга Вазов не може да се каже добра дума“ — пише Кръстев и по този начин безапелационно зачерква всички пиеси на писателя. В своето заслепление той не разбира и не може да оцени дори такива безспорни Вазови пиеси като „Хъшове“ и „Службогонци“, а призовава да бъдели освирквани! . . .

Излишно е да се дават повече цитати. И без друго вече проличава цялата несъстоятелност на късните Кръстеви оценки за Вазов. Робувайки на преднамерени тези, критикът се наема с незавидната мисия да размести координатите на българската литература и изтъкне на преден план в нея носителите на „модерните“ идеи. Според Кръстев, Вазов е останал, той живеел в „опълченската епоха“ на нашата литература и вече друг един поет „е поел от плещите му непосилния вече за него товар да водди българската литература“ („Млади и стари“, стр. 27). Този поет е Пенчо Славейков. И не Славейков от „Коледари“, „Ралица“, „Епически песни“, а тъкмо авторът на „Химни за смъртта на Свръхчовека“ и „Симфония на безнадеждността“ — последователя на Нитче, Кант и Шопенхауер, „обновителя“ на „остарелия и примитивен реализъм“, за какъвто го провъзгласява „модерната“ критика.

Има много данни за отношението на Вазов към Кръстев от това време. Той го е изразил сам в „Японските силуети“ и в „Доктор Джан-джан“, в разговори и писма. В едно интервю, печатано през 1905 г. в сп. „Светлина“, Вазов се спира повече на етическата страна на спора, като изтъква котерийността и субективността на критици като д-р К. Кръстев, които венцехвалят „комшиите“ и низвергват противника си. Но другаде той посочва дълбоките принципни различия, които стоят на дъното на спора и които са истинската причина за взаимните нападки и оскърбления.

И без да се задълбочаваме повече в периода на нападките и несправедливите огорчения — няма защо да разравяме заглъхналите страсти на онова време — можем да кажем, че историята на тази литературна вражда е твърде поучителна. Тази вражда изразява на лична почва сблъсъка между реализма и модернизма, между представите за правилното развитие на нашата литература и крайностите, донесени отвън и насаждани изкуствено. В тази борба победител излиза реализмът. Към края на живота си, след дългогодишен период на мълчание и преоценка д-р Кръстев разбра своите заблуждения и намери мъжество да подири подобрение с народния поет.[1] По това време във възгледите му се забелязва началото на един повече или по-малко решителен обрат. Той е основата за желаното сближение. И става чудо, истинска сензация: след като 15 години е отричал творчеството и делото на народния поет, критикът прави опит за завой към своите първоначални позиции и оценки. Дори Вазов е изненадан от такъв обрат. Той не вярва и се отнася скептично към възможността за „помирение“. Затова, когато през 1917 г. критикът му изпратил руското списание „Современник“, дето е отпечатана негова статия за българската литература, Вазов му пише остро писмо, в което констатира, че Кръстев е неспособен да се превъз-

---

[1] От две писма на Иван Вазов до Райна д-р Кръстева (първото от 4. IX. 1916, а второто от 8. IX. 1916 г.) се вижда, че сем. Кръстеви са канили поета да им гостува в Костенец. Очевидно Кръстев е желаел да постигне известно подобрение в отношенията си с Вазов.

могне, да се абстахира от личните си страсти при оценката на лица, неприятни нему. В тая статия, както е известно, Кръстев поддържа своите естетски оценки за българската литература, критикувани четири години преди това от М. Горки, който е редактирал „Современник".

През 1919 г., когато научава за смъртта на Кръстав, голямото сърце на народния поет можа да намери начин да забрави обидите и оскърбленията и да отрони няколко думи на съчувствие и болка.

Иван Вазов надживя крайностите на „четворката" от „Мисъл" не само физически, а и творчески.

ТРАГЕДИЯТА НА ДОГМАТИКА

„Трагедията на един литературен догматик" — така Ал. Балабанов окачествти творческия път на д-р Кръстев от реализъм към естетизъм и идейно мирогледно объркване. Струва ми се, че макар да не включва прогресивните моменти от противоречивата дейност на критика тази формула изразява добре неговата еволюция. В творческия му път могат да се съзрат различни увлечения — ту ревностна проповед на индивидуализма, ту стихийно-материалистически попадения. Ала критическата дейност на д-р Кръстев — с някои щастливи изключения, естествено е пронизана от един дух на книжност, умозрителност и емоционална отдаленост от живите произведения на изкуството. Кръстев е от тия критици, които предварително, априорно са изготвили теоретически правила за литературата и търсят примери и образци, за да ги илюстрират. Когато някое литературно произведение не отговори на теоретизациите, те са готови да го ликвидират. Д-р Кръстев идва в критиката от философията и се мъчи да насади идеите, които е заучил в чуждестранните университети. Вместо от множеството литературни явления да извлече изводите, обобщенията, теорията, той постъпва тъкмо обратното — робува на превзети тези, канони и схеми. Това създава първото предразположение към догматизъм у критика.

Наивно е да се мисли, че схематизмът и догматизмът са нови явления в изкуството ни. Те са познати още от дълбока древност. Те не са рожба на определена действителност или икономическа система, макар че зависят в голяма степен от условията и в един случай могат безпрепятствено да цъфтят, а друг път тяхното разпространение е ограничено. Догматизмът е повреда на диалектическото мислене. Дефектът е в ума, който се пригодява към едностранчиво възприемане на света и към още по-едностранчиво реагиране. Догматизмът е присъщ на осакатеното мислене, свойствен е на съзнанието, изопачено от книжност и доктринерство. При него връзката с живота е нарушена, накърнено е чувството на проверка в практиката, притъпена е критичността, убита е всяка мисъл за съмнение, отвлеченото и абсолютното се поставят над действителността. Най-добре показва уродливия си вид догматизмът в такива области като идеалистическата философия, религията и пр. Но той може да се прояви и в моменти на идеен застой, както беше при култа към личността. Достатъчно е да повее вятърът на творческото мислене, за да се внесе освежаване, да се възстанови диалектичната истина и се прогони чуждият и противен мухъл.

Сгодна почва за цъфтеж намира догматизмът и в идеалистическата естетика, която е изцяло изградена върху умозрителни и погрешни построения, лишени от всякаква връзка с действителността. На тази основа той се проявява и в статиите на д-р Кръстев, който е склонен към догматично възприемане на изкуството още в някои от ранните си статии.

На второ място той е твърде еднолинеен, едностранчив и в теориите, и в преценките си. Неговата сляпа последователност в усвояването на някоя теза — безразлично каква — го води до метафизична упоритост и безогледност. Той би могъл да каже: „Ако един факт не отговаря на моите представи и построения, толкова по-зле за него!“ Тая фанатична последователност, която не държи сметка за противоречията в изкуството, създава у критика податливост към вулгаризации и абсолютизации.

И накрая трябва да се отбележи нормативизмът на д-р К. Кръстев. Той не умее творчески да прилага теорията в практиката. За него естетиката не е ръководство за действие, а сборник от рецепти. Малко се грижи той и за обогатяване на своите представи за литературата, които се оказаха изпреварени и опровергани от живота. И той изпадна в положението на творец, който е пръснал много сили и способности на вятъра, раздал е много от себе си на халост; стопанисал е зле своя безспорен критически талант, пропуснал е да даде онова, което е могъл, не е успял да се реализира напълно.

Но понякога и най-ревностните блюстители на догмите влизат в противоречие със себе си — диалектиката е по-силна от метафизиката. И най-аскетичните догматици правят нарушения спрямо собствения си естетически кодекс. В такива случаи и у тях можем да подирим прогресивни моменти — разбира се, в сложна плетеница с грешки и заблуждения. Нека не зачеркваме всичко, нека проявим и тук диалектически критерий: сред купищата на заблудите да потърсим зърното на истината. То ще бъде по-ценно за нас и него трябва да изтъкнем на пръв план.

Има ли прогресивни моменти в литературно-критическата практика на д-р Кръстев от периода на „Мисъл“? Може веднага да се каже, че те съществуват. И не е важен техният брой — известно е, че ръстът на критика не се измерва по количеството на грешките, които е допуснал, а по имената, които е открил, утвърдил и наложил в литературата. Д-р Кръстев откри, утвърди и наложи имената на неколцина български писатели. Един ден П. П. Славейков почуква уж по погрешка на вратата на д-р Кръстеви и подмамен от миризмата на туткала, с който подлепяли колетите на „Мисъл“, влиза, завързва познанство, което се превръща в близка дружба и продължава цял живот. И преди първата им среща П. П. Славейков е писал стихове, но си е останал неоценен, неразбран, непочувствуван. Пръв — и дълго време единствен — д-р Кръстев усеща таланта на поета и го утвърждава гръмогласно. По-после, както е известно, той бива покорен от мощната личност на поета и утвърждението му достига до безпринципно превъзнасяне, пълна безкритичност и апология; заради тая си любов критикът си навлича много вражди, не вижда и не оценява други дарования, но може определено да се твърди, че без Кръстев, П. П. Славейков щеше да си отиде съвсем неоценен и неразбран.

Д-р Кръстев откри зад непоетичното име П. Крачолов един голям поет, извика в София своя никому неизвестен сътрудник, намери му работа, той престана да си боде очите по точките и тиретата на Морза и прекръстен от П. П. Славейков, влезе мощно и властно в нашата лирика като един от най-личните ѝ представители. Някои смятат, че Кръстев объркал Яворов. А на мене ми се струва, че нашата литература трябва винаги да бъде признателна на д-р Кръстев за неговата прозорливост, която му позволи да направи това си голямо откритие. Наивно е да се мисли, че един човек е в състояние да измени посоката в развитието на истинския талант, ако няма по-сериозни предпоставки. Причините за Яворовите идейно-твор-

чески кривулици са много по-сложни, те са в самата тогавашна действителност и за тях вече неведнъж е говорено. Факт е, че под стряхата на „Мисъл“ талантът на писателя укрепва, там — по собственото му признание — израства и самият Яворов като поет-художник. Приятен или неприятен, фактът си е факт и ние трябва да го приемем такъв, какъвто си е, независимо че много би ни се искало Яворов да си останеше докрай социалист, да не беше се отдалечавал от социалната поезия и пр. Всичко това обаче в ония условия е съвършено невъзможно. Отливът на нашата интелигенция от социализма и от социалната проблематика в литературата е закономерно явление в онова време и както се знае, си има своите дълбоки причини в самата действителност. Един човек и едно списание могат само да благоприятствуват за по-бързото протичане на този процес. И нека още тук отбележим, че д-р Кръстев и „Мисъл“ имат определена роля в това отношение. Те повлияха съществено върху творческото развитие на писатели като П. К. Яворов и то този път повлияха отрицателно. Когато изтъкваме това отрицателно явление обаче, ние не бива да губим представа за сложността на картината и не бива да забравяме, че все пак д-р Кръстев (наред с П. П. Славейков) има най-голям дял за откриването на Яворов и това е една безспорна негова заслуга.

Кръстев откри за българската литература и творчеството на П. Ю. Тодоров. Отначало той го посреща с една унищожителна рецензия за неговия разказ „Певец“ („Мисъл“, г. IX, кн. 12). Дотогава П. Ю. Тодоров е бил само един обикновен сътрудник на списанието, напечатал в него два-три свои разказа, които очевидно не са се понравили напълно на редакторите. Можем дори да предполагаме, че те не са питаели симпатии към автора на разкази и очерци от социалистическия печат. В една бележка, насочена срещу сп. „Ново време“, П. П. Славейков се отзовава съвсем неблагоприятно за очерка „Твърде късно“ на П. Ю. Тодоров („Мисъл“, г. IX. кн. IV), не харесва и други негови очерци. Но въпреки че П. Ю. Тодоров не е бил съгласен с критиката на Кръстев, между двамата постепенно се установяват тесни и трайни приятелски отношения; тяхната дългогодишна дружба продължава до самата смърт на писателя. Д-р Кръстев е оказал известно влияние върху насочването на П. Ю. Тодоров към разработването на модерни сюжети и теми. Всъщност това свое давление той упражнява твърде отрано и е особено доволен, че писателят възприема неговите препоръки. Да, въпреки раздразнението си от критиката за „Певец“, П. Ю. Тодоров гравитира все по осезаемо към идейно естетическите позиции на „Мисъл“. Той се освобождава от някои слабости и несъвършенства, домогва се до по-високо художествено равнище, но за съжаление едновременно с това заглъхват социалните нотки в творчеството му.

Както се вижда, и тук влиянието на д-р Кръстев е сложно и противоречиво. И тук има минуси и плюсове, но за разлика от математиката, те не могат да се унижощат взаимно, за да остане накрая само един знак. Линиите на развитието са ясни и категорични само в строго определени отрязъци от време.

Изобщо в новата история на българската литература няма тъй сложно и тъй противоречиво явление като кръжеца „Мисъл“. У повърхностния читател той оставя впечатление с привидното си единомислие. Но „Мисъл“ е събрало под стряхата си толкова различни индивидуалности! П. П. Славейков е властна, тиранична натура, непримирима в категоричността на всяка своя дума, на всеки свой ред. Кръстев е не по-малко категоричен, но не

губи представа за двата критерия — редакторският и критическият, — които не винаги се покриват. Като редактор той е готов да се отнесе толерантно към мненията и на най-ожесточените си противници; още в „Литературно-научното списание на Казанлъшкото учителско дружество“ (1890) той дава място на една рецензия срещу себе си, на една „антикритика“ и я помества, както отбелязва в бележка под линия, „с особена радост“, защото „всяка критика и рецензия, написана от едного, е едностранчива, колкото и да е безпристрастна“, „необходимо е да се критикува всяка критика“. „Но не и моята“ — би добавил Славейков, докато Кръстев е готов да приеме за сътрудници и най-големите си врагове. Яворов е коренно противоположен и на двамата. Той е човек не само на думите, но и на действията — антипод на книжните души. И тоя харамия, бунтовник, революционер трябва да усвоява светски маниери, за да не дразни хората от новата среда, в която е попаднал. Затова той се държи с особено стеснение в литературния салон на д-р Кръстев; той очевидно има по-други ламтежи и поезията му ги издава. П. Ю. Тодоров пък не прилича на нито един от тримата. Той сам има самочувствието на основоположник на някакво ново направление в литературата ни, което му е трудно да дефинира.

Разбира се, понеже образуват една среда, четиримата си влияят помежду си. Но по лични особености и по характер на творчеството си те са гъй различни!

И различията много скоро се проявяват. Д-р Кръстев е отговорен редактор на „Мисъл“, но там се слуша волята на П. П. Славейков — той раздава правосъдие и чертае насоки. Яворов пише положителен отзив за Славейков, но не приема всичко от него и за някои стихотворения се изказва пред познати съвсем отрицателно. Славейков утвърждава „бляновете“ на „модерния поет“ П. Ю. Тодоров, но не пропуска да се подиграе с ранните му работи. П. Ю. Тодоров приема славословията на д-р Кръстев, но съвсем искрено признава в едно писмо, че личността на критика му е антипатична. Известни са и дълбоките противоречия между П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов, породени от любовта на поета към Мина.

Не е било лесно на Кръстев да служи като обединително звено между тия толкова различни индивидуалности. И затова никак не е чудно, че след 17-годишно славно съществувание сп. „Мисъл“ безславно спира. В последно време единственият начин за обединение е бил „принципът“: никой да не се интересува от това, което пише другият. Годишните броеве са се поделяли между редакторите и всеки е редактирал своята книжка тъй независимо и самостоятелно, като свое списание, а печатането става чак в Тутракан. Но и това не помага. Последвалите два опита да се възроди „Мисъл“ дават на бял свят само появата на два сборника с художествено четиво и статии. После гнездото съвсем се разтурва. . .

Спирането на „Мисъл“ означава провал на генералната линия на списанието, провеждана последователно, но и с всевъзможни отклонения. Известно е, че неговите редактори — и на първо място Кръстев и Славейков — са се стремили да направят списанието трибуна на идеалистическата естетика и индивидуализма. Няма защо да се крие, че в редица случаи то действително е служило много добре като такава трибуна. Ала няма защо също така и да се премълчава, че понякога списанието е провъзгласявало противоположни идеи и е давало достъп на ярки критико-реалистични произведения. Твърде мощен е бил реализмът в българската литература, твърде яки корените му, твърде здрави традициите му и твърде непоклатими най-добрите му представители и затова той е оказал несъм-

нено влияние и върху линията на „Мисъл“. Разтворим ли сега теченията на това списание, свързано с името на д-р Кръстев, ще срещнем на неговите страници произведения с най-противоположна и дори взаимоизключваща се идейна насоченост.

В началните годишнини на списанието е сътрудничил Вазов. В него Т. Г. Влайков печата едно от най-ярките си изобличителни произведения — повестта „Ратай“. Д-р К. Кръстев, този естет и непримирим поборник за пълноценна художествена форма, предоставя редовно място на Стоян Михайловски за неговите не дотам съвършени по стих, но силно изобличителни сатири. На страниците на „Мисъл“ виждат бял свят редица произведения на критическия реализъм през 90-те години и на първо място — най-личното от тях — „Бай Ганьо“. Тук сътрудничат още Г. П. Стаматов, Кирил Христов, Цанко Церковски и много други изтъкнати наши писатели.

Това случайни факти ли са? Нима тия произведения не трябва да се имат предвид, когато се определя основната линия на списанието през 90-те години? През „Мисъл“ са минали — за по-късо или по-дълго време — в с и ч к и наши писатели от оная епоха, включително и най-младите от тях. При цялата си студенина на характера, д-р Кръстев е привличал таланти в списанието и ги е насърчавал. Значението на „Мисъл“ не може да се определи, ако не се оцени по достойнство неговата културна политика, включително и преводите от руската, западноевропейската и славянската литератури, които то е поднесло на своите читатели. Не може само по критическия или само по политическия отдели да се съди за списанието — в такъв случай оценката ще бъде непълна.

Ала големият авторитет, който си завоюва сп. „Мисъл“, създава вождистки амбиции у неговия главен редактор. Още много рано — през 1896 г. той пише: „Как е потребна една личност, която да диктува на живота, да върви от сражение към сражение, от победа към победа, една личност, която със своята непреклонна воля и неудолима мощ да унищожава всичко“ („Мисъл“, кн. V, стр. 582). От тук до откритата проповед на индивидуализма има само една крачка. Д-р К. Кръстев не се спира, а търси да провъзгласи някого за „духовен водач на народа“. При това той търси тоя „свръхчовек“ не между писателите, отдали се в служба на народа, а смята, че „за висшия подем на народния дух, в изкуството и науката, са нужни художници, отрешени от интересите и нуждите на своето време, художници, за които няма други култ и няма други храм, освен храма на изкуството“. И веднага добавя: „Пенчо Славейков е от тия художници и главната негова заслуга ще бъде да обнови живота чрез въплъщенията на чистото изкуство“ („Литературни и философски студии“, стр. 211—212).

Как е стигнал до тия изводи критикът, когато само преди четири години, в първата си книга утвърждаваше, че „един сатирик би намерил в нашето общество тъй обилен материал, какъвто никой други край на земното кълбо не би му дал“ („Етюди и критики“, стр. 137) и защищаваше реализма, социалното изкуство, служенето на народа и на историческия момент? Сложен и противоречив идейно-мирогледен път е изминал д-р К. Кръстев и видимо е направил голям завой към идеалистическата философия и литературна критика. Трябва да се посочи, че още в сп. „Критика“ наблюдателният читател ще забележи известни признаци на естетизъм. В една бележка под линия, набрана със ситни букви, ще намерим едно интересно указание. Д-р К. Кръстев се старае да ни убеди, че „всичкий спор между социално и чисто изкуство е плод само на едно недоразумение“ (кн. V, стр. 209). Като посочва правилно, че истинският поет не може да не бъде

социален, да не бъде огледало на обществото, а от друга страна, че „и най-социалний от руските поети, Некрасов, иска от поезията преди всичко да бъде прекрасна, да бъде художествена“, той неоснователно се доверява на Жул Леметър, който твърди, че никой не бил искал „изкуство за изкуството“, а „изкуство за — красотата“. Но д-р Кръстев не забелязва, че съдържанието на тия две понятия е едно и също и че между „чистото“ изкуство и изкуството, което не се отрича от общественото си задължение, има огромна разлика, а не някакво просто недоразумение. На друго място — пак в бележка под линия — д-р Кръстев изповядва, че неговите симпатии клонят към „чистото, класическото, „Гетевско“ изкуство“, ала заявява, че еднакво се възхищава и от „тенденциозната поезия на XIX в.“ (кн. I, стр. 15). При това той добавя, че е нужна толерантност — „никога не би си простили престъплението, да мислим нашите чувства за абсолютни“ (пак там).

На тая толерантност изневерява напълно литературният догматик. Нему се ще да бъде единствен законодател в областта на изкуството. И чрез „Мисъл“ той се опитва да установи еднолична диктатура в нашата критика. В скоро време сп. „Мисъл“ се превръща в единствено място, от дето някой писател може да получи признание. Неговият главен редактор държи критическия жезъл, наметнал тогата на непогрешим съдник. Към него се обръщат за мнения и благословия, той представя българската литература в чужбина. Той е най-авторитетният, най-почитаният, неговото присъствие респектира и внушава уважение. Той говори такива нови и интересни неща и те звучат като откритие, като откровение. Доскоро се смяташе, че Иван Вазов е най-големият български писател, а ето, оказва се, че съществува един друг „невенчан крал на младите и изобщо на днешната българска литература“,[1] издигнал си „сияещ неръкотворен храм“ в изкуството — Пенчо Славейков. Как не са го забелязали до сега! Значи те не са дорасли до него, значи тяхната култура е твърде низка и те не могат да оценят новата ера в българската литература, настъпила с идването на П. П. Славейков, ера, която само „глупците, водещи днешната безока читателска маса, не могат да видят“. Силно и неопровержимо звучат словата на критика, който установява, че П. П. Славейков е „гениална натура“, издигнала се до висота, „до която никой от живите, ни от мъртвите великани на българското поетическо слово не е достигал“ (из предговора към „Млади и стари“).

Всичко ново е примамливо и има въздействието на хипноза върху ума. И трябва да мине време за „свестяване“ и отрезвяване. Но когато предсказанията на пророка не се сбъднат, той става смешен в очите на онния, които до преди малко сами са го боготворили.

Подобна трагедия изживява д-р К. Кръстев. Неговите прогнози за развитието на българската литература се оказват погрешни, оценките му — прекалено субективни, възгледите му — твърде догматични. Никой не е в сила да отклони българската литература от пътя на реализма. Убедил се в това, д-р Кръстев преживява период на дългогодишно мълчание, в което „дири себе си“. Откъслечните прояви са само бледо копие на неговата активна и кипяща литературно-критическа дейност в миналото. А към края на живота си у него се забелязват проблясъци на нова ориентация. Изживял дългогодишен период на търсения и самооценка, той постепенно

---

[1] „Млади и стари“, 1907, стр. 20.

иска да се върне към поривите на младостта, но ненадейната смърт прекъсва тия му намерения.

Самият този факт, самокрушението на литературния догматик, е най-убедителното доказателство за силата и жизнеспособността на реалистичното направление в изкуството.

Д-Р КРЪСТЕВ ПРОТИВ МОНАРХИЯТА

Политическите възгледи на д-р Кръстев са еклектични и издават дребнобуржоазните разбирания на критика. Наистина още много рано (в първата си статия) той заявява, че има нескромните претенции да стои „ако не н а д, то поне в ъ н от партизанските борби" (сп. „Труд", г. II, стр. 623). И до края на живота си той не става член на нито една партия. Ала това, както и декларациите му, никак не му пречи да участвува сам неведнъж и понякога доста разпалено в политическия живот на страната. Това противоречие между декларации за независимост от „злобата на деня" и дела, които ги опровергават, е характерно за четворката от „Мисъл" и за техните последователи. Напразно д-р Кръстев ни уверява, че желае да избяга „далеч от уличната врява и глъч" и че неговото излизане от тихия кабинет и „напоената с въздушни теории и с книжен дъх стая" било инцидентна и случайна проява. Многобройните му статии по политически въпроси, печатани в „Мисъл", говорят противното. Може без преувеличение да се каже, че сп. „Мисъл" и неговият главен редактор са заемали винаги определена позиция по най-важните политически въпроси, а не са ги отминавали с безразличие. Основната насока на политическия отдел на списанието, диктувана от д-р Кръстев, е опозиционна и клони към дребнобуржоазния радикал-демократизъм. Поради това ние не можем да се съгласим с разпространеното твърдение, че „Мисъл" е „обслужвало реакционната върхушка". Въпреки всички грешки и заблуждения, присъщи на дребнобуржоазния еклектизъм и радикализъм (като например отричането на социализма), по цяла редица въпроси списанието поддържа един строг антиправителствен курс, който е изиграл прогресивна роля за времето си. Най-прогресивният момент във възгледите на редакторите — и тук те са единни! — са техните определено антимонархически, републикански убеждения. Д-р Кръстев неведнъж се е изказвал против личната тирания, писал е срещу Фердинанд, обявявал се е открито против монархическия институт. Сам той на няколко пъти е бивал жертва на тия си убеждения (уволнения, преследване, арест).

Политическият дневник на „Мисъл" е буквално пълен с нападки срещу двореца, княза и царедворските правителства. През 1897 г. например, д-р Кръстев пише статия под характерното заглавие „Размишления за една държава, в която убийствата са „обикновено нещо" (сп. „Мисъл", г. VII, кн. V—VI). В нея се протестира против потискането на народната воля. Сочи се, че когато министрите се назначават по милостта и благоволението на княза, от тях не може да се дири никаква отговорност, защото той няма да позволи да се предават на съд и на всеобщ позор едни хора, с които той си е служил и които са изпълнявали неговите заповеди. „При страшния упадък, при безпримерното раболепие на грамадната маса от интелигенцията, при това противоконституционно съсредоточаване в ръцете на княза всичката власт", авторът вижда само две възможни средства, „за да се въдвори в България царството на законите": — „или народната революция, кървавата разправа с всички народни тирани"; — или

„образуването на една партия, която да тури край на хитруванията и кривуличенията на днешните наши политически партии, да излезе явно против неконституционния начин, по който се управлява България и да начертае пълна и ясна програма за действие. . .“ (пос. кн., стр. 529). За съжаление, д-р Кръстев не разбра, че тази партия бе създадена в лицето на БРСДП. Но за нас са по-важни не неговите наивни утопии, а трезвата му оценка на положението, която го води до правилното допускане на възможността от една масова революция. Макар да се бои от нейните „катастрофи“, той смята, че условията ще я подготвят и след нейната победа „ще настъпят по-щастливи дни на народното управление“.

Като взема повод от недоволството, което изказал Фердинанд от „студенината на столичното население“, от неговото безучастие в официалните тържества, д-р Кръстев пише: „Народната любов е един л у к с за князете и ний не разбираме защо е потрябвала тя на нашия княз, когато той и без нея може най-честито да си князува. Нашият народ нито има някакви монархически чувства, нито ще ги има някога“ (там, стр. 530, к. а.). По-нататък в статията се казва, че „интересите на княза са различни от интересите на народа и понеже, по вината на нашите политически водители, той е господар на положението, а не народът, то естествено, работите у нас се ръководят както той желае. А за някаква обич, някаква лична привързаност на народа към негова княз могат да говорят само хора, на които се плаща да говорят така. . .“ (стр. 530—531).

Тия изказвания на д-р Кръстев го представят като пламенен демократ, като човек с будна и неподкупна гражданска съвест.

Десет години по-късно д-р Кръстев засвидетелствува отново своите републикански убеждения. Това става в неспокойната за нашата наука и литература 1907 година, когато българското студентство даде внушителен урок на царедворците, като освирка Фердинанд при неговото посещение по случай откриването на Народния театър. Изпаднали в умопомрачение и истински бяс, управниците вземат пословичното по своето мракобесие решение да затворят единствения тогава храм на българската наука — Софийския университет. Д-р Кръстев нарича този акт „безподобен позор за една културна държава“, акт на азиатска сатрапия и заема твърдо и решително страната на студентската младеж — преследвана и изключвана, арестувана и насилствено тикана в казармите. Във връзка със студентските вълнения той пише серия от статии: „Съдбините на нашия университет“, „Началото на края на университетската криза“, „Университетския въпрос и класното учителство“ и изготвя позив „Към българската студентска младеж“, с който я призовава да бойкотира лекциите на новоназначените лектори на мястото на уволнените професори.

От това време датира и статията „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“ на д-р Кръстев, печатана в кн. IV—V от 1907 г. на сп. „Мисъл“. Още мотото към статията разкрива нейната основна мисъл: „Не бих се заклел, че един ден няма да се яви някой лъстец, който да намери за добре да назове днешната епоха на немската литература епоха на Фридриха Велики“. С тия думи на Лесинг нашият критик подчертава разстоянието между монархията и литературата, известно още от историята. По-нататък той излага без заобикалки своите мисли. Според него българската литература е закърмена в революционен дух и този дух „за един потомък на Бурбонския кралски род не може да не бъде предмет на антипатия“ (пос. кн., стр. 367). По тази причина Фердинанд е изпитвал неприязън към литературата и така тя е останала незасегната от коруп-

цията, проникнала в много други области на живота. Кръстев установява, че нашите видни поети и писатели са останали най-чисти и най-безкористни сред обществените дейци. „Между вестникарите и политиците — казва той — видяхме от 15 години насам толкова падения, толкова измени, толкова сервилност — даже у хора, които бяха започнали като идеални борци и бяха жертвували всичко в борбата — между писателите с талант и значение никой не измени на себе си, никой не запетни доброто си име, никой не си купи охолен живот с цената на своята чест, на своята свобода, на своята гордост. Ломиха се талантите, падаха силите, но волите изтраяха. И днес между младите няма да се намери нито един, който не би се почувствувал жестоко оскърбен от едното подозрение — не че желае да привлече върху себе си височайше внимание чрез поетическа сервилност, но дори че желае да се доближи до българския княз и да вземе акт от неговото съществуване в своята поезия. Една римска, една почти републиканска гордост“ (там, стр. 368).

От тия безспорни факти критикът извежда една важна мисъл. Според него, българската литература притежава едно голямо, неоценимо достойнство, неотбелязвано дотогава: чувството на гордост, независимост и свобода на духа. „И не ще и дума: с тоя характер нашата поезия се явява истинска възпитателка на демократически, дори републикански чувства“ (стр. 369). Никой от съвременните му поети не е дал в положителна светлина образа на Фердинанд. Но затова пък за него са създадени много сатири, най-значителните от които са излезли от перото на такива изтъкнати представители на нашата литература, като Алеко Константинов, П. П. Славейков и Стоян Михайловски.

Самият Фердинанд, посочва критикът, е проявявал „крайно обидно за националните ни чувства пренебрежение към нашите културни интереси“ (стр. 375). Д-р Кръстев изнася един твърде показателен факт в това отношение. През 1879—1900 г. със златни медали за наука и изкуство са наградени много чужденци и само двама българи: през 1896 г. Иван Вазов като н а р о д е н п р е д с т а в и т е л (!) и през 1900 г. Антон Драндар, „списател“ (??).

Неедноkратно се изказва д-р К. Кръстев против Фердинанд и монархията и по-нататък в своята дейност. През м. март 1915 г. той съставя комитет за борба срещу германофилската позиция на правителството. След агитацията на Кръстев комитетът осъзнал „единственото зло и единственият враг, с когото трябва да се борим — цар Фердинанд“. Няколко месеца преди смъртта си, на 1. II. 1919 г. от страниците на в. „Заря“ д-р К. Кръстев за последен път изяви открито своите антимонархически чувства.

В идейното и творческо развитие на д-р Кръстев са известни много люшкания и колебания, остри завои и противоречия. Може би единствените му убеждения, на които той нито един път не изневери, от които не се отрече и които запази докрай бяха неговите републикански идеи. В продължение на 17 години сп. „Мисъл“ воюва непримиримо и последователно срещу монархията като държавна форма на управление и срещу Фердинанд, когото сочеше като виновник за бедите на официалната политика и от когото призоваваше да се потърси отговорност. Когато днес разлистваме пожълтелите страници на това списание, ние не можем да не почувствуваме гражданската доблест и мъжество на неговите редактори в тяхната борба срещу монархията.

Последователна е позицията на „Мисъл“ и по отношение на друг един политически въпрос, който заема видно място в нашите обществени работи в края на м. в. и първите десетилетия на н. в. — въпросът за Македония. Чирпанецът Яворов ходи два пъти с пушка в ръка с чета из Македония, писа позиви, издава вестници, води сражения за нейната свобода. П. П. Славейков мечтаеше да види Македония свободна. П. Ю. Тодоров взе също така присърце борбата на македонците и в многобройни изказвания се присъщи към тяхното справедливо дело. Между тях д-р Кръстев имаше най-голямо право да се вълнува от съдбата на Македония. Сам той е пиротчанин, преселник и споменът за родния край изпълва сърцето му с болка, а ума му с решителност за действия. Той пише статии и апели, а след затварянето на Университета през 1907 г. и уволнението му заради симпатии към студентите, които освиркват Фердинанд, Кръстев заминава учител в Скопие. По-късно развива усърдна дейност в Пиротско, подпомага морално и материално свои съграждани, застъпва се за тях, дава им безкористно своята подкрепа.

Също важен момент от политическите възгледи на д-р Кръстев е неговото русофилство. Наистина в едно „отворено писмо“ от 1896 г. той се обявява против партизанските вражди между русофили и русофоби, които са имали особено лоши последици в Стамболовия режим и в управлението на К. Стоилов. Но всъщност всички от кръга „Мисъл“ са убедени русофили. Макар че П. П. Славейков и д-р Кръстев са учили в Лайпциг, а П. Ю. Тодоров в Берлин, макар да са немски възпитаници, те са запазили в себе си чиста и свята обичта си към Русия. Още преди Първата световна война д-р Кръстев пише статия и призовава държавниците да идат сред народа и му обяснят гибелните последици от присъединяването на България към централните сили. В навечерието на войната той съставя антиправителствен позив, подписан от видни писатели и общественици, за който бил арестуван. След войната издава позив, с който приканва правителството да сключи съюз с Югославия.

По време на войните д-р К. Кръстев използува многобройните си връзки, за да направи застъпничество за цяла редица наши интелектуалци — да не бъдат изпращани на фронта. Той изготвя списък на десетки артисти, художници, писатели, музиканти, общественици и др. и настоява пред военния министър да бъдат оставени в тила. В това отношение той сполучва и може да се каже, че мнозина наши интелектуалци дължат живота си на д-р Кръстев. Този негов жест, направен тайно и без всяка поза, го изтъква като голям хуманист. Той е само една частица от неговата последователна борба срещу войната. Още през 1890 г., в една рецензия за стихосбирката „Победа“ на Сл. Кесяков — една от първите, ако не и първата литературна рецензия на Кръстев — той беше писал: „войната е грозно, безчеловечно нещо и за да стане поетичен предмет, изисква се извънредно голяма идеализация“ (сп. „Денница“, г. I, кн. 2, стр. 137).

Политическите възгледи на д-р К. Кръстев са изложени най-добре в споменатото му „Отворено писмо до г. В. Велчев, главен редактор на „Прогрес“ в София“. Тук Кръстев е изложил програмата си в следните 13 точки: 1. Да се турят навеки в архивата русофилството и русофобството; 2. Да се ликвидира личното политиканство; 3. Намаляване на високите заплати; 4. Справедливи пенсии; 5. Въвеждане на прогресивно-подоходна данъчна система; 6. Безплатно правосъдие и медицинска помощ; 7. Наказване на опозорени закононарушители; 8. Дирене на лична

отговорност от министрите; 9. Гарантиране свободата на мисълта и на убежденията не само на книга и не само за правителствените партизани; 10. Ликвидиране на шпионските и тайни фондове; 11. Намаление на полицията и войската наполовина и създаване на народна милиция в противовес на опасния за народната свобода милитаризъм; 12. Повдигане образованието на народа; 13. Изтръгване на суверенитета из ония ръце, в които фактически, макар и противоконституционно се намира (по вина на министри-лакеи и депутати-нули) и връщането му в ръцете на народа. (В. „Народни права“, г. VI, бр. 137 от 18. XI. 1896 г.)

Д-р К. Кръстев се обявява и срещу буржоазните партии, които според лозунга си се делят на два вида: 1. „Да бъдем на власт“ и 2. „Да дойдем на власт“. Той разбира, че правителствената партия „отнима свободата на мисълта и преследва българските граждани за техните убеждения и управлява българското княжество като една завоювана неприятелска страна“ (в. „Народни права“, с. г., бр. 149).

Някои от тия демократични разбирания от младежките си години д-р К. Кръстев запазва и по-нататък в своите възгледи. Той мечтае за такава справедлива държавна уредба, в която да управлява обществото, „в която не могат да вирeят никакви натрапени тирани и никакви заграбили властта развратни властници“. Неговият идеал е буржоазно-демократичният парламентаризъм. И той се бори смело против тиранията, посегателството върху мисълта и свободата, върху неприкосновеността на човешката личност (сп. „Мисъл“, г. X, кн. VIII, стр. 478). През април 1915 г., като изказва предположението, че в тия „тежки и съдбоносни дни“ за България правителството иска да има само симпатиите на Германия и Турция, той отбелязва: „Може би, аз не зная и не мога да съдя за това. Но аз зная, че България днес не се управлява от държавни мъже, които въплощават и изразяват чувствата на народните маси. Напротив, всички техни усилия са насочени към това, да осуетяват или дори да запрещават манифестирането на тия чувства“ (в. „Мир“, г. XXI, бр. 4532 от 6. IV. 1915 г.).

Д-р К. Кръстев отправя гневни обвинения и срещу нашата интелигенция, която е малодушна, страхлива, антисоциална, отдадена на карнеризъм и служебогонство. От тази характеристика той изключва само социалистите. Така че неговите думи се отнасят за буржоазната интелигенция. През 1898 г. той изобличава нейната обществена апатия и липса на високи идеали (сп. „Мисъл“, г. VII, кн. 1, в. „Мир“, 1915, бр. 4532).

Критицизмът на д-р Кръстев обаче няма опора в никоя класа, партия, група. Кръстев не разбира тенденциите на общественото развитие; още във философското му образование се чувствуват сериозни празноти що се отнася до социологията и политическата икономия, които са му чужди. Съвсем наивно-идеалистически той иска да внесе сред народа по-висока култура, а в политическия живот — морал, благородство и идеализъм. Иска да ги внесе като религия, като учение, което облагородява и пречиства. Но дори църквата си е изградила цяла система от служители, които разпространяват религиозните догми. Д-р Кръстев отрича партиите, а понякога и самата политическа борба. Първоначално той се свързва със социалистите и през 1897 г. неговата кандидатура е била издигната в Казанлък от страна на социалдемократическата партия в изборите за народни представители. Той не е бил член на партията, а се присъединил към листата на двамата членове на БРСДП Константин Бозвелиев и Янко Сакъзов, ала не бил избран — получил 646 гласа. По-късно, както е из-

вестно, Кръстев се отделя напълно от социализма и гравитира към лагера на неговите противници. Сп. „Мисъл“ се превръща в трибуна, дето наши и чужди знаменитости на перото се надпреварват да пророкуват, че в България нямало почва за социализъм, защото нямало работническа класа. Сам Кръстев влиза в злополучна полемика с Дим. Благоев, в която издава своите ограничени и наивно-идеалистически представи за развитието на страната и литературата.

Как се извършва този прелом у него? Всъщност тук едва ли е правилно да се говори за някакъв прелом — нужно е да се проследи еволюцията на д-р К. К. Кръстев, за да се очертаят по-добре кривулиците по неговия сложен идеен и творчески път и да изпъкне по-ясно кое ние днес ще приемем от него и кое ще отхвърлим.

Изменили са се много неща от времето, когато д-р К. Кръстев се изказваше положително за социализма и социалистическите списания.[1] През 1899 г. той все още се оправдава, че една антисоциалистическа статия е намерила място в „Мисъл“ по време на неговото отсъствие. По-късно той ще изостави всички оправдания и претенции за обективност, ще разтвори гостоприемно страниците на списанието си за всевъзможни отрицатели на Марксовото учение.

Всички тия моменти във възгледите и дейността на д-р К. Кръстев са свързани с миналото и са останали безвъзвратно в него. Те изразяват слабите страни в светогледа на критика. Когато ги изтъкваме, ние не се стремим да определяме по тях отношението си към д-р К. Кръстев, а отхвърляйки отживялото, искаме да очертаем с по-голяма точност стойността на критика. Защото независимо от всички слабости, грешки, увлечения и заблуждения, д-р К. Кръстев е крупна фигура в нашия културен живот. В кратката история на българската литературна критика той е оставил известни дири и неговото дело не може да се прескача или да се покрива с булото на мълчанието.

---

[1] Дори ако изоставим рецензиите за „Ден“ и „Дело“, в които има и спорни оценки, можем да посочим Отвореното писмо на д-р К. Кръстев до В. Велчев, главен редактор на в. „Прогрес“. В отговор на Велчев, който напада социалистите, д-р Кръстев пише:

„Толкова чудно ли би било — за вас и вашите другари — ако един млад човек би станал социалист? Не говоря за туй дали то би било похвално или не (за себе си казвам, че бих го нарекъл похвално), а само за туй, било ли би то неестествено, странно. Какво е вашето мнение остава да кажете вий, но според мене, то би било най-естественото нещо на света! На социалистическите учения — били те осъществими или не — не може да се откаже в никой случай поне това, че са носители на идеали, че проповядват един, безспорно, по-добър обществен строй и че имат с какво да пленят, да привлекат младата душа. Каквито и колкото и да са добродетелите на съществуващия обществен строй, той има тоя недостатък, че е нещо действително и не оставя простор за мечти и блянове. А. . . действителността никога не може да бъде тъй прекрасна, както нашите блянове. — Безспорно е това, че пътят на прогреса (не на вашия „Прогрес“, г-н Велчев) е към социализма, в една или друга форма. Следователно, чудно и подозрително би било, ако един млад човек направи онова, което направиха толкова днешни членове на нашите партии: ако от социалист се превърне в анти-социалист или в никакъв, т. е. само кариерист и роб на презрения печат“ (в. „Народни права“, бр. 137 от 28. XI. 1896 г.).

КЪМ ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА БЪЛГАРО-ХЪРВАТСКИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ И КУЛТУРНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Илия Конев

Българо-хърватските литературни и културни взаимоотношения в миналото представляват един твърде съществен компонент в националното развитие на двата народа и в техните така разнообразни и богати по съдържание връзки с други литератури. Още през втората половина на XVIII век трудът на хърватския поет и просветител Андриа Качич Миошич „Разговор угодни народа словинскога“ получава широка известност не само в Хърватско, но също в Сърбия и България, като създава важни предпоставки за активизирането на литературните и културните отношения между народите на тези страни. Заедно с „История славянобол-гарская“ от Паисий Хилендарски, преписвана в Сърбия, и „История разных словенских народов. . .“ от Йован Раич, това Качичево произведение обогатява културното развитие на сърби, хървати и българи, създава нови традиции на взаимност между тях, повишава народностното им самочувствие, активизира книжовния им живот в зората на тяхното национално възраждане.

По-късно, когато в Хърватско, а също и в Сърбия, се засилва руското и западноевропейското литературно влияние, отделни произведения на хърватската интимна и романтично-патриотична лирика (предимно стихове на Прерадович) достигат до някои от създателите на новобългарската литература, които ги превеждат или използуват като подтик за създаване на нови, подражателни и оригинални творби. Популярността на тези произведения в България, несъмнено възникнали и под непосредственото въздействие на немската или друга западноевропейска литература в Хърватско, не са само обикновена проява на взаимните българо-хърватски литературни отношения. Всъщност те са и своеобразен израз на връзките, които българската възрожденска литература още в началото на своето формиране си създава с други национални литератури както по свой път, така и чрез контактите си със сръбската или хърватската литература. Подобна роля в хърватската и сръбската литература изпълняват онния повести на Каравелов, които са обнародвани първо на руски език и впоследствие преведени на сърбо-хърватски („Българи от старо време“, „Хаджи Ничо“ и пр.). Присъствието им в културното развитие на двата братски народа също не би трябвало да разглеждаме и оценяваме само като значителна проява на българо-хърватските или българо-сръбските литературни отношения, тъй като в известна степен те са характерни и за

руското влияние в Сърбия и Хърватско. Всичко това разкрива дълбока връзка и взаимност както между отделни южнославянски литератури, така и в различните им контакти с руската и западноевропейските литератури. Българо-хърватските литературни и културни отношения не се осъществяват откъснато, изолирано от тази по-широка взаимност и представляват нейна отличителна особеност.

Обективният и всестранен анализ на взаимните литературни и културни връзки между българи и хървати показва, че те са обусловени преди всичко от конкретните идейно-политически и културни условия, при които двата народа са отстоявали и осъществявали своите национални интереси, от нуждите на тяхното литературно развитие, от взаимното сътрудничество, което са си оказвали през всички исторически периоди. Заедно с това обаче днес не бихме могли да отминем и констатацията, че отделни прояви на тези отношения както и на българо-сръбските, са пряко повлияни от противоречията между националните буржоазии и партии в южнославянските страни, по-специално от противоречията между шовинистично настроените кръгове в България, Сърбия и Хърватско в миналото. Ала тъкмо в тези случаи „резултатите“ са временни и незначителни. Шумните вестникарски бележки и писанията на различните правителствени журналисти за изграждане на такъв съюз между Хърватско и България, който да ги противопостави на Сърбия или обратното, са имали твърде кратък живот, по правило те са оставали извън националните традиции на съответните литератури и не са били в състояние да променят дълбоко прогресивния идеен смисъл на непрекъснато обогатяващите се между тях отношения. Всички писатели и представители на демократичните и революционни партии и движения както в Хърватско, така и в България, са били винаги против подобни тенденции в културните и идейно-политическите връзки между българи и хървати, между южните славяни изобщо. Поради това напълно правилно е различните инцидентни прояви от подобно естество да не свързваме с богатото идейно-политическо и художествено-естетическо съдържание на българо-хърватските литературни и културни отношения в миналото, за да покажем главното, значителното в тях. С най-съществените си резултати тези отношения между българи и хървати съответстват на свободолюбивите им идеали, на привързаността им към останалите балкански народи. Всички писатели и културни дейци, които с делото си активизират и българо-хърватските литературни и културни отношения, имат високо гражданско съзнание, разбират обществените и художествени задачи на своето време, чужди са на националистическата омраза, ратуват за едно искрено и трайно разбирателство и наш дълг е да разкрием това тяхно достойнство, което ги свързва с проблемите на нашата съвременност.

Естествено има случаи, когато писатели и културни дейци с ярко изразен прогресивен мироглед, с твърдо убеждение за взаимно сътрудничество между балканските народи върху основата на тяхното пълно равноправие, са се поддавали на чужди идейни внушения — обикновено в годините на остри военни конфликти, предизвиквани от буржоазните партии и правителства в миналото. Ала по начало тяхната активност намира положително отражение в българо-хърватските литературни и културни връзки и е в съзвучие със свободолюбивите идеали на двата народа. Ето защо тя не може да бъде отмината от изследвача на българо-хърватските литературни и културни отношения, защото е в техния обсег и следва да бъде внимателно проучена.

Историята на българо-хърватските литературни и културни отношения обхваща дълъг период от време, отбелязва различни по характер прояви и немалко резултати, които са от съществено значение за културно-националния прогрес на двата братски народа. Едни от тези прояви и резултати се дължат на самите закономерности в литературното развитие на българи и хървати, на типологическо сходство или различие в условията, при които се е осъществявала националната им история, на сходната роля, която писатели и културни дейци независимо един от друг са изпълнявали със своето творчество. Други пък, макар и да са в известна зависимост от посоченото типологическо сходство, повече са плод на преки контакти и общувания между български и хърватски писатели и културни дейци, на общи мероприятия и инициативи, на преводаческата активност на наши и хърватски книжовници. Очевидно и в този случай ние се сблъскваме с две страни на един и същ процес — предмет на сравнителното литературознание, които са взаимно свързани и относително самостоятелни. Настоящето изследване е съобразено предимно с контактните литературни отношения между българи и хървати, с тяхното идейно и художествено съдържание, без да изяснява подробно ония моменти на типологическа близост в литературната история на двата народа, с които са повече или по-малко свързани. Типологическата близост между отделни национални литератури не довежда всякога до установяване на преки връзки между тях, за което са нужни и редица други допълнителни условия. Ала самото отражение на вече установените връзки между писатели и културни дейци, на преведените или използувани в оригинал произведения в литературното развитие на даден народ (в случая българския и хърватския) по начало предполага наличието на обективни предпоставки. По-важните от тези предпоставки ще бъдат посочвани на съответното място в предлаганата статия.

*

Прояви на литературни и културни отношения между българи и хървати откриваме още в далечното Средновековие. Тук обаче ще ни интересува тяхната интензивност през Възраждането и в по-ново време, когато двата народа водят борба за национална независимост и взаимно си сътрудничат в своя обществен и културен напредък. Сега именно настъпва процес на все по-голямо и по-голямо опознаване — на едно сближаване между българския и хърватския народи, което е и последица от идейно-политическите, литературни и културни отношения помежду им, и фактор за тяхното активизиране.

Както българо-сръбските, така и българо-хърватските литературни и културни отношения през Възраждането отбелязват своето голямо начало с историографските трудове, които излизат и придобиват популярност не само в Хърватско и България, но и в останалите южнославянски страни. И това не е случайно, защото тъкмо в тези произведения намират най-ярък израз новите тенденции в националното развитие на някои от поробените южнославянски народи, техните свободолюбиви идеали и стремежи. Същевременно те са ранен резултат на самия литературен процес от края на XVIII и началото на XIX в., който се освобождава от характерните за Средновековието религиозни представи за света и се насочва все по-определено към живота на обществото, към големите социални

явления на епохата с тенденция да ги изобрази реалистично и пълно в тяхната взаимност и историческа обусловеност.

Макар и да не притежава идейния патос на „История славяноболгарская“ от Паисий Хилендарски, макар да няма оная изчерпателност на политическите събития, която е характерна за труда на Йован Раич „История разных словенских народов, най паче Болгаров, Хорватов и Сербов“, произведението на Качич Миошич „Разговор угодни народа словинскога“ е напълно съзвучно с отразените в тези творби прогресивни възрожденски идеи, дали тласък на националното самоосъзнаване и развитие на българи, хървати, сърби. Белег на такова съзвучие е преди всичко намерението на Качич Миошич да направи своята творба по форма и език достъпна за „сиромасите, селяните и чобаните“, за всички ония, които „не знаят да говорят на друг език, освен славянския“. Изобразявайки страници от героичното минало и на българския народ, „Разговор угодний народа словинскога“ отговаря на нуждите на неговото национално-културно развитие, непосредствено преди и след появата на Паисиевата история, когато се разпространява и преписва от създатели на новобългарската литература. Тази Качичева творба разпалва родолюбиви чувства, насочва погледа на читателя към тежкото положение на народа му, изгубил своята независимост, призовава го към книжовна и обществена активност, укрепва съпротивата му срещу политическия и духовен потисник, поставя го в близка родствена връзка с всички южнославянски народи. В нея, както и в Паисиевата история и четиритомния труд на Йован Раич, намира ранен израз идеята за взаимност и сътрудничество между балканските народи, която през XIX век придобива изключителна действена сила. Поради всичко това не случайно ония от българските книжовници, които преписват Паисиевата история и познават отделни исторически песни на Качич Миошич с българска тематика, изразяват възторга си от тях.

Разглеждана като първа и внушителна проява на българо-хърватските литературни и културни отношения през Възраждането, тази творба на Качич Миошич има за нас българите по-широко значение. Издадена няколко години преди да се появи в ръкопис Паисиевата история, придобила известност и извън южнославянските страни, тя става източник на знания за живота на българите, за миналото на южните славяни изобщо. По-късно, когато прониква и сред нашия народ,[1] към тази ѝ популяризаторска роля се прибавя и възрожденско-будителското ѝ въздействие върху някои от първите създатели на новобългарската литература, преди всичко върху Петко Славейков.

С отделни историко-патриотични песни, които влизат в „Разговор угодни народа словинскога“, Петко Славейков се запознава почти едновременно с Паисиевата история, заедно с която те били разпространявани сред нашия народ след 1780 г. Когато през 1848 г. преписва пламенната

---

[1] Андрия Качич Миошич е роден през 1704 г.и е умрял през 1760 г. Първото издание на „Разговор угодний народа словинскога“ е от 1756 г., а второто — от 1759 г. Първи Качичеви песни, печатани на кирилица в сръбски издания, датират от 1793—1794 г., а в отделна книга те излизат през 1807 и 1818 г. (Сравни Л а з а р Ч у р ч и ћ, Прве Качићеве писме штампане ћирилицом“ в „Прилози за књижевност језик, историју и фолклор“, књ. XXX, св. 3—4, 1964). По всяка вероятност у нас Качичеви творби се разпространяват повече в сръбската им редакция, поради което техният автор тогава бил приеман като сръбски писател. Ето защо той заема място както в българо-сръбските, така и в българо-хърватските литературни и културни взаимоотношения. Не е изключено обаче да са били познати и първите две оригинални издания на „Разговор угодни народа словинскога“.

творба на Паисий Хилендарски, той прочита две Качичеви песни, една от които („Песна о царя Оруна и царя греческаго Никифора. . .“) вмъква в своя препис. В тия години, както аргументирано показва Соня Баева в студията си „Някои моменти от развитието на южнославянските литератури и творчеството на Петко Славейков“[1], създателят на новобългарската поезия е в постоянен контакт с произведения на Качич Миошич и под тяхно въздействие създава няколко свои патриотично-романтични стихотворения и поеми („Първа здравица“, „Крумиада“, „Самуилка“ и др.). Те са значителен подтик за младия поет, повишават народностното му самочувствие, подсилват появилите се вече у него творчески амбиции. Славейков не е обикновен преписвач на Паисиевата история и на поместеното в преписа на Дойно Граматик Качичево стихотворение. Още тогава той си позволява известни текстуални и строфични промени, чрез които постига по-голяма изисканост и логическа яснота на стиха. Само един малък пример:

В еленския препис:	В Славейковия препис:
И господом своим напиаше; све оу здравле крупне цесареве: Кой ма чуе на част нека му е, нему песню, мене чаша вино.	И господом своим напиаше все оу здравле цесарева: Кой ме чуе нека му е на чест, нему песен, мене чаша вина.

Очевидно тази историко-романтична Качичева песен е оставила по-трайна диря в съзнанието на Славейков, щом по същото време или малко по-късно, следвайки нейния мотив, написва стихотворението си „Първа здравица“. „Настоящата песен — пояснява той в една бележка — е едно от първите ми съчинения и преводи от сръбски из 1848 г. (тогава Качич бил у нас познат като сръбски писател, б. м.). Изпосле аз я бях преправил, но като изгоря последний текст, намерих настоящий превод у едного у старите си приятели и го обнародвам така, както си е, без да го поправям, за спомен от първите ми книжовни трудове.“

Всъщност, и най-общата съпоставка на това стихотворение с „Песна о царя Оруна“ показва убедително, че то не е само обикновен превод на Качичевата романтично-патриотична песен за цар Крум, но едновременно „съчинение и превод“, както сам авторът му посочва. Различията понякога са толкова съществени, че двете произведения звучат самостоятелно и си приличат само по темата и общата идея, която ги обединява. Такъв е например случаят с първата строфа:

У Качич Миошич:	У Славейков:
Похвалио се кесар Никифору у белу граду Цариграду: Скупику силну войску мою от востоку лепо до запада, поробику равну Болгария, погубику краля болгарскаго, майка му кем конем погазити, жена му кем за роба отвести. . .	Похвалил се гръцкий цар Никифор в бяла града, ширин Цариграда, похвалил се, люто се закани; „Туй, що думам, туй ще и да стане, аз ще ида в равна България, да я сравня със земята равно, да поробя и старо и младо, да погубя самин крал Каран, майка му ще с коня си да стъпча, а жена му робиня ще взема. . .

---

[1] Известия на Института за литература, кн. XVI, 1965 г.; също книгата на Б. Ст. Ангелов „Съвременници на Паисий“, част I, София, 1963 г.

[2] П. Р. Славейков, Избрани произведения. Подбор, редакция и бележки на Цветана Македонска, т. 1, 1954 г., стр. 361.

Значителни са и отклоненията от оригинала в следващите строфи на стихотворението, което говори за самостоятелния творчески подход на Славейков към предложения му исторически мотив. Той не спазва нито метриката на Качичевия стих, нито пък се придържа строго към текста на оригинала, а съвсем свободно внася редица нови моменти, подсказани от достъпната му историческа литература, от несъмнено по-богатите знания, които е имал за своята родна история. Ако Качич Миошич превръща своето произведение в стихотворна хроника на характерни страници от миналото на южните славяни и така активизира тяхното народностно съзнание, то Петко Славейков създава едно стихотворение, чрез което повече доближава отразения в „Песна о царя Оруна. . .“ исторически мотив до задачите на своята съвременност. Докато в „Разговор угодни народа словинскога“ поменатата песен разкрива само един детайл от миналото на южните славяни и заедно с цялата творба оказва общославянско въздействие, то Славейковото стихотворение е самостоятелно произведение със сюжет от миналото на българския народ. Авторът му се стреми към по-силно патриотично въздействие върху българския читател, което осъществява чрез тематично разширяване на „Песна о царя Оруна. . .“ и преди всичко чрез по-ярко изобразената в „Първа здравица“ родна атмосфера“, която хърватският поет не е и могъл да познава така добре. Докато при преписването на Паисиевата история той нанася повече или по-малко значителни промени само в текста на „Песна о царя Оруна. . .“, то сега създава едно произведение, което се отличава с ярко изявена патриотично-романтична тенденция, с несъмнено познаване на българския живот, с художествени качества, които го характеризират като роден поет. Това проличава в първата, предпоследната и особено в последната строфа на „Първа здравица“, която, съпоставена с оригинала, показва съществени различия и художествени предимства на Славейков:

В „Песна о царя Оруна. . .“

Када кралю к селу двори доде
зове мещри и земли латински,
цесареву главу оковаше
сву оу сребру и оу сухо злато,
и со нойзи чаша отвориша.
Када кралю обеда чинише,
руйно винце из нея пиеше
и господом своим напиаше. . .

В „Първа здравица“:

Кога Каран дома се завърна,
повикал е латини златари,
наръчал им, та му оковали
царска глава, цар Никифорова,
с чисто сребро и със сухо злато.
Мера чаша от нея направи
и кога се с гости веселеше,
здравица си из нея пиеше:
На здраве ви, юнаци и гости;
Никифору спасла му се кости!“

Посочваме тук различията в двете произведения не за да ги противопоставим едно на друго, а за да изтъкнем чрез тях положителната роля на Качичевата творба всред нашия народ в зората на неговото национално възраждане. Очевидно за Славейков и други негови съвременници тя е не само източник на исторически знания и патриотично вдъхновение, но и подтик за по-голяма обществена и писателска активност.

Паисиевата „История славяноболгарская“, някои от последвалите я историографски съчинения и произведенията на първите по-значителни български възрожденски писатели повишават народностното самочувствие на българите, предизвикват интерес към живота, бита и обичаите им. Бързо бива схванато значението на фолклора като фактор в духовното развитие на народа и през 30-те години на миналия век у нас се повежда оживен разговор за нуждата от издирването и издаването на всички фол-

клорни ценности. Позната е историческата заслуга на Юрий Венелин, който тъкмо през посоченото десетилетие предприема специална научна експедиция сред българите и с примера си открива началния етап в създаването на българската фолклористика. Той се свързва с Василий Априлов, разпалва у него патриотична страст за народополезна дейност, като му набелязва и една предварително обмислена и добре съставена програма за събиране на фолклорни произведения. Колкото и незначителни да са началните резултати, заслугата на Венелин за създаването на фолклорно движение върху наша, българска национална основа е твърде голяма.

Разбира се, нуждата от издирване на българския фолклор частично бива осъзната цяло десетилетие по-рано от големия сръбски фолклорист и реформатор на сръбския книжовен език Вук Стефанович Караджич, който пръв издава няколко български народни песни и съставя опит за граматика на българския книжовен език. С публикацията си от 1822 г. „Додатак к Санктпетербургским сравнителним рјечницима. . .“ той открива за света образци от езиковата и духовната култура на българите, насочва славистичната наука към писмените произведения на тяхната литература. Този негов труд изиграва изключително благоприятна и така необходима роля за по-тясното свързване на българите с културата на други съседни и по-далечни народи. Не може да не бъде тук изтъкнат фактът, че под влияние на Вук Караджич и заедно с него от песенния фолклор и ранните произведения на новобългарската литература започват да се интересуват редица сръбски, хърватски, чешки, руски и други писатели, слависти и културни дейци. Очевидно българското национално фолклорно движение от 30-те години на миналия век се предшествува от популяризаторската роля на поменатата Караджичева публикация, от създадения под нейно влияние в редица европейски страни интерес към бита, езика и литературните паметници на възраждащия се български народ. Нещо повече — този интерес е един от основните компоненти в културните отношения на българите с много славянски и неславянски народи през първата половина на XIX век.

Интересът към фолклора и езика на българите е в основата и на книжовните им връзки с хърватския народ. Ако посоченото произведение на Качич Миошич, придобило сред българските книжовници от края на XVIII и началото на XIX век несъмнена голяма популярност, свързва нашето литературно развитие тогава с присъщи на хърватската литература просветителски идеи, то българските народни песни разширяват тематичния обсег на създаващите се между българи и хървати културни отношения, внасят в тях нова струя. Както за други народи, така също и за хърватския народ, откриването на българския фолклор означавало преди всичко откриване на една нова славянска култура, на един все още малко познат дотогава славянски народ. Затова и с такава откривателска страст и любознателност дейците на хърватското възраждане говорят за езика и фолклорните произведения на българите, за техните първи литературни издания. Пример за това ни дава книжовната дейност на видния представител на илиризма — поетът Станко Враз. В края на 40-те години, когато в Загреб издава сп. „Коло“, той си създава една по-широка представа за славянските литератури, за културния напредък на славяните изобщо. Запознат още от по-рано с отделни творби на руски, полски или чешки писатели, сега той прониква по-дълбоко в националните особености на различните славянски литератури, съпоставя славянските езици и прави опит да систематизира техните особености. Списание „Коло“ се превръща

в трибуна на славянската литературна и културна взаимност, редовно донася информации за новоиздадени произведения и критични бележки за езика на писателите. Същевременно в него намират място в превод на хърватски език художествени творби и немалко фолклорни произведения, които запознават хърватския читател с живота и социалните въжделения на останалите славянски народи.

В такъв именно момент на повишен интерес в хърватската културна общественост към славянството Станко Враз обнародва в сп. „Коло“ данни за езика, бита и литературата на българите. „Има на изток едно племе от нашето коляно, един народ, разпръснат по полята и горите на Мизия, Тракия и Македония, за когото ние тук, на запад, не знаем почти нищо. . . Днешна България за нас е книга затворена и неразрязана“.[1]

И ето, вземайки повод от Вук Караджич и някои произведения на новобългарската литература, с които могъл да се снабди, Станко Враз решава да разтвори пред читателите на „Коло“ тази „неразрязана книга“ на българския живот и да ги въведе в нея. Средствата са му подсказани от Караджич, Срезневски, Григорович, а донякъде от Иван Богоров, Неофит Рилски и Васил Априлов, за чийто литературни занимания има вярна представа. Подобно на тях в кн. 4—5 на сп. „Коло“ от 1847 г., той обнародва български народни песни, прави кратък систематичен преглед на езиковите особености, разкрива идейно-тематичното съдържание на някои фолклорни творби, обещава едно по-обширно и по-аргументирано изследване за българската литература и култура. Разбира се, изборът му е твърде ограничен, защото тогава българите все още нямат свой периодичен печат, издадените книги имат предимно филологическо съдържание и почти нищо от тях не може да се преведе на хърватски като образец на българската лирика или художествена проза. При това сам той не е в непосредствен контакт с българи и по необходимост се задоволява с достъпните му печатни фолклорни произведения, взети от „почтенни книги, или пък получени в дар от „почтенни ръце“. Но и при тия условия Станко Враз долавя една характерна особеност, която споделя с читателите на списанието с цел да им даде повече знания за българите. „Пътници разказват — пише той в същата статия — че българите с голямо удоволствие пеят песни. В това отношение този народ е роден брат на словенците.“ Все тук поетът-илириец говори за хубавото „южно небе“, под което се разстилат „житните поля и розовите градини на поробена България“.

Разтворил пред читателите на сп. „Коло“ непознатата им дотогава книга за живота и културата на българите, Станко Враз е останал при тази книга с похвалното намерение да открие в нея и други важни подробности. Заниманията му с езика и фолклора на българите са продължили и през следващите години, когато се е тъкмял да издаде в отделна книга или пак в сп. „Коло“, повече български народни песни. В ръкописното му наследство намираме в препис много български народни песни, останали необнародвани, както и съдържанието на една проектирана сбирка от 22 песни, сред които и тези: Да дойдеш моме, да дойдеш; Две девойке по друм поминаха; Калудо моме, Калудо; Стамато моме, Стамато, и др.

Съвсем ясно е, че този актив на Станко Враз има съществено значение за популяризирането на нашата култура както в Хърватско, така и в онези страни, където сп. „Коло“ е било получавано. С него видният илирийски

---

[1] Stanko Vraz, Piesnička djela, III, Zagreb, 1955, стр. 400.

поет заема важно място сред Вук Караджич, Виктор Григорович, Измаил Срезневски и други известни слависти от миналия век, чиито имена нашата културна история отбелязва всякога с признателност. Същевременно този именно актив на Станко Враз разширява тематичния обсег на българо-хърватските литературни и културни отношения и се поставя в пряка връзка с ония хърватски дейци, които също проявяват интерес към езика, бита и фолклора на българите, към тяхното национално развитие. Изпъкват със заслугите си Иван Кукулевич Сакцински и Йосип Юрай Щросмайер и нека накратко се спрем на тях.

Иван Кукулевич Сакцински заема едно от първите места в културната история на своя народ — той е публицист, общественик, писател и учен с широки славистични интереси. В богатата си библиотека е притежавал книги на всички славянски езици, поддържал е връзки с много славянски писатели и културни дейци и е имал солидни знания за националния напредък на всички славянски народи. Сакцински е един от първите хърватски учени, които правят опит за сравнително изучаване на славянските литератури. Трудът му „Jugoslavenska knjžnica“ (1867), отбелязал заглавията на стотици славянски ръкописи и книги, събирани в продължение на повече от 30 години, естествено, представлява благодатна основа за подобно проучване.

Учудват ни знанията на Иван Кукулевич Сакцински за българската възрожденска литература, трогват ни симпатиите му към българския народ. Той притежава произведения от почти всички български възрожденски писатели, а с някои от тях (Раковски, Априлов, Светислав Миларов) е бил и в по-близка връзка. През 1842 г. написва повестта „Бугарин“ със сюжет от българската и сръбската политическа история, последвана и от други художествени творби с българска тематика; през 1858 г. обнародва статия за произведенията на българската възрожденска литература до 50-те години; през 1865 г. помества в „Arkiv za povjestnicu jugoslovensku“ осем глави от книгата на Раковски „Показалец или ръководство“ и част от книгата на Каравелов „Памятники народного быта болгар“, които сам превежда на хърватски език. За горещите му симпатии към нашия народ твърде показателен е краят на поменатата статия „Няколко думи за новата българска литература“: „Ако сега направим преценка на целокупната нова дейност на българската книжнина, — пише Сакцински — доколкото е позната тя на нас, които не се намираме в никакви книжовни връзки с българите, то трябва да признаем, че тази млада книжнина от двадесет години насам силно напредва и ние можем да пожелаем само едно: дано в скоро време да се тури край на всички неблагоприятни условия, които пречат за духовния напредък на българите и в полето на славянската книжнина българският народ отново да стане това, което след смъртта на Кирила и Методия е бил за дълги векове.“[1]

За да бъде представата ни по-пълна, ще отбележим още един факт, характерен за симпатиите му към българския народ, за неговото отношение към сътрудничеството между южнославянските народи. През 1867 г. той отклонява направеното му предложение да бъде избран за член на скоро образуваната в Загреб Югославянска академия на науките, защото не били избрани за нейни членове Людевит Гай, Иван Мажуранич и други видни дейци на хърватския народ. Мотивирайки отказа си, Сак-

[1] Цитат по книгата на Никола Трайков „Братя Миладинови. Преписка“, София, 1964, стр. 139.

цински предлага в Югославянската академия на науките да бъде включен и представител на българската наука, въпреки че българите още нямали изтъкнати свои учени. С особена грижа той следи събитията в поробена България и революционната борба за нейното освобождение.

Тази дейност на Сакцински не получава своевременен отзвук всред нашия народ, не се свързва пряко с литературното му развитие. Ала това не намалява с нищо неговото значение за укрепването на българо-хърватските отношения. Ако в ония тежки години хърватската културна общественост е имала представа за живота на българите, ако тя е сърадвала на техния национален напредък, несъмнена заслуга за това има и Иван Кукулевич Сакцински, който в продължение на повече от половин век е в постоянен контакт с творци и произведения на новобългарската литература. Ето защо, когато след Освобождението бива избран за почетен член на Българското книжовно дружество, ръководството на това дружество му изразява признателността и благодарността на българския народ. „Честити сме да Ви явим, — четем в писмото на дружеството от 12 март 1885 г. — че Вашето писмо от 13. I. т. г., преизпълнено с оная искрена любов и горещи благопожелания, които постоянно сте изказвали за преуспеването на българския народ, се изслуша от членовете на Българското книжовно дружество с голямо възхищение. Нашето дружество всегласно изказва своята гордост, че Вий, много уважаемий Господине, сте станали негов почетен член. Интелигенцията ни, на която са известни Вашите чувства, радостно си спомня Вашето име с особена почит и благодарност. . .“

Когато през 1860 г. Константин Миладинов — тогава студент във Филологическия факултет на Московския университет — се обръща към Йосиф Юрий Щросмайер с молба да осигури отпечатването на сборника „Български народни песни“, хърватският епископ е бил вътрешно подготвен да се отзове на една такава нужда на българското културно възраждане. Извършеното вече от Станко Враз, Иван Кукулевич Сакцински и други хърватски културни дейци е създало у него известна представа за състоянието на българите, а явните симпатии на хърватската прогресивна общественост са били предпоставка за още по-голямото културно опознаване между двата народа. Близката връзка, която се създава между Константин Миладинов и Щросмайер, има твърде съществено отражение в българо-хърватските литературни и културни отношения, във взаимното сътрудничество между южнославянските народи. Защото тя не само довежда до издаването на сборника „Български народни песни“, който получава широка известност в южнославянските страни, но и до осъществяването на редица други мероприятия от културно-просветно естество.

Както пише авторът на първата обширна биография на Щросмайер, в часовете на отдих от упоритя труд по преписването на сборника, Константин Миладинов разговарял със своя благодетел и близки негови сътрудници. В тия именно разговори младият книжовник е опознавал позицията на хърватския епископ по редица актуални за онова време въпроси, доизяснявал е своите собствени разбирания. Същевременно Щросмайер е получавал от Миладинов ценни сведения за състоянието на българското културно възраждане, за положението на българския народ и свободолюбивите идеали на неговата интелигенция. Така постепенно и под влияние на водените разговори у Щросмайер се оформя една сравнително пълна и вярна представа за българския народ, която му дава основание да се застъпва за неговите национални интереси, да набележи някои нужни мероприятия. На 10 декември 1860 г. например той изпраща до

съвета на бановете в Загреб своето писмено предложение за създаването на югославянска акаемия на науките, в което между другото казва: „В туй хоро (на славяните, б. м.) биха могли да се доближат и трудолюбивите българи. Те са народ многолюден, до 5,000,000 жители, а освен това те заслужават всичкото ни внимание и за това, дето някога са били първи на книжовното ни поле и в туй отношение са предвождали не само южните, но и северните славяни, а пак в по-ново време тоя народ показва, че у него не е угаснал духът на св. Кирила и Методия, Климента, Ивана Екзарха и Симеона велики“.[1] И малко по-късно, когато прави предложение за откриване на университет в Загреб, Щросмайер отново изказва похвални мисли за българите, грижи се за образованието на български младежи, отпуска на Българското книжовно дружество парична помощ и пр. От предразположението му към българския народ, чийто национални интереси отстоява при всеки удобен случай, се възползуват наши студенти в Загреб. Трогателното му застъпничество за освобождаването на Димитър и Константин Миладинови е израз на висока хуманност, на дълбоко вживяване с трагични моменти от историята на един народ. И това застъпничество никога не може да бъде забравено.

Когато говорим за отражението на тези Щросмайерови дела и инициативи в българо-хърватските културни отношения, непременно трябва да изтъкнем и значението им за несъмнено по-големия интерес, с който българският възрожденски печат от 60-те години на миналия век започва да отразява и коментира събитията в Хърватско. Нито обнародваните от Станко Враз български народни песни, нито пък големият актив на Сакцински не привличат така много вниманието на българската културна общественост тогава, както заслугите на Щросмайер. Те биват своевременно забелязани и оценени от Петко Славейков, Васил Стоянов, Георги Бенев, Любен Каравелов — от почти всички редактори на български вестници и списания, които донасят информации за политическата обстановка и културния живот в Хърватско.

Очевидно с отпечатването и разпространяването на Миладиновия сборник в Хърватско не само се утвърждава един процес на културно сближаване чрез фолклора, започнал няколко години по-рано с публикацията на Станко Враз в сп. „Коло“, но и се внася по-голяма интензивност в отношенията между българи и хървати. Същевременно тези прояви могат да бъдат разглеждани и като естествена граница на първия етап в историята на българо-хърватските литературни и културни отношения след появата на „Разговор угодний народа словинскога“ от Качич Миошич и „История славяноболгарская“ от Паисий Хилендарски.

Кои са по-главните им особености през този период?

Преди всичко до 70-те години на миналия век тези отношения в сравнение с българо-гръцките, българо-руските и българо-сръбските не са така интензивни, ако и да откриваме в тях значителни прояви и резултати. Те имат предимно културно-исторически характер и не се отразяват пряко върху литературното развитие на двата народа. С изключение на посоченото вече Качичево произведение и отделни любовно-сантиментални и патриотични стихотворения на Петър Прерадович, у нас не придобиват известност образци от хърватската художествена литература, които биха

---

[1] Цитат по статията на Ст. Юренич „Д-р Йосиф Юрай Щросмайер, епископ босненски, джаковски и сремски“ в сп. „Библиотека на Славянска беседа“, 1, 1906, кн. 2, стр. 27.

могли да се свържат с домашните традиции във формирането на новата българска литература. Произведенията пък на българските възрожденски книжовници, стигнали и до хърватския читател, изпълняват в родината му повече информативна и най-обща възрожденско-будителска роля като първи постижения на един възраждащ се народ.

И ако все пак хърватската литература намира известно отражение в развитието на българската художествена литература, то се осъществява чрез поетичното творчество на Петър Прерадович. Убеден привърженик на илиризма, на сътрудничеството между всички славянски народи, изразител на сантиментално-идиличните и романтични повеи в хърватската поезия през първата половина на миналия век, Петър Прерадович е бил твърде близък по идеи и настроение на някои от създателите на новобългарската поезия, преди всичко на ранния Славейков. И не случайно нашият поет в едно и също време, когато чете и преписва Паисиевата история и отделни песни на Качич Миошич, преписва и стихотворения на Прерадович, които открива в хърватски сбирки и песнопойки. Така още преди 1852 г. той се запознава частично с творчеството на хърватския поет, като преписва и превежда няколко негови стихотворения: „Mica“, „Kad“, „Zora puca“, „Što ljube kadete“, „Tuga“, „Ruža“, „jubica“, „Jaku Noć“ и други.

Почувствуваме ли пресъздадения в тях еротичен копнеж към любимата, доловим ли патриотичното вдъхновение на автора им, разберем ли тяхното значение за оформянето на хърватския поетичен език, ние всъщност откриваме с какво именно те са допаднали на Петко Славейков, който по същото време чрез преводи и подражания създава български любовни песни; откриваме присъствието на тази сантиментална лирика в началния етап от формирането на всички южнославянски литератури. Само няколко примера са достатъчни, за да имаме представа за общото у Славейков и Прерадович, което всъщност и характеризира твърде скромното участие на хърватската лирика във формирането на новобългарската поезия. Ето отделни откъси от познатите на Славейков Прерадовичеви стихотворения:

Kad te vidim na prozoru,
Ja ugledam bjelu zoru
Iza mrkle noći tad;
Ali rietko, rietko kad!
. . . . . .
Tvoje usne rumen-ruže
Kad mi slatki cjelov pruže,
Rajski slast okusim tad;
Ali rietko, rietko kad!

(Kad)

И още:

Odkad dušo, ti mi ode
Mome oko iz okruga,
Na srce mi pada tuga
Kao mrak na jadan cviet.

Moje misli bez slobode,
Kano pćele usred zime,
Neće da se leta prime,
Studen im je cio sviet.
. . . . . .

(T u g a)

На второ място трябва да отбележим, че през посочения етап българо-хърватските литературни и културни отношения нямат ярко изявен взаимен характер, т. е. в тях не забелязваме прояви, които да показват, че двете национални култури се свързват едновременно със свои постижения, идеи, художествени образи и пр. Инициативата идва главно от Хърватско, от хърватската културна общественост, която в резултат на определени и добре известни в науката обективни условия притежава по-голям опит и повече знания за света.

Естествено и българският възрожденски периодичен печат (особено от 60-те години) донася знания за Хърватско и хърватската култура, но те са един ранен предвестник на оня траен интерес към хърватите и тяхната литература, който нашият народ ще започне да изявява системно няколко години по-късно. Сега в български вестници и списания ние срещаме предимно кратки бележки за вътрешно-политическата обстановка в тази славянска страна, за отделни нейни дейци и само в редки случаи — по-обстойни информации за културния живот на хърватите.

Причините за това състояние на българо-хърватските културни и литературни отношения през набелязания първи етап трябва да търсим в по-благоприятните условия, при които хърватският народ е изграждал основите на своята национална култура; в несравнимо по-голямата развитост на хърватският печат, който е имал по-дълголетна история; в обстоятелството, че хърватските писатели и журналисти тогава са притежавали по-висока култура, имали са по-богата информация и повече знания за света. От значение е също фактът, че през първата половина на XIX век Хърватско е главно средище на илиризма, чийто идеолози насочват своето внимание към културната и политическа съдба на всички славянски народи.

Трябва обаче да бъдат поменати и някои други обстоятелства, които по същото време допринасят за активизирането на българо-гръцките или българо-сръбските отношения: дейността на гръцките и сръбските учители в България, честото отиване на наши книжовници в Сърбия; сигурното убежище, което са намирали там много български патриоти; по-оживеният книжовен обмен, принадлежността им към източно-православната църква и пр. Докато в Гърция, особено в Сърбия, много български патриоти развиват интензивна революционна и книжовна дейност, като образуват свои кръжоци и читалища, или пък издават вестници, то в Загреб едва през 70-те години и преди всичко след Освобождението пристига по-внушителна група от български младежи с цел да получат образование. Същевременно между революционните и демократични партии в двете страни няма установени преки и ярко изявени връзки.

Наистина през пролетта на 1867 г. наскоро след пристигането си в Белград, Любен Каравелов прави опит да се свърже чрез Людевит Гай[1] с патриотичните сили на хърватския народ и така да ги постави в контакт с българското национално-освободително движение, но по всяка вероятност този негов опит не довежда до по-особени резултати. Както Каравелов и сънародниците му в Сърбия, така и много други български дейци следят политическите събития в Хърватско, подкрепят настоятелните

---

[1] Писмото на Каравелов до Л. Гай вж. в сб. „Публицистиката на Любен Каравелов", издаден под редакцията на акад. Михаил Димитров, 1957, стр. 580.

Вж. също писмото на Никола Първанов и други български ученици в Белград до Людевит Гай в книгата на Йосип Хорвати и Якша Павлич „Писма до Людевит Гай", издание на Югославянската академия на науките и изкуствата в Загреб, 1956, стр. 366.

искания на хърватския народ за получаване на по-голяма автономност, но пряк контакт между тях не се установява.

Все пак, българо-хърватските литературни и културни връзки през този етап присъствуват в националното развитие на двата народа, утвърждават се като един съществен компонент в многостранните им отношения с други народи. Преди всичко те допринасят за взаимното опознаване на българи и хървати още в началото на националното им възраждане, предизвикват у тях взаимен интерес, създават предпоставки за по-интензивно общуване. Съвсем ясно е, че през разглеждания период българи и хървати изграждат мост на културно сътрудничество, на взаимна идейно-политическа и обществена активност.

*

Седемдесетте години на миналия век отбелязват начало на нов етап в българо-хърватските литературни и културни отношения. Именно сега и у двата народа се забелязва повишен интерес към тяхната култура, към актуалните въпроси на тяхната съвременност. Връзките помежду им се осъществяват върху основата на жизнените национални проблеми, на бурните революционни събития не само в България и Хърватско, но и в останалите южнославязски страни, където борбата за национално освобождение навлиза в своя последен стадий и увлича народните маси. Сякаш нещо обикновено е в ония дни на всеобщ революционен и културен подем хърватската прогресивна общественост да знае за политическата обстановка в България, за идеите или по-главните произведения на Каравелов и Ботев, а нашият народ да изразява в печата своите искрени чувства към братята хървати, да се интересува от постиженията на тяхната национална култура. Знанията и интересите на отделните дейци сега стават знания и интереси на широки кръгове от народа в двете страни, характеризират техния идеен и културен подем. Тази несравнимо по-голяма интензивност и актуалност на отношенията съответствува на значителните изменения в обществено-политическата действителност, на нарасналите сили и възможности на двата народа, на победилото вече съзнание за нужда от по-голяма сплотеност между всички национално и социално потиснати народи на Балканския полуостров.

Кои са главните български дейци в историята на българо-хърватските литературни и културни връзки през този нов етап и в какво се изразява техният принос? На първо място трябва да посочим познатия наш публицист и общественик Светислав Миларов. Той е една будна и противоречива личност. Неговата дейност все още не е специално изследвана, само отделни моменти от тази дейност са частично изтъквани в проучвания за възрожденската епоха, но и те, без да бъдат обяснявани, са повече отрицателно оценявани. Горещ патриот и публицист с несъмнени качества, който често е намирал в себе си смелост да издигне решително глас на протест било срещу петвековния поробител, било срещу политическото безразсъдство на държавни управници след Освобождението, срещу установения тогава режим на безпримерни своеволия и социална експлоатация. Преди всичко Светислав Миларов е един от първите съратници на Петко Славейков и заедно с други български патриоти работи за освобождението на България; издава вестници с ярко изявена патриотична насоченост; взема участие в боевете при Плевен; сътрудничи на руската осво-

бодителна армия и пр. А върху паметта му и днес тегне тежко и все още непотвърдено със сигурни аргументи обвинение за измяна пред интересите на българската национално-освободителна революция. Той е един от ония наши възрожденци, които доживяват да видят освободена България и да работят за нейния държавен суверенитет. Цялата му активност след Освобождението, колкото и противоречива да ни изглежда понякога, е пропита дълбоко от чист романтичен блян и грижа за бъдниите на българския народ. Ако в статиите си припомня на подрастващите поколения светите идеи на Раковски, Каравелов и Ботев, то като общественик, писател и журналист Светислав Миларов остро реагира на всяка политическа безразсъдност, на всяка социална и морална неправда. А ето че през 1892 г. след тежко изгнание в черната джамия, където бива хвърлен от Стамболов, той е обесен. „Бедният, бедният Светислав Миларов — пише по този повод д-р Кръстев в статията си за неговия трагичен живот — Какви ли неизречени чувства са пълнили неговата велика и благородна душа, когато палачът е пристъпил към него, за да го поведе към последното, най-дългото пътешествие на неговия скитнически живот. Каква горчива ирония на съдбата! Великият идеалист на нова България е за българската държава разбойник и тя няма за него други венец, освен — венецът на бесилото!“[1]

Искаме ли да почувствуваме по-отблизо оня Светислав Миларов, който заема едно от първите места в историята на българо-хърватските литературни и културни отношения през последното десетилетие на робството, непременно трябва да се зачетем в личната му кореспонденция, да се съобразим с мнението на негови близки и приятели, които са го познавали твърде добре. Сам той в писмото си от 25 август 1875 г. до своя хърватски другар Йован Хранилович казва: „Преди 15 дни тръгнах от тук (Браила) и обиколих почти цяла Румъния с народна задача и отново се върнах едва завчера. . . Наскоро ще започне да излиза в. „Балкан“, а след това заедно с много други приятели ще тръгна на път за Кладово. Може би това е последното писмо, което ти пиша, защото в четата ще бъде трудно да ти пиша, а ще имам да се занимавам и с други работи. Ако падна убит, оставям ти в завет своя спомен, пази го като светиня, защото до последния ми дъх той ще остане у мен чист и достоен за твоето приятелство. Ако остана жив и отмине бурята, ще се видим, както подобава, и тогава ще се хвърля в твоите верни гърди, както приятел в приятелска гръд“.[2] А в трогателното си писмо от 3 август 1876 г. Йован Хранилович не скрива своето възторжено отношение към него, отрупвайки го с най-ласкави думи: „Вечни страдалнико, вечни мъченико, безстрашни борецо, аз те виждам в мислите си, аз ти се удивлявам, аз ти честитя“.[3] За да е представата ни още по-

---

[1] Д-р Кр. Кръстев, Светислав Миларов и неговият политически дневник, сп. „Мисъл“, 1897, кн. 2, стр. 97—109. Тази статия — израз на хуманизма на нейния автор, засвидетелствуван и чрез други подобни прояви, е характерна и с направения в нея паралел между Ботев и Светислав Миларов, с нескрития протест срещу режима на Стамболов. Схванал положителните моменти в делото на Миларов, д-р Кръстев е отправил апел към съвременниците му да публикуват своите възпоминания или пък да „уведомят автора частно за ония подробности от неговия живот, които имат било биографически. било психологически интерес“.

[2] Храниловићева споменица. О 70-годишници његовог рођења. . ., Нови Сад., 1925, стр. 61.

[3] Исторически архив при Народна библиотека „Кирил и Методий“, фонд Светислав Миларов.

пълна, ще цитирам и едно писмо на Иван Вазов до Светислав Миларов от 22 март 1880 г., в което между другото четем: „Вие сте, г. Миларов, един от ония любители на изящното у нас, което нещо са ме убедили както вашите лични изявления, така и литературните ви трудове и затова аз се твърде лаская, че притежавам вашата славна дружба, която ме стопля и въздига сред хладната и егоистична среда, в която сме поставени да работим“.[1]

Ако в неизследваната биография на Светислав Миларов има неясни и противоречиви моменти, или недоказани твърдения, то ония негови дела, които активизират българо-хърватските отношения, имат само положително значение.[2] Цялата му дейност в Хърватско е израз на неговото несъмнено родолюбие, на неговия революционен романтизъм, на приятелското му разположение към съседните на България народи; най-сетне тя го представя като талантлив и темпераментен публицист, като даровит белетрист.

Светислав Миларов е роден в Цариград на 24 април 1850 г.[3] След като завършва първоначално образование, вероятно в същия град, през 1862 г. той пристига в Загреб заедно с още седем свои другари и постъпва в гръкокатолическата семинария като стипендиант на известния хърватски епископ Щросмайер. Тук, както личи от запазените свидетелства, завършва пети клас през 1867 г. и напуска училището, без да се яви на матура, защото, както сам пише в дневника си, бил увлечен от революционните събития в България. „Но през 1867 г. когато в Балкана се появиха въстанически чети, а в Белград започна да се формира българска легия, разпали моето сърце и аз се отказах от науките и дойдох тук (в Белград, б. м.) да постъпя в Легията“. По всяка вероятност обаче той не е осъществил намерението си, тъй като наскоро го виждаме в Босна, при вуйчо си владиката Дионисий, с когото влиза в остър конфликт, а после — в Цариград, където участвува в редакцията на в. „Македония“, става секретар на политически комитет и в качеството си на такъв обикаля из Румъния, Сърбия и Босна с цел да установи връзка с други политически комитети. Някои от писмата му, които отразявали тази негова дейност, „били заловени от полицията — повече случайно, отколкото предаден“, поради което след завръщането си в Цариград бива арестуван.

Спирам се накратко върху този период от живота на Светислав Миларов, защото преживяното в цариградската тъмница става предмет на първата му белетристична творба, която е от значение и за изследвача на българо-хърватските литературни и културни отношения. След като успява да се спаси от мъчителните затворнически условия, Светислав Миларов пребивава последователно в Одеса[4] и Белград. В сръбската столица

---

[1] Сп. Септември XIII, 1960, кн. 9, стр. 139.

[2] В друга статия, посветена специално на Светислав Миларов, ще проследя подробно биографията му, ще изясня по-главните моменти в неговата обществена, журналистическа и писателска дейност.

[3] Всички поменати тук биографични данни, чийто източник не е отбелязан отделно под линия, са взети от запазените в архива му документи — Български исторически архив, Народна библиотека „Кирил и Методий“, фонд № 92.

[4] В дневника си, от който вземам тези данни, Светислав Миларов е отбелязал и една друга подробност. Някои негови съвременници пуснали слуха, че не е избягал от цариградската тъмница, а е бил пуснат от турските държавни органи. По повод на този слух Одеската дипломатическа канцелария направила чрез руското посолство в Цариград ан-кета. Отговорът на граф Игнатиев бил такъв, че полковник Иван Кишелскч дошъл в квартирата му в Одеса и поискал извинение, като му предложил

заварва майка си и брат си в много мизерно материално състояние, отказва предложената му от правителството парична помощ и през пролетта на 1875 г. отива в Загреб.

Ако по-рано Светислав Миларов е само примерен ученик, който се интересува предимно от учебната програма, то сега той развива активна писателска и публицистична дейност, която внася ново съдържание в българо-хърватските литературни и културни отношения. Най-първо той се явява при своя учител в семинарията, подава молба да бъде допуснат на зрелостен изпит, която била уважена. Учителят му го запознава с Йован Хранилович — тогава също ученик, а по-късно поет и общественик, и подбира най-хубавите думи в своя речник, за да представи всичките му положителни качества. „Аз го познавам от времето, когато му бях инструктор; той е необикновен талант, а сега е натрупал и толкова общи знания, знае толкова чужди езици и е толкова приятен човек, че ще бъде за вас истинско удоволствие, ако пожелаете да му помогнете в подготовката на зрелостния изпит. . . Вие ще намерите в него човека, когото няма да забравите до края на живота си“ — казва той на Йован Хранилович. Колкото бил приятно заинтригован от така категоричната и недвусмислена препоръка, толкова повече Йован Хранилович бил омаян от внушителната външност на Светислав Миларов: „здрав, костелив човек с увиснала внушителна брада, високо привлекателно чело, големи, тъмни и замислени очи; гъсти тъмни вежди и коси, здрави очни ябълки, също като Тургенев, остри и правилно оформени нос и лице, което привлича със своята замечтаност и замисленост. . . Аз веднага го прегърнах и заобикнах!“[1]

Ето този български патриот, изпълнен с енергия и чисти, благородни пориви, идва в началото на 1875 г. в столицата на Хърватско и развива оживена публицистична дейност, която отбелязва нов момент в историята на българо-хърватските литературни и културни отношения. Преди всичко той установява контакт с по-известните представители на хърватската научна и прогресивна обществена мисъл, а именно: д-р Ватрослав Ягич, д-р Франьо Рачки, Щросмайер, Иван Кукулевич-Сакцински, големия писател и редактор на литературното списание „Вйенац“ Август Шеноа и други. Разказвайки им често за тежкото положение на българите под турско робство, запознавайки ги с по-изтъкнатите български писатели и революционни дейци, той всъщност осъществява по-непосредна връзка между двата братски народа, поели пътя на националното си освобождение. Един друг факт има в случая съществено значение: Светислав Миларов получава пълната подкрепа на тези хърватски дейци, благодарение на което още в 1875 г. бива назначен за постоянен сътрудник на в. „Обзор“ по източните въпроси. В това си качество той публикува във вестника политически прегледи, статии и информации, които — според спомените на приятеля му Хранилович — се отличавали с „ясен, зрял политически поглед и рядка журналистическа способност“. Да изтъкне главното политическо съдържание на дадено събитие, да покаже неговата тенденция и причините, които го предизвикват, да разкрие целите на европейската дипломация спрямо поробените южнославянски страни — ето какво умеел да постигне сътрудникът на в. „Обзор“ по източните въпроси.

Същевременно Светислав Миларов придобива известност и в средите на хърватската свободолюбива и патриотична студентска младеж, която,

---

канцелария да опровергае писмено разпространявания слух. Впрочем това е едно указание, че в архива на поменатата канцелария могат да се намерят документи по въпроса.

[1] Храниловићева споменица. О 70-годишници његовог рођења. . ., цит. изд.

съдейки по документите, се отнасяла към него с внимание и искрено уважение. Както няколко години по-рано сънародникът му Любен Каравелов обнародва в изданията на сръбската Омладина, така и той в сп. „Хърватски дом", орган на хърватската студентска младеж, отпечатва своя белетристична творба — повестта „Дйехад Чауш", останала неизвестна у нас. Разбира се, тази повест няма качествата на „Крива ли е съдбата?", нито пък на останалите Каравелови творби, показали ни дълбоките идейни и социални противоречия в съвременното му сръбско общество. В нея е изобразен характерен за робството момент — потурчването — който е привличал вниманието и на други писатели (Каравелов, Яков Игнятович, Петко Славейков). Издържана в стила на достоверното, мемоарното повествуване, Миларовата творба не останала незабелязана от хърватския читател. Сътрудничеството на нейния автор в посоченото списание било оценено положително и със специално писмо от началото на 1876 г. дружеството „Хърватски дом" в Загреб го поканва да приготви за следващата книжка друг разказ или повест с мемоарен характер: „Многоуважаеми Господине! — четем в писмото — Може би вече узнахте от позива и вестниците, че хърватската младеж от първия хърватски университет е решила да издаде и тази година един забавен и поучителен алманах. . . Впрочем с настоящето Ви поканваме и тази година да украсите нашия алманах с плода на Вашето изкусно перо. Не забравяйте да се отзовете на нашата покана, молим Ви още повече и поради това, че са ни особено нужни черти от живота. И поуката от тях ще ни бъде добре дошла, а Вие и с нея сте преизпълнен".[1]

Ала най-важният му принос в историята на българо-хърватските отношения отбелязват неговите спомени от цариградската тъмница. Най-напред те излизат последователно в броевете на в. „Обзор" от м. декември 1875 и януари 1876 г., а наскоро след това — и като отделна книга под заглавие „Из успомена једнога политичкога патника". Всъщност това е първото издание на книгата, излязло няколко години преди появата ѝ на български език. В ония зимни и бурни дни спомените на Светислав Миларов предизвикали истинска сензация в най-хубавия смисъл на тази дума. А когато излезли и в отделна книга на чист хърватски литературен език, тя предизвикала фурор и била просто разграбена в продължение само на няколко дни. Сега вече всички започнали да се интересуват от личността на нейния автор, искали да научат нещо повече за България и българите, постоянно разговаряли за тях. Август Шеноа, който в своето литературно списание „Вйенац" помества творби на български писатели и статии за България, е възхитен от личността на Миларов и неговото първо произведение; начеващият тогава хърватски поет Август Харамбашич също следи записките на Миларов в „Обзор" и те го подготвят да разбере по-добре Ботевата поезия, с която се запознава след 3—4 години; същите записки достигат и до хърватския общественик — тогава студент — Стйепан Юренич, който 33 г. от своя живот прекарва в България и работи за културното преуспяване на нашия народ; те не остават незабелязани и от д-р Фран Гундрум, най-ревностния почитател на писателя и поета Иван Вазов, най-активния преводач на неговите творби в Хърватско; Йован Хранилович написва ласкав отзив за тях. С право може да се каже, че хърватското издание на мемоарната творба на Светислав Миларов не само

---

[1] Български исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий", фонд Светислав Миларов.

предшествува, но заедно и с други фактори ускорява широкото възприемане на Вазовото творчество, а също и на Ботевата поезия, която навлиза в хърватския литературен обществен живот още в 1882—1883 година.

От всички български младежи в хърватската столица през 70-те години на миналия век Светислав Миларов е най-известният, най-много търсеният и най-много уважаваният. Името му всякога се свързва с възраждаща се България, всеки прогресивен хърват съчувствува на патриотичните му убеждения и очаква по-скорошното осъществяване на големия национален идеал: освобождаването на България. Когато напуска Загреб и отива в Румъния с желание да вземе непосредно участие в отговорните събития, всичките му хърватски приятели следят неговата дейност, интересуват се от живота му, искат да знаят повече за състоянието на подготвяната революция. Има нещо изключително, неповторимо и много трогателно в това хубаво отношение на хърватската общественост към нашата страна, отразило и несъмнените ѝ симпатии към Светислав Миларов. Когато например Плевен бива освободен, хърватски поети и писатели пишат статии и стихотворения, в които спонтанно изразяват възторга си от тази победа;[1] когато пък се провъзгласява освобождението на България, по улиците на Загреб се носи песента „Осман паша, Осман паша, сега Плевен е наш", а Ястребарско е тържествено осветено и жителите му също в празнично настроение.

Все това възторжено чувство на солидарност отличава и ония творби на хърватската литература, които са посветени на едно друго национално събитие — съединението на България. Отново привлича вниманието ни Йован Хранилович със стихотворението си „Поздрав към съединена България", от което ще цитирам само началната строфа:

Da ste zdravo, dična braćo na Balkanu.
Hrvatskoj se vesel uzdah s grudi vinu,
Sjednjenu složnu, srećom ovjenčanu
Pozdravljajui vašu dičnu otačbinu[2]

Тези и други подобни творби на хърватската литература от оня период, както и радушните манифестации на солидарност с нашия народ имат и по-широко значение, защото не са само израз на лична симпатия. Те характеризират трайното, положителното в стремежа на хърватите към най-дейно сътрудничество между славянските народи. Съвсем очевидно е, че една стара традиция в хърватската художествена литература — да отразява общославянски мотиви — по отношение на българската действителност сега получава по-голяма и несравнимо по-ярка изява. Няма нито едно литературно хърватско списание и нито един вестник, който да не помества оригинални или преводни статии и художествени произведения за България. Наред с обективните причини (нарасналия революционен подем, оформеното вече у хървати и българи чувство на взаимна

---

[1] Поменатият тук хърватски поет и общественик Йован Хранилович написал стихотворението „При Плевен", в което прославя руската бойна мощ и изразява възторга си от извоюваната победа. Ала то не било отпечатано своевременно в сп. „Вйенац" поради известни политически опасения на редактора му (Вж. писмото на Вйекослав Клаич в цитираната вече „Храниловичева споменица", стр. 51). Малко преди това хърватският печат възпроизвежда статии в български революционни вестници, позиви и други подобни материали. Стихотворения по повод освобождението на България пишат още Август Шеноа, Август Харамбашич и др.

[2] Сп. Iskra, II, 1885, кн. 19—20, стр. 158.

солидарност и пр.) не малка заслуга за това има и така популярният всред хърватската общественост Светислав Миларов.

Заслужава да бъде изтъкната и положително оценена преводаческата активност на Август Харамбашич, Фран Гундрум Ориовчанин и други техни сънародници, която значително обогатява българо-хърватските литературни и културни отношения, като внася в тях художествената красота на Ботевата поезия и Вазовото творчество, като демонстрира с още по-голяма сила и преди изразяваните симпатии на хърватите към техните славянски братя. Първият от тях — приятел на Миларов и виден хърватски поет, обиква Ботевата революционна поезия и под нейно въздействие създава свои революционно-романтични стихотворения, които заемат важно място в хърватската патриотична лирика. Ако в годините на Априлското въстание и Руско-турската освободителна война Ботев е познат в Хърватско предимно със своята революционна и журналистическа дейност, то сега, непосредствено след Освобождението, той се разкрива и като талнтлив, дълбоко оригинален поет, от песните му хърватският народ черпи вдъхновение в собствената си борба за свобода и национална независимост. Сега, когато реализмът в хърватската художествена литература побеждава напълно, когато политическият и духовен живот в Хърватско отбелязва един нов национален подем, обгърнал патриотичните усилия на целия народ, чрез творческата практика на Август Харамбашич Ботевата поезия стимулира този подем.

Август Харамбашич (1861—1911) е един от най-значителните представители на хърватската литература от 80-те години на миналия век. Началните си стъпки в литературата той прави под силното и благотворно въздействие на Август Шеноа, на прогресивните идейно-политически партии и движения в Хърватско и останалите южнославянски страни. Той съзвдава своето творчество в богата с идеи и събития обстановка на съпротива срещу австро-унгарската зависимост. Цялата му поетическа, преводаческа и журналистическа дейност е проникната дълбоко от идеята за извоюване на национална свобода, за единство и разбирателство между южните славяни. Всяка вражда между тях, предизвикана от враговете на това разбирателство, е предизвиквала у него най-остра реакция. Колко много протест има в стиховете му:

Jer mi jos uvjek sljepci smo ti stari,
još uvjek brat ne pozna brata svoga —,

написани по повод на пламналата през 1885 г. сръбско-българска война.

Поет с будно обществено съзнание, с трайно чувство за дълг пред своя народ и славянството изобщо, Август Харамбашич приема Ботевата поезия като откровение на един голям революционер, като вдъхновен израз на национално-освободителната борба на българския народ, като манифест на всяка национално-демократична и социална революция. В духа на Ботевата молитва Харамбашич изповядва:

Ja ću radit za slobodu
kroz sav život svoj,
upotrebit svaku zgódu
u probitak njoj

A za robstvo neću znati,
makar da sam rob,
dok mi dvoje moras dati:
Vješala i grob![1]

Подготвен от родната действителност и политическата атмосфера на въстания в Босна, Херцеговина, България и Сърбия, авторът на цитира-

[1] Ukupna djela Augusta Harambašića. Uredjuje Julije Benešić, Zagreb, 1942, m. II, стр. 169, цитат от стихотв. „Tiranu".

ното стихотворение бързо приема Ботевия идеен свят, заживява с мислите и мечтите на българския революционер и поет, с неговата твърда вяра, че „този, който падне в бой за свобода, той не умира“. Убедителни доказателства в това отношение ни предлага цялото му поетично и преводаческо дело особено стихосбирката „Slobodarke“, издадена в Загреб през 1883 г., и антологията „Bugarske pjesmie“ (Загреб, 1886 г.), в която наред с 34 произведения на българската литература са включени четири Ботеви стихотворения („Обесването на Васил Левски“, „Хаджи Димитър“, „Моята молитва“ и „Майци си“).[1] Така всъщност Август Харамбашич ни дава първият пример на творческо усвояване на Ботевата поезия не само в южнославянските страни, но и изобщо. Ако десетилетия по-рано при друга социална и идейно-политическа действителност „Разговор угодний народа словинскога“ и отделни произведения на Петър Прерадович се свързват непосредно с националните традиции на формиращата се тогава българска литература, то сега — в разгара на национално-освободителната борба в Хърватско, Август Харамбашич внася нейното най-голямо завоевание в литературното развитие на своя народ. Очевидно наред с чисто контактните отношения в българо-хърватските литературни връзки и през двата етапа се стига и до взаимно усвояване на художествени идеи, което при конкретните исторически условия се отразява благоприятно върху разцвета на двете национални литератури, върху културното опознаване на двата братски народа.

Един друг значителен факт също характеризира тази особеност на българо-хърватските литературни и културни отношения през разглеждания период. Близките връзки, които Светислав Миларов, Спас Вацов и още някои техни сънародници си създават с хърватската свободолюбива младеж, представляват една от причините за навременното и така бързо проникване и на Вазовото творчество в Хърватско. Именно те, хърватските студенти и ученици, подпомогнати от българските си приятели, едновременно с Ботев откриват и писателя Вазов, като включват реалистичното му творчество в културно-националното развитие на народа си. Вазов в Хърватско е една обширна и неизследвана тема, която изисква подробно изясняване на редица специални въпроси от историята на хърватската литература. С оглед на най-общата характеристика на втория етап от разглежданите отношения между българи и хървати, тук ще изтъкна само някои моменти от така плодотворното и дългогодишно гостуване на Иван Вазов всред хърватския народ.

Първата положителна проява на това гостуване отбелязват Вазовите патриотични стихотворения, писани през 1876—1878 г., придобили едновременно известност както сред българите, така и сред хърватите. „Вашите стихотворения — пояснява Спас Вацов в писмото си до Вазов от 15 февруари 1878 г. — тук намират искрени отзиви. Един приятел — българин, ученик на техниката в Грац — пише ми следующето: Преди няколко дена в хърватското тука академическо дружество председателят на същото г. Александър Локмер, студент по филозофията, чете сказка „Поглед върху настоящето бълг. песничество“, живо рецензираше песните на г. Иван Вазов. . . Слушателите прекъсваха с възхитително удобрение и бурни възклицания: да живеят братята българи, да живее Вазов до без-

---

[2] Повече подробности вж. в студията „Христо Ботев в сръбската и хърватската литература“, сб. „Славянска филология“, т. IV, 1963, стр. 263—272.

крайност. . . Такожде и редакторът на „Вйенац“, г. Шеноа, сам поет и най-добър хърватски новелист, високо цени Вашите дарове“.[1]

В обстановка на подобно въодушевление от поезията на Вазов се появява и разказът му „Неотдавна“, поместен в ръкописния литературен сборник „Almanak mladeži konviktorske“ (1882—1883). В края на разказа, явно с цел да се създаде по-пълна представа за последното десетилетие на българското възраждане и за национално-освободителната борба на българския народ, преводачът на разказа, Звонимир Дерков, прибавил и оригиналният текст на Ботевото стихотворение „Моята молитва“, преписано от него с латински букви. Когато днес разтваряме този алманах, неволно си спомняме за старата практика на преписване и съставяне на сборници и ни обвзема чувство на дълбоко уважение към съставителите на „Almanak mladeži konviktorske“. С какво старание е преписан красиво целият разказ на Вазов, изпълнил сто страници от ученическия алманах! Ненужно е да се изтъква тук, че ориентацията към тази творба на Вазов е израз на вече познатия ни хърватски интерес към живота и борбите на българите под турско робство, подсилен и от спомените на Светислав Миларов, от неговата журналистическа дейност. В случая въздействието е повече обществено, идейно и по-малко може да се говори за упражнено влияние върху хърватската художествена литература, което се осъществява чрез други Вазови произведения, преведени през следващите години („Под игото“, „Хъшове“, „Иде ли?“, „Хаджи Ахил“, „Казаларската царица“ и пр.).

Интензивното проникване на Вазовото творчество в Хърватско през последните десетилетия на миналия век представлява също съществен белег на взаимните литературни и културни отношения между българи и хървати. Истински подвиг е преводаческата активност на д-р Фран Гундрум Ориовчанин, който запознава своя народ с близо 50 разказа, повести и романа на Иван Вазов, с отделни творби на Алеко Константинов, Петко Тодоров, Евгения Марс и други. Домът си той превръща в една своеобразна лаборатория, в която присъствието на Вазов и България е било подтик и вдъхновение за творческа работа. Ръкописи, български, вестници, токущо получени писма, портрети и изгледи от розовата долина — всичко тук е напомняло за оная действителност, която Ориовчанин обикнал с цялото си сърце по време на десетгодишния си престой в България и чрез Вазовите произведения. Често от ранна сутрин до късно през нощта той оставал в кабинета си и превеждат „Под игото“, „Немили-недраги“, „Казаларската царица“, „Епопея на забравените“, „Утро в Банки“, „Скитнишки песни“, „Службогонци“, „Светослав Тертер“ и още толкова много негови творби, писал статии за някои от тях, съставял популярни беседи за България, за литературата и културата на нашия народ, за нуждата от по-голяма сплотеност между българи и хървати, между всички южни славяни. „Българската литература — четем в една от статиите му — се е развивала бавно, но по сигурен път. Няма дори четвърт век от освобождението ѝ, а ето: тя се е развила във всички области. Малки популярни книжки летят по цялата страна, достигат и до най-затънтеното селище в Стара планина и Южна България, за да може народът да научи от тях какво му е нужно“.[2]

---

[1] Цитат по В. Вълчев, „Из преписката на Иван Вазов“, Известия на Института за българска литература, кн. IX, 1960, стр. 326. От едно необнародвано писмо на Спас Вацов до Шеноа (3. X. 1877 г.) узнаваме, че той лично предал на хърватския писател Вазовата стихосбирка „Тъгите на България“.

[2] Vienac, 1903, кн. 18, стр. 585—586 — цитат от статията му „Iz bugarske književnosti“.

От всички български писатели, чийто произведения познавал, Гундрум обича най-много Вазов и към неговото творчество проявява изключителен интерес. Било в предговори към ония от произведенията, които превежда, било в специални бележки или статии, той изтъква особености на неговия реалистичен метод, ориентацията му към характерни исторически събития в живота на българите, правдивото изображение на острите социални противоречия в освободена България, изказва своите лични впечатления от „живата съвест“ на българския народ: „Колкото повече го гледаш — пише в спомените си за своята среща с Вазов в Карлови Вари на 13 август 1898 г. — толкова ти е по-мил, толкова по-приятно ти е да го слушаш; в негова среда се чувствуваш като с роден брат, или с искрен приятел. А когато поиска да те запита или да ти каже нещо със своя чист и звънлив глас, повдигне нагоре очи и едва сега забелязваш, че неговото око — това огледало на душата, е наистина огледало, в което се отразява бистрият му ум. . .“ Говори ли така за Вазов; нарича ли стихосбирката му „Скитнишки песни“ „още един хубав бисер“ в българската литература; препоръчва ли на хърватския читател стихотворенията му „Той не умира“, „Елате ни вижте“, „Опълченците на Шипка“ и пр.; поставя ли всред най-известните световни романи и „Под игото“, превежда ли за загребския народен театър „Иванко“ и „Хъшове“, Гундрум всъщност внася в хърватския литературен и културен живот големите постижения на българската художествена литература. С право може да се каже, че в ония години Иван Вазов е бил познат на хърватската културна общественост така добре, както и в родината си. И това е обяснимо. През същия период хърватската литература изпълнява сходни обществени и художествени задачи, израз е на близки до ония национални идеали, които вдъхновяват перото на Вазов.

Колкото и значителни да са тези моменти от историята на българо-хърватските литературни и културни взаимоотношения, все пак нашата представа за тях ще бъде непълна и едностранчива, ако не отбележим една друга тяхна проява, един друг техен резултат. Непосредствено след Освобождението заедно с български студенти и ученици в Загреб в България идват и немалко хърватски патриоти, обвзети от искреното желание да посветят на нейното изграждане своите знания и способности. „България тогава беше млада държава — казва в едно свое интервю Стйепан Юренич, един от най-активните всред хърватската колония. Трябваха ѝ много способни ръце, както на необработена нива. И ние засукахме ръкави, захванахме се за работа. . . Та българите са наши славянски братя!“[1] Тук те работят като учители, артисти, музиканти, чиновници в просветни и други учреждения. Обединени в своята организация „Хърватска задруга“, която става средище на културната взаимност между българи и хървати, те са инициатори на много културни начинания с твърде положително значение за нашата национална история. С примера и дейността си всред нашия народ те предизвикват още по-голям интерес към Хърватско и хърватската литература. Нещо естествено е в ония години българската литературна интелигенция да чете сп. „Вйенац“ и по-главните ежедневници, да следи хърватския театрален живот, да познава произведенията на Мажуранич, Шеноа и други хърватски писатели, да говори и мисли за Хърватско. . . Класическото произведение на хърватската литература „Смъртта на Исмаил-ага Ченгича“ бива преведено още в 1893 г., а сп. „Деница“,

[1] Hrvatski dnevnik, 15. XII. 1940, стр. 10.

„Ново време“, „Българска сбирка“, „Искра“ и пр. донасят важни вести за Хърватско и хърватския литературен живот.

Цялата активност на хърватските патриоти в нашата страна е сгрята от възрожденски пламък, от чистотата на техните цели и намерения. Изпъква със заслугите си хърватинът Юрий Стйепанович, който 33 години от своя живот прекарва в България като учител в различни градове и университетски професор в София. Негови ученици са Тодор Влайков, Асен Златаров, Методи Попов и още много видни български писатели, учени и общественици, които бащински насърчавал, помагал им да развият максимално способностите си. Заслугите на Юренич към тях са заслуги на Хърватско към младата българска наука, към българската културна общественост, а благодарността им е израз на признанието, което българският народ му дължи. „Тъга изпълва душата ни пред днешната раздяла — четем в благодарственото писмо на учениците му, изпълнено с чувства на дълбоко уважение: Скърбим, че Вий напущате полето на просветата у нас, дето посветихте най-добрите си години. Вашата преданост към новото Ви отечество ни е карала да се гордеем с Вас. Тя извика у нас сълзи на благодарност, когато в тежките минути на постигналото ни народно нещастие Вий с любов защищавахте потъпканото и оскверено име на България. . .“

Искаме ли да бъдем по-прецизни в нашето отношение към големите и несъмнени заслуги на Хърватско пред културната история на българския народ, ще трябва да проучим подробно и приноса на хърватския учен д-р Ватрослав Ягич. И Марин Дринов, и Беню Цонев, и Иван Шишманов, и Стефан Младенов са в най-близка връзка с Ватрослав Ягич. Тази връзка обогатява техните знания, помага им да си изработят своя научна методология, да общуват с научни среди в Хърватско и други страни. Кореспонденцията помежду им илюстрира по един безупречен начин всичко онова, което Ватрослав Ягич чрез тях е дал на младата българска славистика, на току-що освободената българска държава. Тревоги от личен характер, творчески планове и амбиции, вълнения, предизвикани от политическите събития, — всичко тук е споделено напълно искрено и към всичко д-р Ватослав Ягич е проявявал изключително внимание. В едни случаи той пише на своите български колеги и ученици, за да вдъхне у тях бодрост и увереност, да насърчи започнатото дело; в други пък, за да изложи по-подробно своето разбиране, та да бъде по-излезен със знанията и опита си; в немалко случаи той взема перото да изрази протеста си срещу определена политическа неправда, да подкрепи прогресивни обществени движения, да защити националните интереси на българите. Когато днес четем тези писма, неусетно ни покорява създадената между хърватския учен и българските му ученици атмосфера на интензивно сътрудничество и пълна откровеност, пленява ни изцяло хуманизмът на Ягич, неговата будна гражданска съвест, неговата постоянна грижа за бъдещето на българската славистика. И когато по-късно, през 1908 г. академическият съвет на Софийския университет взема решение да постави портрета му първо в Славянския семинар и после в аулата, той всъщност изразява дълбоката благодарност на българската прогресивна общественост за големите заслуги на Ватрослав Ягич към българската култура и наука, за така резултатната подкрепа, която е оказал на българското студентство в трагичните з Софийския университет дни на 1907 г. Неизследваният още принос на д-р Ватрослав Ягич в нашия културен и научен живот от края на миналия и началото на настоящия век разкрива друга,

последна по време, но също много значителна проява на българо-хърватските литературни и културни отношения, които през разглеждания втори етап обхващат и славистиката в двете страни.

*

Спрях се само на по-значителните прояви в българо-хърватските литературни и културни взаимоотношения, без подробно да изяснявам нито културно-историческите услвия, които ги обуславят, нито пък всички резултати от несъмненото им отражение в развитието на двете национални литератури. Задачата ми бе да покажа отличителните особености на тези отношения през два различни етапа, да разкрия непрестанното разширяване на техния тематичен и идейно-естетически обсег, да посоча ония основни моменти, които илюстрират трайната им връзка с домашните традиции във формирането и развитието на българската и хърватската литератури.

Колкото и условна да е набелязаната тук граница между двата етапа, съобразена повече с вътрешното съдържание на самите отношения и тяхната интензивност, несъмнена е разликата, която ги отличава и характеризира. От края на XVIII век, когато откриваме първите прояви на тяхното ново начало, до 70-те години на миналия век те се осъществяват в рамките на историографските съчинения, публицистиката, етнографията и фолклора. При това несъмнен факт е по-ярката изява на хърватския интерес към българския народ, по-осезаемо е присъствието на хърватската литературна и културно-национална действителност. Да се използува опитът на хърватската литература, да се създаде у хърватския читател по-определена представа за бита, живота и културата на българите, да се покажат особеностите на една нова славянска литература — ето само някои от тенденциите, присъщи на българо-хърватските отношения през първия етап. Впрочем с тези свои особености те напомнят връзките между българи и сърби или между българи и чехи през същия период.

По-късно, когато се разраства национално-освободителната борба на България и останалите южнославянски страни, когато българската възрожденска литература в своето ускорено развитие постига големи художествени завоевания, връзките ѝ с хърватската литература претърпяват бърза еволюция. Вторият етап на тези отношения започва през 70-те години на XIX век и продължава до Балканската война, когато реакционно настроени обществени сили правят опит да ги подчинят на шовинистическата пропаганда и разединението между балканските народи. Именно през втория етап, манифестирал чувства на искрено сътрудничество и взаимно опознаване, се стига до по-големи резултати. В литературния и идейно-политически живот на хърватите навлиза революционният пламък на Ботевата поезия, възрожденският патос на Вазовото творчество. Нашият народ опознава произведенията на Мажуранич и Шеноа, посреща като свои родни братя хърватските патриоти, които идват в България непосредствено след Освобождението ѝ с готовност да работят за нейното преуспяване. Българо-хърватските литературни и културни отношения сега обхващат всички области от духовния живот на двата народа; установява се трайна и много резултатна връзка между създателите на българската славистика и видния хърватския учен д-р Ватрослав Ягич. Всичко това остава дълбока диря в националното развитие на българи и хървати, укрепва тяхната взаимна борба срещу домогванията на реакционно настроени политически и културни дейци, създава условия за още по-интензивно общуване и сътрудничество.

ПОХВАЛНОТО СЛОВО ЗА КИПРИАН ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Константин Мечев

Досега в нашата научна литература Похвалното слово на Киевския и след това и Всерусийски митрополит Киприан (1376—1406) от неговия по-млад съвременник и сродник, търновеца Григорий Цамблак не е подлагано на по-обстоен литературен анализ. Обаче всички изследователи, които в една или друга степен са се занимавали с него, отбелязват, че тази творба на Цамблак е едно от твърде интересните произведения на старата ни книжина. Така например Боню Ст. Ангелов, който неотдавна напечата отново Словото, изтъква, че прави това, защото по негова преценка Цамблаковата прослава на Киприан обладава „голяма литературна и историческа стойност“.[1] Проф. Петър Динеков[2], като прави обща преценка на Словото намира, че то — както и останалите творби на Цамблак — е един ярък манифест на неговата голяма литературна дарба, особено що се отнася до изобразяването на масови сцени; един такъв момент е посрещането на Киприан в Търново през 1379 година. При обрисовката на този празник за търновци, Цамблак бил успял да предаде вълненията на тълпата (и) да обагри емоционално разказа си“.

В очерка за Цамблак, поместен в академичната „История на българската литература“, т. I, София 1962, мнението на проф. Велчо Велчев (автор на очерка) е някак раздвоено. Той пише: „В рамките на този стил (на религиозната възхвала, б. н.) идеализацията закрива реалното лице и пред нас изпъква един образ, който споделя чертите на много други от панегиричната литература. И малко след това: „Заслужава обаче да се изтъкне, че наред с религиозните интереси той (Цамблак) приписва на своя герой и други интереси, говори за неговите чувства към родното място, за радостта му пред могъществото на българската църква, пред величието на патриарх Евтимий“. И накрай: „И в тази своя похвала Цамблак показва внимание не само към човешката личност, но и към света, към живота — обществото, бита, обстановката“.[3]

В тази преценка, която в никакъв случай не е отрицателна, е все пак трудно да се види изцяло литературно-историческата стойност на Цамблаковото творение, качество, към което д-р В. Сл. Киселков[4] е съвсем ре-

---

[1] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958, стр. 180. Тук е използувано това издание — Словото е поместено на стр. 180—190.

[2] В труда си „Стара българска литература“, част II, София 1953, стр. 94—95.

[3] История на българската литература, т. I, стр. 334—335.

[4] Д-р В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 250 сл.

зервиран, ако и съвсем не го отрича. За него Цамблаковият труд „Похвално слово Киприану представлява едно твърде обикновено ораторско църковно слово. Подобно на в с и ч к и (разредката моя, К. М.) Цамблакови творения и то е претрупано с пищна панегирична фразеология, която мами и гали слуха, но не задоволява разума, защото в него липсват не само конкретни факти из живота на Киприана, които будят любопитството на всеки читател, но и факти из църковната и политическата история на Москва и Русия по онова време (края на XIV и началото на XV в. — К. М.). А посочената липса значително намалява стойността на произведението като исторически извор". Вярно е, че конкретните исторически посочвания и опорни точки в Словото не са много, но разглеждано по-внимателно и без излишна придирчивост, то може да се окаже доста далеч от сферата на тази сурова присъда.

По същество това мнение на д-р Киселков е само вариация на възгледите, изказани преди около 60 години от руския славист А. И. Яцимирский в книгата му „Из истории славянской проповеди в Молдавии", ПДПИ, т. 1906. Според този изследовател Цамблак всякога е бил чужд на злободневните и народности въпроси; „бушевавшая вкруг его жизнь казалось шла мимо его, — и одинокий, поэтичный, возторженыи изящный, он говорил с кафедры о том, о чем может и будет говорить каждый християнски оратор — не публицист" (стр. I-II). За Яцимирски Цамблак е преди всичко „оратор-художник в полном смысле термина" (стр. III) и „цельный философ-християнин, еслы не всегда философ чистой мысли, то всегда — слова" (стр. III—IV). Старият учен дори е склонен поради влиянията — той говори по-точно за подражания, които вижда у Цамблак, от „църковните отци" да се усъмни в искреността на неговия лиризъм (стр. IV).

За да се види по-пълно мястото на Цамблаковата творба в историята на средновековната ни литература ще се опитам да я разгледам в няколко направления.

Тя започва с встъпление, в което със сгъстени стилни бои е изразена мъката на Цамблак, че родният му чичо Киприан се е поминал. Но тази мъка — лайтмотив на Словото — Григорий изтъква не толкова като своя, а като страдание на хиляди хора.

Подир това Цамблак посочва, че е пристигнал в Русия — прославата е произнесена от него в Киев през 1409 г. — по покана на чичо си; преди да тръгне за Русия той е бил в Литва. Но по пътя узнал, че Киприан вече не е жив. По повод на тази горчива вест Цамблак отново заявява (повече на самия себе си), че е изцяло разтърсен и че скръбта не е само негова, а и на тия, които го слушат.

Като изтъква необикновените достойнства и качества на Киприан, Цамблак отбелязва, че той е напуснал своята родина България, защото тя се е оказала недостойна за него и е бил даден от бога на Русия, защото тя е била достойна. . .

С особено вълнение разказва Цамблак за идването на Киприан в Търново през 1379 година. Тогава да срещнат своя именит сънародник и съгражданин се стекли жителите на целия престолен град; сред посрещачите бил и юношата Григорий — бъдещият писател и биограф на Киприан. В тези тържествени минути всеки търновец желаел да получи от Киприан благословение; малкият Григорий бил един от малцината, удостоени с тази чест. Ала това колкото и да радва Цамблак, най-голямата му радост е, че България е отхранила син като Киприан — затова той с повишено на-

родностно (българско) самочувствие пише за патриотизма на чича си, изявен в радостта му, че България е така велика и така добре управлявана в църковно отношение от патриарх Евтимий.

След това писателят панегирист се обръща пак към центъра на темата си: да изплаква мъката си за загубата, понесена от него и хиляди други хора със смъртта на Киприан. Авторът набляга много силно върху общността на мъката, претърпяна от него и руските пасоми на Киприан, понеже той е бил негов роден чичо („б р а т ь б ѣ а ш е н а ш е м у о т ц ю"). Ходът на изложението добива епическа сила, когато се заявява, че поради смъртта на митрополита са заплакали по всички пътища на Великото Московско княжество: „Н е в с и л и м о с к о в с т и и п у т и восплакаша ся!" — провиква се Цамблак. Този вопъл тътне в неговите гърди, защото той е убеден, че със смъртта на Киприан, цяла Русия е опросяла. Нищ като просяк е станал и самият Григорий. По-рано, когато Киприан е бил жив, той е носел тържествени дрехи — т. е. бил е щастлив и радостен, а сега вече е станал последен бедняк; обедняла е душата му. . . Продължавайки във възходяща градация да излага и описва страданията си Цамблак пише, че от чертозите на благополучието е изхвърлен като отрепка на пътя, той дори смята, че неговите надежди („н а ш а с и л ы") са погребани едва ли не в Киприановия гроб. Но неговата участ е само частица от общата трагедия — и затова страданието му е безмерно.

Ала въпреки всичко страданието трябва да бъде превъзмогнато. Макар и мъртъв, Киприан е жив — жив в мое лице, сякаш иска да каже за себе си Цамблак.

Както се вижда, облъхнато от дълбоко личен тон, Похвалното слово за Киприан увлича читателя, понеже в него прозират много черти от времето, в което то е създадено.

*

По форма Похвалното слово за Киприан е наистина един църковно-ораторски панегирик. Но по съдържание то е далеч от кухата фразеология на псевдосюжетната агиография, възникнала обикновено много по-късно от „чудесния и божествен живот на божиите угодници". Предмет на изображение в Цамблаковото Похвално слово е не отвлечен аскет, а неговият авроден чичо. И затова още уводната мисъл, че поради неговата смърт авторът е притиснат от най-люта скръб не бива да се приема като израз на установен стилистичен маниер. При това интелектуалецът Цамблак уточнява, че страда, защото понесената загуба не е материална — та да може да се възмести! — а духовна: „Н о с а м о г о о т ц а о т я т и е п о с т р а д а х о м!" (стр. 180), жали се той. А как може да се замести бащата? — още повече, както Цамблак го разбира в духовен смисъл?

И така загубата на Киприан, поради неочакваната му за Цамблак смърт, е лайтмотивът на цялото Слово и върху този фон е представен образът на българина, руски митрополит. В духа на панегириката Цамблак подказва, че според него Киприан е неповторим и затова труден да му се подражава в добродетели (н е с т о ч н е в а е м). Но нека видим дали зад тази встъпителна характеристична формула има реално съдържание, защо Цамблак си служи с такъв суперлатив. Без да го е подчертал специално, Цамблак сочи, че неговият герой е син на България (е г о ж е у б о н а ш е о т е ч е с т в о и з н е с е) и е даруван от бога на Русия, от което нейните синове и дъщери са се насладили и са спечелили, а българите са се лишили

и загубили. Следователно величието и значимостта на Киприан се определят от неговата народностна (българска) принадлежност и от службата му на друг славянски народ — руския. Тъй че зад стилния шаблон стои историческо идейно съдържание — патриотизмът на Цамблак, толкова ясно демонстриран и във възхвалата, която е направил той на последния български патриарх от Средновековието, на своя учител и вероятно също сродник, патриарх Евтимий. Както се вижда, фактът, че България е отхранила Киприан, но не го е задържала при себе си, не смущава Цамблак, защото той е убеден, че в Русия чичо му е имал продотворно поле за работа. В тази преценка не е трудно да се прозре великата за времето, пък актуална и днес идея за нуждата от всеславянска взаимност, братство и единство, особено в културната област — идея, до която Цамблак е достигнал благодарение спецификата на своето време, на собствения си жизнен път и голямата си политическа прозорливост.

След това горчиво и същевременно оптимистично встъпление Киприановият прославител представя своя герой не само като ожалван мъртвец, но и като жив човек. Впрочем такава е и целта на Цамблак — да изобрази чичо си като реално лице. Първата щриха е писмото, с което Киприан поканил племенника си да отиде при него в Москва. Но бидейки на път Григорий научил, че чичо му се поминал. И когато по повод на тази трагична вест той възкликва: „О глас на безнадежност, който подобна на стрела уязви сърцето ми, о известие, напоено с отрова, влязла в моите вътрешности чрез слуха ми!“ ние сме покорени от това искрено страдание, с което се изплаква една неподправена мъка, която поради своята непреднамереност сигурно е действувала, действува и днес силно и заразяващо. И това е така, защото чрез перото си Цамблак е изразил една жизнено-художествена истина; че загубата на близък и обичан човек, който при това е и опора в живота, всякога и навсякъде еднакво жестоко опърля човешките сърца. Убеден във въздействието на словото си, предаващо силата на чувствата му, Цамблак изтъква, че неговото страдание е страдание и на неговите слушатели-руси.[1] Поради това той казва, че трапезата, на която слушател и проповедник са се събрали, е напоена със сълзи. От тия думи до извода, че чрез тях се прави една косвена характеристика на Киприановото културна роля в Русия пътят не е много дълъг. И ако Цамблак не е съвсем конкретен, то е защото тази конкретност не е била необходима: за съвременниците не е било трудно да се досетят, тъй като те твърде добре са знаели какво е бил Киприан за Русия.[2]

Разгледани под този ъгъл конкретно-исторически могат да се изтълкуват и редица други мисли на Цамблак. Една от тях е, че той не е бил „съпричастник на радостта“, изживяна от киевляни и всички техни руски сънародници, когато Киприан е бил жив и е проповядвал помежду им и че те, възприели неговите поуки се трудят да ги умножат и то не само с оглед на съвременността, а и на бъдещето (н о и п р о с т е р т и ю л ѣ т н е м у . . .). С други думи казано, касае се за поетия от Московското княжество път да се укрепва руското народностно единство, ярко показало силата си след нанесената победа над татарите в 1380 година. С оглед на

---

[1] Приема се, че Словото си за Киприан Цамблак е произнесъл през 1409 г. на църковна проповед в Киев.

[2] Подробности по този въпрос у Й о р д а н И в а н о в, Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан. ИИБЛ, VI, 1958, стр. 25—79. Също у Л. А. Д м и т р и е в, Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы, Труды Отдела древнерусской литературы, т. XIX, М. Л. 1963, стр. 215—254.

това като реален исторически отзвук, характеризиращ епохата и чрез нея личността на Киприана, трябва да се разбира и бележката на Цамблак, че Киприан е бил отнет от българите като недостойни и даден от бога на русите като достойни да имат такъв духовен пастир. Защо са недостойни българите не е трудно да се отгадае — те падат окончателно под турския ятаган в края на XIV век; по същото време русите жънат успехи над татарите — как тогава да не са достойни да се радват на културен наставник като Киприан? Но станалото е станало — Цамблак не пропуска да подчертае, че макар и отнет от народа си „божие попущение“ Киприан е по народност българин;[1] на път от Москва за Цариград, без да се отегчава от удължението на изминатото разстояние, като се подлага, без да ще и на неочакван грабеж по Дунава, Киприан минава през Търново, за да се порадва на несломената още българска държава и на своя приятел, патриарх Евтимий, да види родния си брат Цамблаковия баща, а също и малкия още Григорий.

Както бе отбелязано, когато Цамблак е написал и произнесъл Словото си за Киприан, като политическа сила България вече не е съществувала. Но въпреки това българинът Цамблак, който произнася прослава на българина Киприан, не може да се въздържи да не упомене, макар и накратко за нейното минало величие. Когато видният руски църковен деец пристига в Търново, посреща го целия столичен град. Между развълнуваните посрещачи е и малкият, но впечатлителен Григорий, който и след три десетилетия възпроизвежда живо и пластично тържествения ден в Търново през 1379 година. И както се разказва и в Похвалното слово на Цамблак за патриарх Евтимий, когато след 15 години — в 1394 година — той заедно с други видни търновци бива принудително изселван от града, тъй религиозният и въодушевен народ се трупа и около Киприан, за да получи от него благословение.[2] Зад стила на тази църковна риторика обаче могат да се видят и чисто земни моменти, събрано около своите духовно-културни водачи в дни на радост и горест търновското население манифестира здравината на своето народностно-племенно единство. А в тези манифестации на столичния град, столичанинът Цамблак правилно вижда прояви на народната воля като цяло.

Благословен отделно от Киприан бива и юношата Григорий. Този спомен радва сърдечно Цамблак и същевременно е един от източниците на болката му, тъй като тази негова среща с Киприан изглежда си е останала първа и последна; ако повече би имал личен досег с него той не би пропуснал да говори за това. Тъгува дълбоко Цамблак, защото природата на смъртта е непреодолима. А той изглежда се е надявал, че ако е намерил чича си жив, неговата лична съдба, неговата служебна кариера са щели да се сложат другояче. С тази недоизказана мисъл на Цамблак да се свърже съобщението му, че през 1379 г. Киприан обгърнал главата му с ръце и направил бележки относно неговото бъдеще. „И с в е щ е н и о н и р у ц е н а ш е й к о с н у ш а с я г л а в е, к у п н о у б о г л а г о с л о в я щ е, к у п н о ж е и х о т я щ а я н а м с л у ч а т и с я д у х о м п р о р и ч а ю щ е“. Каквото и да е предсказвал Киприан, очевидно е, че то е било благоприятно за Цамблак — инак той не би го

---

[1] Българският произход на Киприан е недвусмислено доказан в посочената работа на Йордан Иванов.

[2] Срв. Похвалното слово на Евтимий по издание на E. K a t u z n i a c k i. Aus der panegyrischen Litera tur der Südslaven, Wien, 1901, стр. 55—56; Срв. и превода на д-р В. С л. К и с е л к о в, Патриарх Евтимий, Похвално слово от Григорий Цамблак, София 1935, стр. 22.

споменавал. Да изтъкне всичко това на Цамблак е потребно, за да намекне на аудиторията си, че ако Киприан беше жив днес (1409 г.) той щеше да е доволен от племенника си, който е оправдавал надеждите му: поел е неговия път чрез църквата да служи на хората. Така без натрапчивост Киприан е показан като прозорлив и далновиден човек, а авторът на възхвалата му (Григорий) като достоен продължител на делото му и изпълнител на неговите завети. Ако не мислеше по този начин, Цамблак не би внушавал на своите слушатели, че той им е повече от брат. А така казва той, защото е убеден, че руските християни са уважавали бащиния му брат. Струва ми се, че с един такъв подход и разработка на темата, с такава характеристика на Киприан и самохарактеристика на Цамблак, намерението на последния е било да покаже какви чеда е имала и има поробена България, преклонила по неволя глава пред исмаилтяните. Затуй радостта на българите, че имат такъв издигнат представител в Русия е много голяма; а когато смъртта го покосява, мъката на неговите сънародници по кръв, българите, и на неговите му съотечественици по дух, русите, е еднакво неизмерима. И това най-подхожда да бъде установено от общославянския деец Цамблак, за който претърпяната беда е обща („б ѣ д а о п щ а"). Освен това, разтълкувано по-издълбоко това място от Словото може да се приеме и като едно скрито указание за широкия политически поглед на Цамблак, оформил се като следствие на лично изживян опит и на обективни предпоставки. Нека във връзка с това си припомним, че по време на Второто българско царство — при управлението на Ив. Асен II и неговите близки приемници като Константин Тих отношенията между България и Русия (Галицко-Волинското княжество и др.) са доста активни и постоянни. Макар и ограничени на брой, фактите за тази българо-руска политическа и културна взаимност са твърде убедителни и съществени.

Киприан е българин, ала все пак той завършва дните си в Русия като руски църковно-просветен деец. И затова закономерно и естествено е мъката на неговите нови съотечественици да е най-тежка. Със забележителна писателска професионална виртуозност и епически размах Цамблак изобразява тази мъка — и в нея значимостта на Киприан като личност и самия себе си: „Когато стана известно за неговата смърт не заплакаха ли по всички пътища на Московията? И вместо да слушат гласа на гуслите и свирките, всички не затъгуваха ли?. . ." (Е г д а б о в о з в ѣ с т и с я б л а ж е н н о е о н о п р е с т а в л е н и е, н е в с и л и М о с к о в с т и и п у т и в о с п л а к а щ а с я? Н е в м е с т о л и г у с л е й и ц ѣ в н и ц ь в с е х р а в н о с ѣ т в а н и е о б і а т ь). А плачат осиротелите руски християни, защото Киприан ги е приютявал както орелът приютява в гнездото рожбите си. Орел е бил Киприан, и как тогава племенникът му Григорий да не се чувствува изхвърлен по кръстопътищата на живота като последен нещастник! „И на мен се наложи да плача — ридае Цамблак. Там (на р. Неман) ме срещна тежката новина. Срещна ме и ме окамени. . ." Къде е тука агиографията и преднамерената риторика? Дали тези и много други подобни тям мисли в Словото „мамят и галят слуха, а не задоволяват разума"? Въздействената сила на този момент не се е променила 555 години откак Словото е било написано и произнесено от църковния амвон. И тази сила на естетично-човешко въздействие няма никога да намалее, поради това, че е стон на едно страдащо сърце, което е чувствувало най-голямо облекчение, ако обърне взор към самото себе си. Затова и библейската символика тук звучи естествено: подир смъртта на чича си, Цамблак е съблякъл „брачната" си одежда, навлякъл е вретище и плаче безутешно по пътищата като раз-

пиляните по света от враговете им евреи, плаче като последен просяк. . . Но не!. . . Той не е просяк, не е отрепка, опросяло е бъдещето му, защото „завистта е завидяла на неговата добродетел“. В тази афористична бележка смисълът е леко прикрит. Цамблак се е надявал, че при една среща с чича си приживе би получил бърз аванс в руската църковна йерархия. И е прав, защото до поста Киевски митрополит се издига чак в 1415 година — и то при несъгласието на Цариградската патриаршия, която ако Киприан е бил жив едва ли е щяла да е толкова неотстъпчива. В светлината на тези обстоятелства съвсем конкретно може да се схване бележката на Цамблак, че умирайки Киприан „и н а щ а (на Цамблак) с и л ы с с о б о ю п о г р е б е“.

Доколкото ми е известно, в нашата научна литература досега на тези места от Словото не е обръщано специално внимание, когато се говори за служебните аспирации на Цамблак в Русия. Изследователите са се спирали повече на моменти, в които се говори за Киприановата благословия над Цамблак в 1379 година. Но докато този момент може да се тълкува така или иначе, то отбелязаните по-горе места показват колко трънлив е бил пътят на напредък, извървян от Цамблак от обикновен проповедник в молдовлахийската църква до поста Киевски и литовски прославен митрополит. А това, че в определението си авторът не е съвсем точен — то н е е трудно да се разбере: при неясното негово положение в продължение на години, той е трябвало непрекъснато да лавира, пък и битността му на неволен изгнаник след катастрофата в България през юли 1393 г. го е принуждавала към строго обмислена предпазливост.[1] Че Цамблак е имал предвид спънки именно от такова естество — завист и липса на подкрепа от близък човек — се усеща от неговата сърдечно изказана жал: той пише, че поради смъртта на чичо си не е в състояние да говори, че е станал безгласен, че не вижда кога ще изгрее пак зарята на неговото угаснало светило (Киприан). Каква ти риторика! Полуприкрит зад красиви фрази Цамблак оплаква себе си, че е останал без помощ в своите съкровени стремежи.

Все във връзка със стремежите на Цамблак да заеме ръководно положение в руската църковна администрация може да се тълкува и завършекът на Словото: „Вие прочее (мои слушатели и читатели от Киев и цяла Русия) не тъгувайте, моля ви се! Оставете воплите и риданията! Не е взет от нас (духовният) ни баща; посред нас е той и сега (повече от всякога) ни наглежда и се моли за нас. . .“ Зад стилния трафарет на църковната проповед тук без пресилване може да се прозре един осезателен намек за претенциите на Цамблак да змести починалия Киприан, или по точно, че ако не напълно поне отчасти той вече започнал да го замества. . . В тази светлина актуално зазвучават и други епизоди от Словото. Така почти в началото на проповедта си Цамблак казва: „С е г о р а д и и м ы ж е л а е м в а с н и н е п а ч е“ — тоест той се чувствува вече като част от паството на Киприан. Чувствувайки се сближен с руските християни, на друго място Цамблак ги зове да му помогнат да носи тежкото бреме на участта си да страда за Киприан: „Т ѣ м ь ж е и х о т ѣ л б ы х ъ, а щ е и в а с б л и з и м ѣ л б ы х, с п о м а г а ю щ и х м и в з ы т и н а в е л и ч е с т в о

---

[1] Биографични сведения за Цамблак у А. И. Я ц и м и р с к и й, Григорий Цамблак. Очерк его жизни и административной деятельности, СПб. 1904 и съобразно с новите изучавания у д-р В. С л. К и с е л к о в, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 230 сл; История на българската литература, том I, София, 1962, стр. 324 сл.

б ѣ д ы“. И както подобава близък пред близки да се изповядва с подкупваща интимност, Цамблак се обръща към слушателите си: „Как да държа отворени и бодри духовните си очи, когато съм потиснат от облаци беди? Как мога да говоря, когато съм онемял от мъка, когато мисълта ми е в окови закована?. . .“

Въз основа на направените дотук забележки следва да се заключи, че Киприан е показан като велик наставник на Русия и като велик син на България, която го е подарила на своята по-голяма сестра. Себе си Цамблак изтъква като едно копие, или по-точно като един двойник на Киприан — двойник и копие, чиято най-красива и справедлива участ би била ако бъде Киприанов заместник в Русия във всичко. При това положение Словото на Киприан добива един особен смислов колорит, който го извежда твърде настрана от стандарта по съдържание на обикновената панегирично-агиографска книжнина.

Чрез делото и заслугите на Киприан Цамблак е изтъкнал освен това силата на възмогваща се в края на XIV и началото на XV век Московска Русия и същевременно както във всичките си, написани на конкретни теми слова и жития — Похвалното слово за патриарх Евтимий и Житието на сръбския крал Стефан Урош III (Дечански) — не е пропуснал да отбележи, макар и накратко, робската участ на България по това време. Както и в тези две произведения и в Похвалното слово за Киприан той сочи нуждата от славянско единство, сочи и проявите в това отношение. Така напр. Евтимий е изтъкнат като учител на всички страни, които са сродни по език с българите, Стефан Дечански е против проливането на братска българо-сръбска кръв — за целта отправя в писмо умолителни призиви към българския цар Михаил Шишман преди боя при Велбужд през юни 1330 г.; а пък Киприан с живота, делото и примера си е един ярък манифест на културното единение и общение между православните славяни и най-вече между българи и руси. На всички тия идеи Григорий Цамблак е не само горещ ревнител, но и пряк осъществител. Вложил ги като важен градивен елемент в Словото си за Киприан, Цамблак се изявява като голям писател, за когото въпреки битието му на църковен деец, съвременните нему проблеми стоят над всичко. В този смисъл трябва да се схваща и оптимистическият завършек на Словото: Киприан наистина не е вече жив, но от това въпреки всичко не бива да се унива, защото като всеки умен, културен деец и строител той е оставил подире си достойни продължители на граденото от него. Нищо, че Цамблак в известна степен се самопредлага за Киприанов заместник; по-важна е принципната в политическо и културно отношение мисъл, до която е стигнал.

*

Едно от най-забележителните качества на Похвалното слово за Киприан, когато го съпоставим с много други произведения на старобългарската литература, е неговият съкровено личен и задушевен тон, който макар и често обгърнат от склонността и навика на автора към ефектни риторични словоизлияния, въздейства непосредствено и днес. Така е, защото страданието е почувствувано от Цамблак много дълбоко и той, без да го е мислил сякаш още в първия ред ни казва, че е ранен право в сърцето. А такава рана не заздравява за ден-два. Ако беше така той не би я измервал със страданието на цял един народ — Н е в с и л и м о с к о в с т и и п у т и в о с п л а к а ш а с я?. . .

Личен елемент носи и сравнението на Цамблак, че Киприан е труден за подражание в добродетели — т. е. ако той е бил такъв, то и неговият сродник, взел го за образец, ще обладава качествата му. А когато, бидейки на път, узнава за смъртта на чича си, Цамблак е смазан от печал и неговата храна, доколкото я приема, е смесена със сълзи. Поставен върху исторически фон тия нагледно риторични фрази добиват дълбок смисъл — емигрантът Цамблак е наскърбен и обезкуражен, тъй като е останал без най-здравата си опора в плановете си за бъдещето. Но той плаче и защото знае, че чрез сълзи мъката поизбледнява и се отваря път за действия; от Киприановата смърт насетне това Григорий е показал на дело.

Като всеки голям писател Цамблак умее да остане всякога господар на положението, непрекъснато да се показва като създател на своите творения. Така е и в Похвалното му слово за Киприан. Уверен, че със своята реч е трогнал слушателите си Цамблак ги уверява, че в страданието им той е заедно с тях. В това уверение безспорно се съдържа дълбоко личното и същевременно философско-етично разбиране, че споделеното нещастие се търпи и носи по-леко.

С повишеното народностно самочувствие на няколко пъти Цамблак изтъква, че Киприан е син на българския народ. Като акцентува върху този факт Цамблак се радва, че този син на България е израснал като духовен водач и наставник на Русия.

Четем ли словото за Киприан ние сякаш виждаме малкия Григорий в прегръдките на Киприан през 1379 година. От тази паметна за мене среща сякаш иска да каже Цамблак — аз поех щафетата на чичовото си дело, тръгнах по стъпките му. Във въздействената сила на този момент от Цамблаковия живот не може да има съмнение, защото когато е четял редовете „свещения они руце (на Киприана) нашей (на Цамблак) коснушася главе“ Цамблаковият глас вероятно е треперел. Но обстоятелствата наложили подир този красив миг на роднинска взаимност чичото и племенникът да не се срещнат вече. Но именно лишаването на Цамблак от тази възможност го кара с още по-голямо усърдие да се посвети на службата, която е служил в Русия Киприан. И защо не, когато неговите свещени за Григорий кости почиват в тази земя. Така именитият старобългарски писател Цамблак ни се представя пак откъм съществените интимни черти на своя характер: за него да се следва заветът на близките е свещен дълг.

Със сърдечност, която и днес подкупва, към края на Словото си Цамблак възклицава, че му е тежко да носи страданието като на библейския цар Давид. Това сравнение, струва ми се, не е случайно. Чрез него Цамблак оплаква поробена България, чиито най-добри синове в лицето на чича му срещат смъртта в далечна чужбина. А и в Стария завет на Библията водачите на еврейския народ плачат доста често по такива поводи. И подобно на тях в далечната — макар и сродна — руска земя Цамблак изхлипва: „Моетвора жалостноесие пѣние!...“

Пак тъй близко при нас с личността си е, при читателя, Цамблак, когато бележи, че неговата зла съдба го е изпреварила, като му е попречила да види жив чича си; но себе си и аудиторията си той успокоява с уверението, че в негово лице (на Цамблак) Киприан бди недостъпно за своето „поверено стадо“.

Не може да има съмнение, че с такъв подход към темата на проповедта си, с изявата на своите съкровени мисли, Цамблак е успявал да повлияе

силно върху чувствата и мислите на слушателите си, да ги въодушеви от една идея, да води мисълта им накъдето той желае.

*

Похвалното Слово на Григорий Цамблак за Киприан има и стройна композиция. Към такава организация на материала и разработка на сюжета си Цамблак се е домогвал, защото желанието му е било да напише и е написал едно патетично творение. В досегашните наблюдения, макар и непряко този въпрос е отчасти засегнат. Към вече казаното могат да се направят още няколко бележки. Нека напомня, че Словото започва с една жалба и завършва с окуражителната констатация, че макар и мъртъв Киприан продължава да живее чрез делата и заветие си. Посочено бе, че за в бъдеще (след 1409 г.) като изпълнител на Киприановите завети Цамблак вижда себе си. Едно такова начало и такъв край заемат по отношение гамата на чувството, отразено в Словото, полюсно положение. А това говори, че Цамблак се е ориентирал към една твърде „съвременна" разработка на темата си: той се стреми в мислите и чувствата на неговите слушатели и читатели да има процес-развитие. . .

Не за да наруши, а за да направи ритмиката на разказа си още по-динамична, Цамблак на няколко места примесва възторга си с някои „по-прозаични" мисли. Такъв е моментът, когато той изрежда резултатите от Киприановата дейност в Русия. Русите са напътени от него по прав и сигурен път и те се стремят да продължат да вървят по този път не година, две или три, а в необозримото бъдеще — винаги. Така малко отпочинала възприемащата способност на Цамблаковите слушатели е отново нащрек, за да резонира пълноценно на авторовите вълнения, които той не желае да останат несподелени; разбира се, преди всичко Цамблак не изпуска из речта си темата за смъртта на Киприан и произтичащите от нея разнообразни последици.

Подобно на изобразителния маниер, възприет от Цамблак в Похвалното му слово за патриарх Евтимия, и образът на Киприан е изграден в ретроспективен план. За Евтимий още в началото на словото си Цамблак казва, че се е пренесъл по собствена воля в „благоугодна жертва"[1] в името на общественото благо. Оттук нататък вече художествено-идейна цел на Цамблак е да докаже в какво се състои тази „благоугодна жертва" на Евтимий. Що се отнася до Киприан Цамблак сочи още във встъплението на прославата си, че той е „труден за подражание в добродетели" (несточневаем). Целта му подир това е да докаже правотата на утвърждението си, да го напълни със съдържание. А несравним е според Цамблак Киприан, защото е светило не за един, а за няколко народи. Разбира се, в този си подход към темата, в този начин на композиция Цамблак не е съвсем оригинален — и в други църковни наши чужди писатели постъпват по същия начин, когато пишат похвални слова. Но що се отнася до същината на повествованието, то тя принадлежи Цамблаку изцяло. Със сегашни естетически термини казано — една условна схема е изпълнена с конкретно съдържание. При това, като примесва изложението на Киприановия животопис с лични спомени, неговият биограф постига една живост на изложението, което го прави родоначалник на едно по-ново гледище за човека и

[1] Вж. E. Katuzniacki Aus der ponegyrischen, стр. 28; д-р В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, похвално слово от Григорий Цамблак, стр. 3.

света като обекти на литературно-художествено изображение; така че за подхода си към своите сюжети Григорий Цамблак може с увереност да бъде наречен писател-предвъзрожденец.

Очевидно е, че едно по-подробно вникване в съдържанието и облика на Цамблаковата похвала за митрополит Киприан дава възможност да се допълнят и уточнят изказаните досега възгледи за това произведение на старата ни литература. Преди всичко не е редно да се омаловажава до нивото на обикновената, почти безсъдържателна църковна риторика, както е склонен в голяма степен да постъпи д-р В. Сл. Киселков. Киприановият образ, макар и не съвсем ярък, се очертава по-ясно, когато се опитаме да го поставим върху фона на историята и да го съпоставим с живота на самия Цамблак. Тогава се вижда, че според правилното наблюдение на Цамблак Киприан е забележителна личност, защото е един от стълбовете на славянското културно-политическо сътрудничество в края на XIV и началото на XV в. В този смисъл Похвалното слово за Киприан силно и съзвучно резонира с най-значителните произведения на Цамблак — Похвалното му слово за патриарх Евтимий и Житието на Стефан Дечански.[1] Ето защо, струва ми се, че не е съвсем справедлива и критиката към Словото за Киприан, че в него конкретните исторически опорни точки почти отсъствуват. Наистина те не са показани на първи план, но то е защото поради своето практическо предназначение Словото е построено като един тържествен, хвалебствен химн. . .

Трябва също така да се подчертае, че със своя дълбоко личен тон и с многото биографични данни за автора си, Словото за Киприан е едно от стъпалата, по които минава пътят на старата ни литература от шаблона на обикновеното житие към едно по-дълбоко-вникване в човешката природа, такава, каквато е. Или казано с думите на Д. С. Лихачев[2] и В. Велчев[3] касае се за един предренесансов поглед към човека, природата и света.

Литературно-историческият анализ показва още, че да се недооценява майсторството на Цамблак в неговата похвала за Киприан значи съзнателно да се намаляват бележитите творби на старата ни литература. Без да се преувеличават достоинствата на това Цамблаково творение, то все пак заслужава в историята на старата ни книжнина почетно място.

---

[1] Житието на Стефан Дечански е напечатано в „Гласник друштва српске словесности", XI, 1859 стр. 43 сл. За пръв път в науката м. г. съветският автор Е. П. Наумов, в статия под заглавие „Кем написано второе житие Ст. Дечанского" в „Славянский архив" М. 1963 отрече Цамблак да е автор на това житие. В статия, подготвена за печат, смятам да съм защитил успешно тезата за авторството на Цамблак.

[2] Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского литературного влияния в Росии, М. 1958.

[3] В очерка за Цамблак в История на българската литература.

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С НИКОЛАЙ ХРЕЛКОВ*

Борис Делчев

5

Неочаквано и за самия мене, около месец или месец и половина след срещата в аперитив „Роял“ в моя живот настъпи една не особено приятна промяна. Поради това, че ми предстоеше да се готвя за държавен изпит, който повече от всеки друг изпит предполага по-добри условия за работа и по-малка заетост със странични занимания, размислих какво да правя и като не намерих друг изход, реших да се върна временно в провинцията. Така, колкото и неприятно да ми беше, аз се отдалечих от литературните среди и за известно време загубих дирите на Хрелков. Онова обаче, което научих по-късно, ме хвърли в тревога. Оказа се, че Хрелков беше получил кръвоизлив и по настояване на лекарите и на близки хора беше се съгласил най-подир да постъпи в санаториум. И действително, чух след това, че той беше отишел на лечение в Искрец, по-късно, струва ми се, в Пловдив и на някои други места, а през лятото на 1937 година съвсем неочаквано го намерих в Чепино-баня у моя съученик и приятел Васил Сотиров — един необикновено сърцат и великодушен човек, с когото се беше свързал по не знам какви неизповедими пътища. В резултат на тези усилия острите пристъпи на болестта бяха отбити, но здравето му все пак оставаше непоправимо. За връщане към нормален живот не можеше и да се мисли, затова с помощта на близки хора Хрелков се беше установил в Горна баня — отначало само за лекуване, а след това и на постоянно местожителство. Тук именно със своето държане и своята непримиримост той мина от литературата, където вече си беше създал име, в една друга област, която бих нарекъл литературна легенда.

Помня Хрелков от целия му „горнобански период“. Ходил съм при него десетки пъти и във вила „Здраве“, и в някогашния хотел „България“, и в малката уединена къща при чупката на главното шосе, където остана до Девети септември (сега там се пресичат улиците „Вечерница“ и „Топло изворче“). Въпреки това обаче, когато стане нужда да възстановя някои подробности от тези посещения, виждам, че времето, с изключение на случайно записаните неща, е пощадило твърде малко. Незасегнат е останал само образът на човека, комуто беше отредено от съдбата да играе в онези години важна роля във формирането на младежта и на писателите от моето поколение.

Известно е, че покрай другото лекарите препоръчват на болните от туберкулоза да избягват всякакви общувания, които водят до преумора, възбуда и нервно напрежение. И те имат много сериозни основания за това — основания, които се оправдават еднакво и от теорията, и от практиката. Макар да уважаваше хората на науката баче, Николай Хрелков не винаги се покоряваше на техните препоръки. Като следваше не толкова разума, колкото едно вътрешно предразположение, той си беше изработил своя терапия, твърде различна от традиционната: мъчеше се да възстанови своето здраве чрез общуване с хората, лекуваше се с онова, без което не можеше — с чуждото присъствие. За него това

---

* Продължение от кн. 1—1966 г.

присъствие беше не средство да се развлича, не начин да отброява незабележимо досадния ход на дните, не дори някаква духовна панацея срещу мъчителната неизвестност, която го заплашваше. То беше нещо много повече и много по-съществено: то беше една особена форма на съществуване, която му даваше възможност по свой начин да взема участие в живота и вълненията на времето и така да поддържа в себе си съзнанието за пълноценност, онова съзнание, което вдъхва чувство за самоуважение и служи за опора срещу изпитанията.

Макар да имаше мъчен характер, Хрелков излъчваше някакво особено очарование и не само изпитваше потреба от хората, но и сам им беше потребен. Благодарение на това, той беше най-търсеният и най-спохожданият писател от онова време. В продължение на много години неговата квартира в Горна баня се беше превърнала в нещо като генерален щаб на младата литература или по-точно в якобински клуб на недоволните от тогавашния политически режим — клуб, където се чертаеха пътищата към бъдещето и естествено литературните въпроси много често отстъпваха място на политическите. Това ставаше особено в моменти на големи международни събития, които засягаха съдбата на света и бяха от естество да дадат простор на въображението. А по времето, когато Хрелков се установи в Горна баня, такова събитие беше гражданската война в Испания. Затова нищо чудно, че докато трая тази война, той следеше внимателно развоя на събитията и неговите разговори започваха и свършваха със съдбата на републиканската армия.

Няколко случайни реда в един стар бележник ми дават възможност да възстановя едно посещение при него в края на 1937 година, когато събитията в Испания бяха в своя разгар и по-нататъшният ход на драмата още не можеше да се предвиди.

Случи се така, че през есента на същата година, поради претърпяна малка „авария", предстоеше да се явя на поправителен изпит по наказателно съдопроизводство. Затова в края на октомври, около два месеца след неочакваната среща в Чепино-баня, аз се озовах отново в София. Предстоеше ми неприятно изпитание, от което зависеше не само моята професионална квалификация, а и моята независимост, и трябваше да се внимава. Благоразумието изискваше да щадя себе си, да не губя време в странични занимания и да поглъщам колкото може повече текстове и параграфи (да „гълтам чакъл", както се казваше на студентски жаргон). Моите литературни интереси обаче и този път надделяха. Въпреки гласа на благоразумието, аз не само „губех" вечерните си часове за срещи с познати писатели, а реших да навестя и Хрелков, за когото, във връзка с едно литературно четене-бенефис, в момента много се говореше. И наистина, един следобед към четири часа, като взех със себе си двама приятели от провинцията, също поклонници на музите, които желаеха да се запознаят с поета, се озовах в Горна баня.

От опит знаех, че по това време Хрелков излизаше на разходка и очаквах да го срещна нейде из селото. Затова направихме малка обиколка около площада, надникнахме в някои заведения, където се отбиваше, и като не го зърнах, тръгнахме да го търсим. Така се намерихме в някогашния хотел „България" и спряхме на първия етаж пред една врата, където на бял лист с калиграфни букви се четеше надпис: Николай Хрелков.

Вместо отговор на нашето почукване, отвори ни някаква млада жена със застинала усмивка на лицето. Тя се спря в нерешителност, направи усилие да изглежда любезна, но въпреки волята си, не успя да се овладее. Смутеният й поглед издайнически питаше: „Сега ли намерихте да дойдете?" Очевидно, беше се случило нещо и моментът не беше благоприятен за посещение. Затова аз вече съжалявах за стореното и ако имаше как, бях готов да се върна. Но тъкмо в този момент от вътрешността се чу познатият гърлен глас: „Да влезат" и колебанието ми неочаквано се стопи.

Помня и днес картината, която се разкри пред нас.

Прекрачили прага, ние се озовахме в тясна хотелска стая, предназначена не за живеене, а за нощуване на преходящи. Стените бяха покрити с изцапани тъмночервени тапети, които дъхтяха на старина и пълнеха пространството с мрачни отблясъци. В ъгъла откъм двора беше клюкнало старомодно таблено легло, ожулено от времето, а в срещуположния

ложния ъгъл, зад вратата — железен омивалник с извити тръбовидни крака, върху който, около голям цинков леген, бяха наслагани всевъзможни тоалетни принадлежности. На стената, зад леглото, вместо обичайното килимче, с блажна боя беше очертан голям тъмен правоъгълник, а зад него, близо до голямото табло, в самата мазилка беше втъкната фасонка с електрическа крушка. На същата височина, но вече по средата на леглото, висеше малка цветна репродукция от знаменитите „Слънчогледи“ на Ван Гог. През прозореца, обгърнал като рамка силуета на Витоша, нахлуваше тежка есенна светлина, която придаваше някаква особена контрастност на вещите и вместо да оживи обстановката, я правеше по-неприветлива. Облечен в карирана вълнена риза, Хрелков лежеше върху леглото — облегнат върху няколко възглавници и завит до кръста с одеало. Той гледаше с любопитство и в очакване да види кой идваше при него, още държеше в ръцете си някаква книга. Ръкувахме се подред и като представих новодошлите, аз използувах момента, за да разбера какво беше чел. И не се изненадах: това беше един том от Маяковски.

От нашата среща в Чепино-баня знаех, че макар да спазваше режим, Хрелков се беше съвзел и всеки ден след обед правеше разходки до Клептуза. Затова не очаквах да го намеря в такова състояние и докато сядахме, изказах учудването си за настъпилия обрат в неговото здраве.

— Нали знаеш какво стана? — попита Хрелков и вместо да дочака отговор, продължи: — То беше страшно: тревоги, преумора, после грип. Не стига това, но на връщане и три часа престой в чакалнята на гара Сараньово между две отворени врати. И ето, сега си ближа раните. . .

Аз не знаех какво беше станало и отворих уста да попитам. В този момент обаче младата жена, която се беше оттеглила в ъгъла и приготовляваше нещо, пристъпи към леглото, поднесе на Хрелков някаква чиния и с особена деловитост в гласа произнесе думата „меланж“. Засечен неочаквано, аз се стъписах и преглътнах думите си, без да ги произнеса. А Хрелков махна с дясната си ръка и като да се отбраняваше, полушеговито-полупрезрително произнесе:

— Остави този меланж, кажи нещо за свободата.

Все пак той поде онова, което му беше поднесено, произнесе някаква злъчна анатема и започна да гребе „меланжа“ с нескривано чувство на отвращение. После подаде обратно празната чиния и като изпроводи с поглед жената, която си тръгваше, бърже се обърна към нас:

— Е, кажете сега, ще бием ли франкистите?

Хрелков уж питаше, но това не беше въпрос на човек, който желае да се осведоми — това беше въпрос на заинтересован, който искаше да изтръгне от нас решение. Ако някой слушаше от страна и не познаваше политическите събития, можеше да помисли, че тези проклети франкисти са вън на улицата и само от нас зависеше дали да ги прогоним или не. Но изненадани от неочаквания въпрос, вместо да отговорим, ние трябва да сме изразили някакво недоумение. Затова Хрелков не дочака да ни чуе, а заговори сам — заговори, за да ни потопи още с първата дума в политическата актуалност на момента.

А имаше какво да се каже. Тъкмо по това време така наречената „ненамеса“ в испанските работи се беше превърнала вече в открита намеса на Хитлер и Мусолини. Във въздушния простор на Барцелона добре известни самолети от уж „неизвестен произход“ водеха сражения с републиканската авиация и дори бяха потопили един френски товарен параход при навлизането му в испански води. Тези събития бяха събудили надеждите на реакцията и бяха дали нов тласък на нейните враждебни действия. Това се потвърждаваше покрай другото и от факта, че в столицата на Каталония републиканските власти бяха влезли в дирите на голяма шпионска организация. Докато се водеха въздушните сражения по средиземноморското крайбрежие, войските на Франко се мъчеха да минат в настъпление по другите фронтове. Те бяха превзели Гихон и много хиляди бежанци, както съобщаваха вестниците, под закрила на френски и английски параходи, бяха поели морския път за Франция. След неотдавнашните франкистки победи на мадридския фронт, това

беше нова обезспокоителна офанзива. Николай Хрелков, който живееше толкова с политическите събития, колкото и с поезията, беше видял опасността и макар видимо да бодърствуваше, не можеше да скрие своите опасения. Той ни водеше по фронтовете от Средиземно море до Бискайския залив с една страст на поет, в която личеше не толкова желание да ни каже нещо неизвестно, колкото скрито намерение да търси за себе си доводи срещу лошите предчувствия (спомням си и сега с какво чувство на възхищение произнасяше името на Енрико Листер — „човекът, който би националистите при Квинто и Белчит"). А беше болен и всичко това го изморяваше както душевно, тъй и физически. Затова след десетина-петнайсет минути на възбуда, които му бяха достатъчни да извърши мислено своята обиколка, той започна да се задъхва и с вид на съкрушен човек замълча, без да доизрече фразата си. Опитахме се да кажем нещо и ние, но разговорът се затегна и думите постепенно започнаха да губят своята стойност. Като не знаех какво да правя, потърсих крадешком погледите на моите приятели и неочаквано долових в очите им някакво мълчаливо безспокойство. Това ме подсети за една наша уговорка и аз побързах да извърша забраненото — добър повод да сложа край и на моментно настъпилото неудобство.

Казах на Хрелков, че на моите приятели им предстоеше да пътуват и не могат да останат повече. После, като се стараех да бъда по-предупредителен, добавих, че бяха дошли да го видят за малко — с надежда, ако може, да му направят и една снимка. При тези думи аз посочих с поглед единия от тях, който беше овесил на врата си голям фотоапарат и вече се готвеше да действува. Смълчал се след задъхването, Хрелков сякаш това и чакаше, за да избухне отново. Той трепна като ожилен, направи с ръка категоричен жест на несъгласие и твърдо отсече: „Не обичам тези неща. Не съм киноѕвезда". Аз обаче бях подготвен за отказ и не мислех лесно да се предавам. Затова с един тон на закачка, който можеше най-ефикасно да обезвреди афектната категоричност, казах, че моите приятели не са фоторепортери и не става дума нито за звезди, нито за някаква суета. Хората искат просто да имат спомен от един поет, когото чувствуват близък. Подет от първоначалния тласък обаче, в първия момент Хрелков не искаше и да ме слуша, но аз забелязах, че неговото упорство започна бавно да се смекчава. Накрай той млъкна и доби израз на уморен човек, който няма сили да се бори с неизбежното. Взели това за съгласие, моите приятели се надигнаха, заоглеждаха стаята и пристъпиха към работа. След малка суетня, радостни от постигнатия успех, те поблагодариха и започнаха да се сбогуват. Надигнах се и аз да ги последвам — заедно бяхме дошли, заедно трябваше и да си отиваме. Тук обаче се намеси Хрелков — „Не, ти ще останеш — имаме разговор!" И аз, разбира се, останах: моите членове и параграфи можеха да почакат още един час.

6

Когато вратата се затвори и стъпките заглъхнаха, Хрелков се намести върху възглавниците и се обърна към мене:

— Четох твоя репортаж в „Заря". Ти си познавал Георги Жулев?

Изненадан от неочаквания въпрос, аз кимнах утвърдително с глава:

— Малко е да се каже, че го познавах: бяхме близки приятели — и замълчах в нерешителност.

Георги Жулев беше народен учител и по-късно кмет на Лесичовската комуна. Осъден на смърт за това, че беше организирал задигане на оръжие от казармата, той мина в нелегалност и през лятото на 1933 година избяга в Съветския съюз. По-късно, след започване на гражданската война в Испания, Жулев беше влязъл в състава на интернационалната бригада като офицер от батальона „Гюра Дякович". Обаче, според едно съобщение на френския вестник „Фигаро", възпроизведено и от нашия печат, в края на лятото, няколко седмици преди нашия разговор, той беше загинал в боевете около Мадрид. Като излизах от това съобщение, в един репортаж от родното му село аз се мъчех, в кръга на тогавашните възможности, да разкажа нещо от истината и легендата около неговото име. И не се учудих,

че Хрелков, който следеше внимателно печата, беше забелязал моята работа. Друго обаче не ми беше ясно, затова след кратко мълчание попитах:

— А ти познаваше ли го?

— Как не — познавах го, разбира се! Помня го още от времето на неговото студентство. В тежките години след Априлските събития той учеше философия и участвуваше в нашето движение. — И като замълча за малко, Хрелков заговори отново, но този път споменът за миналото беше запалил в очите му някаква искра на възбуда. — Жулев — каза той с необяснимо раздразнение в гласа — беше мислещ човек, човек без страх и компромиси. За него идеите на комунизма бяха не кариера и не умствена гимнастика, а съдба, мисионерство, начин да се защити потъпканото човешко достойнство. Затова гузните съвести се плашеха от него, а търговците не пропускаха случай да го похулят: безличията не можеха да му простят, че беше личност. После не знам защо той се оттегли в провинцията и аз му загубих дирите. По-нататък ти вече знаеш. . .

А аз наистина знаех. Затова, като следвах нишката на разговора, без никакво намерение да се връщам към спомените, споделих с Хрелков някои впечатления от човека. И понеже видях, че това го интересуваше, спрях се по-подробно върху последните дни на Жулев преди заминаването му за Съветския съюз, които съвпадаха с македонските убийства и с полицейските претърсвания в София. Говорих особено за неговото хладнокръвие: по това време Жулев нощуваше в моята студентска квартира на ул. „Миджур“, 13, и аз имах случай още един път да видя какво значи характер. Хрелков слушаше внимателно онова, което разказвах, и накрая, угасил афекта в себе си, меланхолно-мечтателни произнесе:

— Да, такъв беше. И представи си какво коварно съвпадение: трябваше да науча за неговата смърт в един момент, когато още не бях изживял загубата на Васил.

— Загубата на Васил ли? — попитах аз и отведнъж някаква мълния освети онази дума за страшното, с която Хрелков ни беше посрещнал.

— Да, на Васил — отвърна той. — Как, нима ти не знаеш?

И ми разказа нещо, което нито знаех, нито можех да подозирам.

През онези години, поради невъзможност да осигури препитанието си по друг начин, Васил Сотиров беше постъпил на работа в дърводелската фабрика на братя Ушеви. В края на лятото обаче, малко след нашата среща, не знам как, той попаднал на някаква трансмисия и бил разкъсан. Така беше свършил дните си един сърцат младеж, който се ползуваше с обичта на всички прогресивни хора в Чепинско.

Хрелков ми предаваше случая и цял се тресеше от неудържима нервна възбуда, сякаш това беше станало не преди два месеца, а преди две минути. После замълча, с видимо усилие да се отдалечи от спомена, и когато се успокои, пак заговори.

— Ето, мина толкова време и не мога да се освободя от преживяното. Дните текат, а аз непрекъснато се връщам към съдбата на тези редки хора, жертва на нашето кално общество. Не знам какво ще излезе, но това е вече сюжет. . . — и не се доизказа.

Новината за внезапния край на приятеля ме потресе и както става в такива моменти, почувствувах остра потреба от съчувствено общуване. Но случаят беше толкова жесток, че нямах сили да се връщам към него и така да чопля една кървяща рана. Затова, като се борех с някакъв инстинктивен страх от мълчанието и същевременно избягвах предмета, който ме занимаваше, почти несъзнателно се залових за последната фраза на Хрелков и незабелязано дори за самия мене, се опитах да тласна нашите мисли по посока на творческите въпроси. Така, вместо да разговаряме за съдбата на нашите приятели, ние се озовахме за момент в една сфера на общи идеи. И понеже при разговор нищо не е така естествено, както преминаването от общото към частното, аз попитах Хрелков как се заражда и осъществява у него художествената идея — как емпиричното се превръща в образ. Оказал се неочаквано пред въпроси, по които, както разбрах по-късно, предпочиташе да мълчи, той ме погледна отекчено и с пренебрежение попита:

— Какво съм аз? Какво значение може да има моят начин на писане? — И с вид на човек, който обладава необорими доводи, натъртено отговори: — Никакво! — Но изглеждаше по всичко, че и на него не му се връщаше към мъчителния спомен, затова макар и без желание, след кратко изчакване продължи: — Мога да кажа само това, че ме увличат главно прояви и преживявания, които извеждат над катадневното. Някои от тези преживявания, често пъти отдавна забравени, един ден неочаквано се появяват в съзнанието ми, започват да ме измъчват и придобили някаква необяснима привлекателност, дават тласък на моите търсения. И ето, очистени от въображението, след седмица, месец или година аз ги виждам, въплътени в един образ със свой ритъм, своя звучност и своя форма, да напират навън и да търсят словесен израз. С това творбата е вече родена, дори и да не е написана. Останалото е въпрос само на време и на стихотворна сръчност.

Хрелков пак замълча и като се досети за нещо забравено, отново заговори.

— Преди няколко години — каза той, — у мене се зароди идеята за една нова работа върху Септемврийското въстание. Искаше ми се, за разлика от онова, което беше писано много пъти, да пресъздам образа на девойката, която чака убития любим да се върне. Много пъти се връщах към тази идея, подемах я, обмислях я, но все нищо не излизаше. И един ден неочаквано при мене пристига Светослав Обретенов, ентусиазиран, какъвто си го знаеш. „Искам, казва, да напиша музикална творба върху мотив от Септемврийското въстание. Необходимо ми е нещо баладично в народен дух. Мислих, кроих и на края реших, че само ти можеш да ми напишеш такъв текст“. Не знам какво стана, но думите на Светослав ме парнаха като електрически ток. Изложих му набърже своя замисъл, той каза, че тъкмо такова нещо му трябвало и веднага след разговора аз се залових за работа. И всичко тръгна като по чудо. Най-напред попаднах на ритмичната стъпка, която трябваше да ме въведе в една атмосфера на баладичност: „Как така, та. . .“ След това пред мене се очертаха и образите: три девойки (три, защото е осветено число), които поради условността на народната балада придобиха условни имена: Мотай = времето, Тъчи = кенари, Влачи = къделя. И наверно защото мислено имах предвид музиката, потърсих по-голямо разнообразие в ритъма: оттам и многократно повтарящата строфа „Нощ лежи. . .“, както и двустишията след нея. Така, след като се бях изтезавал цяла година, моята „Балада за три сестри“, която смятам за единственото си селско произведение, в разстояние на няколко дни беше завършена.

— Цяла година! — учудих се аз. — Това не е малко за едно стихотворение.

— Е, разбира се, не винаги е така — поде Хрелков, сякаш искаше да ме успокои. — Ето — и той присегна към стола до леглото и под оставеното томче на Маяковски измъкна някакъв ръкопис. — Това е последната ми работа. На гара Костандово видях един убит вълк — кокалест, мършав също като мене. Такава е и моята съдба, вълча — помислих си. Кръгът се сключи и стихотворението стана. То се знае, направих след това някои поправки. Заглавието от „Вълци“ стана „Вълк“, изразът „гостоприемната страхотност“ е дошъл да замести един друг — „гостоприемна неизвестност“, от който се отказах. Но всичко това са подробности: стихотворението стана на един дъх.

— Казваш — намесих се аз, — че стихотворението се зачева обикновено от една случка, от нещо, което човек е преживял. И това е така. Но то предполага и образци, и унаследена стихотворна култура.

— Ако те разбирам правилно, имаш предвид школуването, изпитаните влияния — каза Хрелков. И като видя, че не възразих, добави: — Моя учители са Вазов и Пенчо Славейков. — И внезапно, сякаш искаше да убоде някого, със зла усмивка допълни: — Не Полянов, разбира се!

— А символистите? — не се стърпях аз, като си спомних за някогашния ни разговор в аперитив „Роял“.

Казах и отведнъж ме обзе разкаяние. Видях, че по лицето на Хрелков премина някаква тръпка на недоволство. Очевидно, моят въпрос го насочваше към мисли, които не

му бяха приятни и не искаше да ги подема. Затова, без да отговори, той направи усилие да се овладее и твърдо произнесе:

— Не, преди всичко Вазов и Пенчо Славейков. А що се отнася до баладата, учил съм се най-много от „Erlkönig".

Макар да беше кръстосал Европа и да беше живял в Париж, Хрелков не се ползуваше литературно от нито един западноевропейски език. Немските и френските поети, доколкото знам, той четеше в български и руски преводи. Така ще е било и в случая: той е познавал „Горския цар" от антологията „Немски поети" на Пенчо Славейков (не случайно в нашия разговор тези неща се преплетоха). Затова аз бях малко учуден, като чух от него оригиналното заглавие на стихотворението.

— Според мене — продължи Хрелков — тази балада на Гьоте е между най-хубавото от този род, което някога е писано. Аз съм я чел стотици пъти и винаги се връщам към нея, когато ми е необходимо да навляза в една атмосфера на приказност. От тази работа съм се учил и, разбира се, ще продължавам да се уча. . . — После се замисли за момент и додаде: — Да се уча, не да подражавам. Нашето време е друго и неизбежно други ще бъдат и нашите средства.

При тези думи ние минахме незабелязано към формата и оттам — към формата на стиха. Направи ми впечатление, че Хрелков, който изобщо се придържаше към класическата метрика, не прояви ревност към своя начин на писане и се изказа в подкрепа на свободния стих. Според него това било „мъчна работа" — нещо, което предполагало и по-голяма вътрешна свобода, и по-голямо професионално умение.

— В тази работа — заключи той — никой у нас не е по-добър от Гео. Този бушуващ човек ни откри поезията на Верхарн и с нея — свободния стих.

Хрелков произнесе името на Гео Милев и в очите му проблеснаха светкавици. Сравнително спокоен дотогава — но спокоен, разбира се, по своему — той се надигна възнак, така че пружиненото легло изскърца под него, отметна леко завивката и заговори присто, сякаш отбиваше доводите на някакъв невидим противник:

— Не знам защо — каза той, — наверно от скудоумие, революционерът Гео се отъждествява обикновено с поемата „Септември". Погрешно! Истината е, че Гео започна да се бунтува срещу старината много по-рано. Но понеже беше писател и още нямаше установен обществен мироглед, той въстана отначало срещу онова, което спъваше неговия стремеж към нова литература — срещу рутината в поезията, срещу старата форма. А отричането на формата, която символизира ненакърнимостта на установения ред, е първата проява на бунт. Това го доказа още средновековната инквизиция: тя обявяваше за еретици и унищожаваше не иноверците, а християните, които бяха уличени в несъгласие с формите на верското администриране. Такъв еретик беше в началото и Гео. Той плашеше бездарните крепители на гнилостта, за които свободния стих беше не по-нататъшен развой на поетическата реч, а заговор срещу техния свят. Времената обаче бяха други и нямаше какво да му направят. Но когато времената се измениха и неговият бунт чрез поемата „Септември" се изпълни със социално съдържание, политическата и литературната инквизиция се обединиха и Гео беше унищожен. Тържествуваше човешката зоология. Но реченатa зоология в края на краищата е безсилна да спре развитието. И ето, ние виждаме, че няма бараж, който да издържи пред новите търсения.

За да докаже, че идеите на Гео Милев бяха живи, Хрелков се позова на няколко примера и покрай другото помена за Ламар и за неговите „Мирни размирни години". Произнесъл това заглавие, той изостави всичко друго и се впусна да говори за онова, което смяташе за най-ценно в поемата — за нейната национална атмосфера и за нейния стих, близък по своята естественост до говоримата реч. Очевидно, тези качества според него бяха главните елементи на онова ново, което имаше предвид.

След тази литературна интермедия ние направихме някакъв невидим кръг, и без да щем, отново се озовахме там, от където бяхме тръгнали. Отново се върнахме към политическите събития и накрая, във връзка с тях, заговорихме пак за неочаквания край на на-

шите общи приятели. Онова, което се стараехме да отбегнем, се оказа по-силно от нашата воля и даде нов тласък на разговора. Тъкмо в този момент обаче на вратата се потропа и без да дочака отговор, в стаята влезе същата млада жена, която заварихме при идването си. Тя се обърна към нас и с делови тон, който не търпеше никакво възражение, напомни, че беше настъпило време за „манипулация". Изненадан от нейните думи, Хрелков направи гримаса на досада и произнесе нещо неопределено, подобно на стенание. После вдигна ръце нагоре като човек, който се предава, и ги остави да паднат върху одеалото. Това означаваше, че всяка съпротива беше безполезна: очевидно, нашият разговор трябваше да се прекрати. Затова станах, сбогувах се и като обещах, както настояваше Хрелков, че през следващата седмица щях да отида пак, напуснах стаята.

Когато слязох на улицата, слънцето се беше скрило вече в пролома на Владайската река и последните му лъчи обливаха с кармин върховете на тополите. От запад духна хаплив вятър, раздвижи дърветата и посипа улицата с едри жълти листа. Не знам защо, стана ми тъжно и почувствувах непреодолима потреба да остана със себе си. Затова вместо да потърся превоз, отправих се надолу, пресякох железопътната линия и тръгнах по горнобанския път. Вървях през пустото поле, прехвърлях през ума си казаното и ми се струваше, че общувах с нещо голямо и невидимо, което надхвърля делничните грижи и придава друг смисъл и друга измеримост на нещата. И връхлетялото ме угнетение незабелязано започна да ме напуска. Вечерта аз се върнах отново към моето всекидневие, но под влияние на преживяното дори сухите юридически текстове този път не ми изглеждаха така убийствено досадни, както по-рано.

7

Разбира се, аз удържах на дадената дума и следната седмица отидох отново в Горна баня. Какво сме говорили, не бих могъл да кажа точно, но добре помня, че уговорихме и друга среща, преди да се върна в провинцията. След това, вече без да се уговаряме, при моите чести прихождения в София всеки път аз намирах време да навестя Хрелков. И всеки път разговорите ни кръжеха около политическите и литературни събития: тези събития бяха неговия съкровен свят — делниците и празниците на неговия живот.

Казвам „разговор" и виждам, че думата не е много подходяща. Тази дума, както е обяснена в речниците и както обикновено се разбира, има нещо спокойно, уравновесено и дори статично: сядаме и разменяме мисли. Разбира се, и Хрелков разменяше мисли, но по един много особен, подчертано афектен и бих казал — войнствен начин, дори и когато нямаше особена причина за това. Като изключим редките прояви на спокойна нежност, предизвикани главно от чувство на състрадание, в контакт с хората той започваше да се напали от собствените си думи и да дава воля на една необуздана полемическа страст. Неговото общуване беше обикновено не разговор, а някакво необяснимо буйство, някакво словесно изригване, подобно на лавина, която се сгромолясва и повлича всичко след себе си. Затова при нашите срещи се получаваше тъй, че аз, който никога не съм могъл да се похваля с особена въздържаност, много често не само трябваше да споря с него, а дори да играя и ролята на усмирител.

Не ще преувелича, ако кажа, че от всички хора, с които някога съм общувал, Хрелков имаше най-силно изявени емоционални импулси. И понеже беше холерик и човек с хиперболично въображение, под влияние на тези импулси той се увличаше, виждаше нещата прекалено контрастно и лесно отиваше към крайните регистри на мисълта и чувството. Оттам у него се беше изработила една категоричност на съжденията, която носеше афектен характер и дори когато почиваше на необорими доводи не беше свободна от увлечения. Изобщо в преценката на хора и събития Хрелков минаваше през емоционалното оцветяване и затова макар да беше безкомпромисен в търсенето на правдата, сравнително лесно прощаваше на едни и много по-трудно на други. Верен на себе си, при общуване с хората той се отдаваше на една „дръзка прозица", която уж беше предназначил за борба срещу

нахалството, но която в увлечението си използуваше и там, където не винаги се налагаше от обстоятелствата. Трябва обаче да кажа, че дори когато грешеше, Хрелков вярваше безусловно в онова, което говореше — вярваше му така, както само той можеше: с цялата си душа, с цялото свое същество. Затова дори тогава той увличаше хората във водовъртежа на своите вълнения и ако не ги печелеше с доводите си, покоряваше ги със своята искреност — караше ги да го следват в търсенията и така чрез полемическото щракане даваше тласък на собствените им духовни стремежи.

Тези прояви на неукротимост, така характерни за душевността на Хрелков, съм наблюдавал много пъти и по много поводи. Не знам защо обаче, те са свързани в съзнанието ми главно с един мъчителен епизод от развоя на тогавашната ни революционна литература — с разпрата около вестник „Кормило".

Известно е, че Николай Хрелков се намеси в тази разпра и застана открито срещу така наречените тогава „кормиловци". Но понеже във всичко приличаше на себе си, той се показа по-краен от много други и прояви една учудваща непримиримост към своите противници. Раздухван от литературните страсти на времето, случаят „Кормило" се беше превърнал за него в някаква неизцерима духовна травма, която го дразнеше и не изчезна напълно дори и до края на живота му. Станеше ли дума за него, той се гневеше, избухваше и в своята неудържимост не винаги искаше да чува онова, което му говореха.

Трябва да кажа, че по времето, когато избухнаха разногласията около вестник „Кормило", аз не живеех в София и бях настрана от литературния живот в столицата. Като гледах на нещата отдалече, аз не виждах сериозни причини за разцепление и не случайно сложих подписа си под едно писмо, което осъждаше „двете групи" и настояваше да се спрат „заядливите нападки с изложения". Когато по-късно се запознах с фактите, добих впечатление, че те идваха в моя подкрепа. Затова на мене ми беше трудно да приема не само нападките на Хрелков, а и някои от неговите мнения, които ми изглеждаха несправедливи. И понеже държех на своето, в продължение на доста години по повод на „Кормило" между нас избухваха словесни престрелки.

— Какво ми говорят? — горещеше се в такива моменти Хрелков и се изразяваше в безлична форма, сякаш спореше не с мене, а с някакви предполагаеми опоненти. — Болни писателски честолюбия: ръстът им малък, а искат да водят, да играят ролята на литературни ментори.

Отначало аз мълчех, слушах и дори леко поклащах глава с вид на човек, който се съгласява: „Да, наистина, писателски честолюбия". Но след това, без да си давам добра сметка за онова, което правех, с тон на обективна загриженост неразумно добавях: „И от едната, и от другата страна все същото". При тези думи, които изразяваха обратното на това, което можеше да се очаква, Хрелков ме стрелваше с унищожителен поглед и с жест на великодушно снизхождение отиваше по-нататък.

— А какво представляват тези самозвани избраници? — питаше той и след секунда-две сам си отговаряше: — Пишат някаква допотопна селска белетристика, в която все още се въртят около престарялата жажда за земя, пишат някакви римувани декларации, тромогламни стихове за верност, взети направо от вестникарските клишета.

Ако намерех пролука между думите, аз се съгласявах, но добавях, че тези грехове са общ недостатък на нашата пролетарска литература, която все още не може да се издигне над утилитарните изисквания на всекидневието. Хрелков обаче не ме слушаше и продължаваше да словоборствува.

— И какво? — питаше пак той. — Обособиха се, издигнаха в знаме някакво си „качество", опитаха се да заграбят един вестник, който не беше техен. Ето ги сега другарите „легални марксисти", тъкмо когато започва да става горещо. Ясно ли е къде води това? — И с рязко движение на ръката, което трябваше да означава, че въпросът не търпи друго тълкуване, възмутено заключаваше: — Срамно, какво ще ми говорят!

Но започнал веднъж, мене ми беше трудно да спра насред път.

— Разбира се — съгласявах се аз, — осъдително е да се присвоява един орган, който принадлежи на едно политическо движение. Тук вината е очевидна. Приемам също, че в момент на реакция литературното обособяване може да означава бягство от трудностите. И с това съм съгласен. . .

— Там е всичко, там е всичко — прекъсваше ме Хрелков с тържествуващ глас, видимо доволен, че се приближавах до него.

— Не, не всичко е там — възразявах аз. — Има и нещо друго, което се отнася не вече до личните разногласия, а до съдбата на литературата.

При тези думи Хрелков трепваше и любопитството започваше бавно да взема връх над раздразнението.

— Ето — продължавах аз, — ти говориш от години, че не може вече да ни задоволяват агитационните стихове на Полянов. И си прав, разбира се. Но тъкмо това означава, че ни е необходима една литература от по-високо качество. Нали тъй? Добре, но някои не мислят така и викат срещу „качествениците“ с надежда, че ще се вредят в литературата и без талант. С това вече не мога да се съглася.

Докато слушаше, незабелязано Хрелков започваше да се издига от случката към литературните принципи и раздразнението му постепенно губеше своята власт над него. И макар думите му да бяха все още ръбати, в гласа му вече не се долавяше гняв.

— Разбира се — изричаше той малко натъртено, но с известно примирение в гласа, — ако желаем да не куцаме след времето, трябва да издигнем нашата революционна литература до равнището на големите национални постижения. Другото би означавало кретане, провинциална ограниченост, духовно самоубийство. Но там е работата, че това е задача не само на някакъв елит от богоизбрани, а на всички писатели вкупом. Другото е бягство от хората, дервишко самонаслаждение.

И стигнали до една точка, където гледищата се допираха, ние млъкнахме.

Случаят „Кормило“ обаче, който събуди много страсти, оказа върху Хрелков двустранно влияние: той не само го отдалечи от някои писатели, но същевременно го направи по-близък на други. Такава порснала близст аз имах случай да наблюдавам не един път и в отношенията му към Георги Бакалов. И понеже у него всичко преминаваше в екзалтация, тази сърдечна близост го правеше благосклонен и към литературното дело на неговия приятел, макар изоскванията и естетическите им предпочитания да бяха понякога не само различни, а и полюсно противоположни.

Спомням си едно мое посещение при Хрелков през септември 1939 година — две или три седмици след започване на втората световна война. Подгонен от събитията, аз токущо се бях завърнал от Франция и носех със себе си пресни впечатления от евакуацията на Париж. И естествено, това даде тласък на нашия разговор. Хрелков се заинтересува за някои общи познати, разпита ме за настроенията във Франция и започна сам да разказва случки от своя емигрантски живот. След това, във връзка с тези спомени, той произнесе името на Георги Бакалов, който беше починал наскоро, и неочаквано мисълта му възви в друга посока. Онова, което каза по-нататък, беше някаква патетична възхвала не само на човека, с когото обстоятелствата го бяха сближили, а и на писателя — възхвала, каквато до тогава не бях слушал: очевидно той беше още под впечатление от неговата смърт.

Едва ли е необходимо да казвам, че аз познавах книжовното дело на Бакалов и като всички интелектуалци от моята среда, на младини бях минал през неговата литературна школа. Но по време на престоя си във Франция, покрай другото, се бях запознал вече с изказванията на Маркс и Енгелс върху изкуството, тогава още неизвестни у нас, знаех, че в художественото творчество човек може да отиде „против своите собствени класови симпатии“, както пише Енгелс в писмо до Маргарита Харкнес и бях убеден повече от всеки друг път, че въпросите са много по-сложни, отколкото ги представяше елементарната публицистическа критика. Затова аз посрещнах хладно ентусиазма на Хрелков и не премълчах своите резерви към литературните възгледи на Бакалов: към онзи социологически автоматизъм, който търси задължителна успоредица между политическата принадлежност

на твореца и неговата артистическа изява, за да даде накрая превес на сюжета и намерението за сметка на реалния художествен образ. „Тази критика безцеремонно добавих аз — е неспособна да обясни новите явления и е вече надживяна“. Изненадан от моята неочаквана съпротива, Хрелков се поколеба за момент и млъкна. След това, вече по-малко категоричен, той се залови за думата „надживяна“ и като изброи някои факти от миналото, започна да изтъква историческото значение на Бакалов за нашата литература. Взел обаче начална скорост, мене не ми се щеше да го следвам в доводите. Като всеки човек, който иска да се отскубне от нещо, с което е бил свързан, аз теглех към другата крайност и вместо да преценявам думите му, търсех какво да им противопоставя. Затова не скрих, че виждах дейността на Бакалов по-иначе и се помъчих да кажа какво мислех.

— Не мога да оправдая някои негови увлечения — настоявах аз. — Вземи най-близкото: „Кормило“. Фактите са известни, отговорностите се знаят. Но защо трябваше на всяка цена да се търси зад разногласията ренегатство и антимарксизъм? А памфлета „Д. И. Полянов пролетарски поет ли е?“ То се знае, „Железни стихове“ са архаика, със своите несръчни куплети Морянин може днес само да ни забавлява. Колко е поет — не знам, но че е пролетарски, пролетарски е. И след като си говорил така с години — сега друго. Не, за един сериозен литератор това не е позволено.

При споменаването на „Кормило“ Хрелков направи кисела гримаса, но онова, което последва, отклони вниманието му в друга посока. Той се овладя и като набра сили за съпротива, така че вече никой не можеше да го разколебае, с величествен жест отсече:

— Да оставим епизодите настрана, нека видим ядрото. — След това не така повелително, но все така твърдо продължи: — Половин столетие Бакалов работи на литературното поприще. Няколко поколения се учиха на социализъм от неговите преводи. Петдесет години са това — ден и нощ. Казаха ми сведующи хора, че за това време е написал, превел и редактирал хиляди книги. Разбират ли неговите противници какво значи това? Това е подвиг. Кой друг българин, питам, е написал хиляда книги? Нека ми кажат: кой друг?

Аз слушах, мълчех навъсено и понеже не бях преодолял инерцията, идеше ми да кажа: книжен потоп или нещо подобно. Но се възпрях: никой друг не беше написал толкова книги.

Резките изказвания и невъздържаните квалификации на Хрелков обаче не се дължеха непременно на някаква лична разпра или на трайно отношение към хората и към проявите на изкуството. Резултат на една хипертрофирана възбуда, породена много често от нищожен повод, те отреагирваха едно състояние на недоволство и можеха да крият не само ненавист, а и обратно изразено съчувствие към личността и делото на засегнатия човек — недоволство от това, че не беше такъв, какъвто поетът искаше да го види..

Спомням си в това отношение не един и не два характерни случая.

Известно е, например, че Хрелков четеше и обичаше разказите на Йордан Йовков — това потвърждават и някои от близките му, които са общували по-често с него. Знае се също така, че по време на своя престой във Франция той е бил чест посетител на Лувър и не само познаваше, а и ценеше големите художници от парижката школа. Не случайно той говореше за тях с чувство на почит, я за някои като Ван Гог — и с ентусиазъм. Тази духовна обвързаност обаче не му пречеше в някои случаи да се поддаде на обратния рефлекс и в увлечението си да стигне до противоположни изводи, които като всяка рожба на афекта, не винаги се оправдаваха от фактите. Аз помня много добре, да кажем, че веднъж, като ставаше дума за пиесата „Обикновен човек“, Хрелков се разтрепера от негодувание и забравил в яда си онова, което беше говорил за Йовков по-рано, го обсипа с обвинения, сякаш преценяваше не само слабо произведение, а деянията на непоправим политически грешник. Друг път, забравих вече по какъв незначителен повод (дали не беше във връзка с една статия на Шмиргела в „Златорог“?), той се нахвърли по същия начин върху Сезан.

— Много го надуха нашите художници: голям бил, не знам какъв бил — гневеше се той. — А истината е, че Сезан се помъчи да изведе буржоазното изкуство от безизходицата на импресионизма, като му възвърна забравеното трето измерение и показа как се изгражда

картина. Но да спасяваш обреченото — това е вече една реакционна миси я, граждански провал.

И той, без да обръща внимание на моите протести, се впусна да предава по своему някои моменти от биографията на художника.

В същото това време, когато едно раздразнение караше Хрелков да напада утвърдени творци, най-често без особена причина, едно съчувствие можеше да го направи снизходителен към съмнителни дарования. Пазя и днес негово писмо до мене, в което ми препоръчва една млада белетристка и настоява да прочета внимателно някакъв неин ръкопис с детски разкази. „Това е — казваше той с присъщата си увереност — един малък Максим Горки.“ И великодушно добавяше: „Малък, но ще расте“. А от нея, за беда, не стана писателка, и това лесно можеше да се разбере още в първия момент. Но тук вече не гневът, а симпатията му беше попречила да види очевидното.

Такъв беше Хрелков — човек на страстите, на внезапните импулси, на контрастните виждания и съпоставки. Подет от неудържима афектност на мисълта, подсилена от неговото туберкулозно заболяване, той се възпламеняваше много лесно и обикновено отиваше далече в своите твърдения, без да държи сметка за сложността на човешките прояви. Затова неизбежно плащане данък на догматични проценки и макар да имаше чисти намерения, много често беше несправедлив към хората. Но, разбира се, един сложен характер като неговия не можеше да се изчерпи със спонтанната първична реакция, колкото и да му беше присъща. Като всеки човек с богата душевност, той имаше съзнание за своите слабости, бореше се с тях и в решителни моменти успяваше да се издигне от пристрастието до трезвата преценка на фактите. От опит знам, че колкото и да беше раздразнен, когато му се привеждаха убедителни доводи, Хрелков се замисляше и въпреки желанието си да се съпротивлява, накрая мълчаливо отстъпваше от своето. Същото ставаше и при допира му с художествените факти, макар поради лош спомен и натрупани фракционни настроения да беше обявил някои писатели за свои пожизнени врагове, той обикновено признаваше техните литературни сполуки. В такива случаи въпреки всичко инстинктът му на творец се оказваше по-силен от симпатията, обвързаността и личните настроения.

8

Повален от неизлечима болест, която му пречеше да взема пряко участие в съпротивата, Хрелков дори в това окаяно здравословно състояние плашеше властта и през последните години на войната трябваше да понесе нови изпитания. С нахлуването на хитлеристките армии в Съветския съюз той беше поставен под открито полицейско наблюдение, а след това, когато очакванията за светкавична война рухнаха, той беше арестуван и интерниран в провинцията. Затова нашите пътища се разминаваха и ние дълго време чувахме един за друг, без да се видим. Срещнахме се пак, но около две години по-късно, когато София още ликуваше от победата, и то вече не само на приятелски, а и на делови литературен разговор.

След Девети септември аз бях включен в редакционната колегия на „Литературен фронт“ и същевременно вземах участие в художествения съвет на издателството „Нариздат“. И стана така, че още в самото начало и на едното, и на другото място се заговори за Хрелков. От вестника настояваха да взема от него интервю (в онзи момент интервютата с видни писатели бяха една от моите редакционни задачи), а от издателството — да уговоря издаването на негова стихосбирка. И тъкмо търсех пролука да изпълня възложените задачи (боже мой, колко бяхме заети в онзи момент!), в редакцията на вестника неочаквано довтаса Вичо Иванов. Дошъл от Пловдив, където работеше дотогава, той ме заговори за Хрелков, каза, че се гласял да го посети и настоя да отидем заедно. Така един следобед от последните дни на октомври ние се озовахме в Горна баня.

Трябва да призная, че бях много изненадан, когато попитахме за жилището на Хрелков и ни отправиха към партийния дом. Макар да знаех, че в дни на велики промени, как-

вито преживявахме тогава, човек може да очаква и най-невероятното, трудно ми беше да съединя изискванията за лечебна обстановка с динамиката на един партиен щаб от онова време. Законите на революцията обаче, които все пак не познавах достатъчно, и характерът на поета, който в момента нямах предвид, бяха съединили онова, което изглеждаше несъединимо. И действително, Хрелков живееше в партийния дом, но не в някакво административно здание, както си представях по навик, а в една от елегантните вили на селото: долу административните служби и хорското гъмжило, а горе, на слънчевия етаж — той. На вратата, както някога, на бял правоъгълен картон беше написано името му, но сега под него имаше вече и една добавка: в л е з. И ние, разбира се влязохме.

Не ще и дума, този път обстановката не беше такава, в каквато бях свикнал да го виждам: някогашната унизителна бедност вече я нямаше. Нещо повече, стори ми се в първия момент, че се беше променил към добро и самия Хрелков. Наистина, както и по-рано, той лежеше неподвижно върху скупчените възглавници, но беше напълнял и ако не го познавах, можех да го взема за здрав. Щом заговори обаче, за един миг всичко се промени. Още с първата дума върху лицето му се очерта гримаса на нервно изтощен човек, каквато имат обикновено изтезаваните хора. Поставен в неудобство от нашето присъствие, той правеше усилие да обуздае неочаквания пристъп от раздразнение, но не успяваше и от това неговата гримаса придобиваше още по-болезнен вид — преминаваше в мъчителни нервни гърчове. И аз седнах като на тръни: очаквах всеки момент вътрешната му възбуда да се разрази в неудържимо словесно избухване, макар да не виждах особена причина за това.

Отстранен от пряко участие в събитията и както винаги петимен да знае какво става, Хрелков започна да ни разпитва за литературните новини, като се обръщаше главно към мене, навярно защото ме смяташе за по-добре осведомен. И аз заразказвах за станали срещи и разговори — и повече от всичко за работата в „Литературния фронт“. Но изглежда, че това не го задоволи, затова, като се заинтересува за някои общи познати, накрая със зла ирония в гласа произнесе имената на двама-трима наши писатели, към които още от времето на „Кормило“ имаше лошо отношение, и попита какво правят. Въпросът му обаче беше много общ, не знаех какво точно го интересуваше, затова и аз отговорих общо: добре са, работят. Но изглежда, че Хрелков, който нервно барабанеше по нощното шкафче, съзря в отговора ми някакво съчувствие към тях и неочаквано даде воля на своето възпирано раздразнение: „Знаех си аз — гъвкави са, лесно ще се прилепят. Но трябва ли пък ние така бързе да забравяме миналото?“ И навярно щеше да продължи, но тук се намеси Вичо. Дали случайно, или да сложи край на едно неоправдано избухване — не знам, той намери подходящ момент и спомена за някакви техни преживелици в Пловдив. И разговорът неочаквано започна да наклонява в друга посока.

При своето първо заболяване Хрелков беше престоял известно време на лечение в Пловдив и както правеше обикновено, си беше създал някои трайни връзки и приятелства. Затова, когато стана дума за онези години, той се залови за казаното и гневният пристъп започна да му минава. Разговорът малко се успокои, но той се отнасяше до хора и случки, които не ми бяха познати и аз замълчах, без дори да слушам. И като не знаех какво да правя, почти инстинктивно посегнах към масата до мене и поех някакви книги, които ми бяха привлекли вниманието. Оказаха се неща, за които тогава много се говореше, но които още не бях виждал: „Моят живот в изкуството“ и „Работата на актьора над себе си“ от К. С. Станиславски — две стари съветски издания (неизвестно по какви пътища, Хрелков успяваше и в най-тежките години да се снабди с такива книги, които по онова време за нас бяха недостъпни). Изненадан от неочакваната находка, аз започнах да ги прелиствам и да се зачитам тук-там, както става в такива случаи. След това, когато разговорът стихна, погледнах към Хрелков и като срещнах погледа му, направих неволен жест, който трябваше да означава: „Какви са тези съкровища?“ Хрелков ме разбра, пое от ръцете ми „Моят живот в изкуството“ (пръстите му неврастенично се тресеха) и като я опипа с някаква сприхава ласка, свадливо каза:

— Това са велики страници. От нито една друга книга не съм научил толкова, колкото от тази. Не съм виждал никъде такова съчетание на великото и скромното — доказателство, че великото и скромното са неделими.

После допълни, че се гласял да я превежда, но други го били изпреварили.

— Ама ти сериозно ли мислиш за преводи, Николай? — попитах аз с учудване. — Да превеждаш, за да се издържаш — сега, когато пред тебе има такива възможности? Не, остави това! Сега е време да твориш, да наваксаш онова, което си загубил. Ето, „Нариздат" е решил да издаде една книга с твои стихове. Натоварен съм да ти искам съгласието.

Хрелков, който до този момент хапеше устни и ме слушаше с вид на разколебан човек, като чу предложението, отведнъж избухна:

— Никаква книга! Не съм съгласен.

Нищо не даваше повод за такъв рязък отговор, затова помислих, че беше станало някакво недоразумение. И аз започнах да говоря за възможностите и задачите, които стояха пред хората на изкуството. Но този път Хрелков не ме доизслуша.

— Не, излишно е да говорим! Аз още не съм написал онова, което мога да предложа на читателя в отделна книга. — И като замълча малко, с леко укротен тон поде отново: — Е, имам и аз някакви далечни проекти, но ще излезе ли от тях нещо — един дявол знае. . .

Да се настоява повече — беше безмислено. Но от последните думи на Хрелков аз добих впечатление, че ако не друго, можех да успея поне в малкото. Затова казах, че тези проекти биха интересували читателите на „Литературен фронт" и някак несръчно произнесох думата „интервю".

— Интервюирайте другите — избухна Хрелков отново. — Аз съм вън от литературните събития и не мога да кажа нищо: нито за себе си, нито за другите.

Като видях, че ми се отнемаше дори малкото, с което бях готов да се задоволя, аз почувствувах неудобство и сконфузено млъкнах. Мълчеха и другите. За няколко секунди в стаята настъпи мъчителна тишина, нарушавана от някакви глухи стъпки в долния етаж. И отведнъж, сякаш беше пропуснал нещо важно, Хрелков задъхано продължи:

— Преглеждам вестниците, чета стиховете. Това не е поезия — това са наредени думи, римувани лозунги, студени бенгалски огньове. Народът прави революция, а ние пелтечим в стихове. И казват ми, че това било реализъм. Какъв ти реализъм! Пита се дали то изобщо е литература. Не, наистина, не разбирам какво има тук да се говори, какво. . . .

И той неочаквано млъкна и пое въздух на пресекулки като човек, който се задушава. След това се разтърси от продължителна глуха кашлица, която се мъчеше да обуздае, но не успяваше. Когато пристъпът мина, аз го погледнах и се изплаших: ръцете му се тресеха в лудешка надпревара, нервни гърчове браздяха подпухналото му лице, загубили своята живост, очите му излъчваха мрачен блясък, какъвто има обикновено в погледа на обречените. В онзи момент всичко в него говореше за опустошение. Очевидно, повече не можеше да се остане, камо ли да се говори за литература. И ние побързахме да се сбогуваме.

Едва ли е необходимо да казвам, че тази среща ме изпълни с много тежки предчувствия. Аз обаче се борех със себе си и ми се искаше да омаловажа онова, което бях видял. И може би щях да успея, ако не бях станал неволен свидетел на една друга подобна случка.

Няколко месеца след нашата среща, в София пристигна съветският литературен критик И. И. Анисимов, специалист по западноевропейските литератури. След като беше разговарял с някои наши писатели, тъй като готвеше статия за българската литература, той беше помолил Крум Кюлявков да го отведе при Хрелков. А Кюлявков пък, неизвестно защо, настоя да ги придружа и аз. И аз се съгласих — не защото присъствието ми беше необходимо, а защото очаквах да залича спомена от предишната среща. Но този път надеждите ми рухнаха окончателно. За разлика от по-рано, Хрелков вече не правеше и усилие да се владее. Настръхнал, трескав и леко пребледнял той беше изпаднал в някакъв пристъп на пароксизъм и с вид на кръвно обиден хвърляше ядни стрели срещу действителните и мними приспособленци. Това не беше разговор — това беше по-скоро словесно изриг-

ване на агонизиращ човек, който в своето горение беше загубил чувството за такт и със своите резки изказвания не щадеше дори самолюбието на присъствуващите. Спомням си, че Кюлявков не се оказа подготвен за онова, което стана, смути се и на връщане, през целия път до София, се извиняваше пред госта. А добродушният Анисимов внимателно слушаше, клатеше глава и кротко го успокояваше: „Нищо, нищо. Разбирам, това е болен човек".

Колкото и болен обаче, Хрелков не беше от хората, които можеха лесно да капитулират. Повлиян от ентусиазма на младата революция, тъкмо в тези последни години, когато всичко изглеждаше загубено, той прояви най-голяма обществена дейност: нае се да редактира културната страница на един седмичник, заедно с Елин Пелин и Александър Балабанов основа постоянна бригада за литературни четения и накрая пое ръководството на едно животновъдно стопанство в Горна баня. Колкото и необичайна за един поет, тази работа беше погълнала цялото му съзнание. Не случайно когато Георги Димитров го беше посетил, Хрелков отклонил предложението му да отиде на лечение в Крим и пожелал само едно: помощ за стопанството. Но и тук, както навред, ентусиазмът се беше оказал недостатъчен да победи неумолимите икономически закони. „Знаеш ли, работя в Горна баня — говореше ми по това време мой отколешен познат. — Председател на кооперацията ни е твоят приятел Хрелков. Нали е поет, доверчив човек, шопите страшно го лъжат. Какво ще стане — не знам". И стопанството, разбира се, не можа да издържи.

Успешна или не, обществената дейност оказа неочаквано въздействие върху Хрелков. Като насочи вниманието му към една всекидневна практическа задача, тя му даде възможност да се отдалечи мислено от болестта и да потуши за известно време безпокойството, което го тласкаше към нервни кризи. По този начин поне привидно Хрелков заработи като здрав и пълноценен човек. Вместо да се примири с неизбежното и да грохне той заживя с укрепителното съзнание, че взема участие в соиалистическото преустройство и така служи на идеала, който го беше вдъхновявал цял живот. А това съзнание, макар и с цената на привидност, беше единственото, което можеше да осмисли последните му години — единственото, което можеше да го стопли с един лъч на надежда и да го отдалечи от страшната мисъл за обреченост.

9

Мисля за миналото и отново стигам до онзи септемврийски ден в Женева, когато научих за смъртта на Николай Хрелков.

Късно вечерта, след като много пъти бях прехвърлил през паметта си имена и случки, ние стигнахме в Париж и понеже бяхме закъснели, още на сутринта всекидневието отново ни погълна. Въпреки умората и служебните задължения обаче, то не можа да прекъсне нишката на спомена и да ме отдалечи от едно внезапно хрумване. И наистина, подтикнат от това хрумване, след края на работното време аз се отправих към известния „Плас де фет", средище някога на българската емиграция. Заедно с един приятел, минал някога през изпитанията на изгнанието, ние обходихме квартала, намерихме зданието на „Рю де фет", където беше живял някога Хрелков, и след това свърнахме в едно от кафенетата. Неуморимият Роже Герен, секретар тогава на асоциацията „Франция — България", беше подсказал, че съществувала възможност да се поставят паметни плочи на някои места в Париж, където са живели видни българи. Защо Хрелков да не бъде между тях, бях си посмислил предния ден: никой не ще възрази на такова предложение. И ето, седнали пред чаша „божоле", ние говорехме за приятеля и лекувахме тъгата с мисълта за малко посмъртно внимание. За жалост, нашите очаквания не се оправдаха: отношенията ни с Франция започнаха да се влошават и починът се провали. Но аз мисля, че каквото и да става, времето в края на краищата работи в полза на добрите намерения. И не съм загубил надеждата, че ще настъпи ден, когато върху черната фасада на хотел „Мексико", както върху стотици други фасади в Париж, ще се появи паметна плоча, този път с приблизително такъв надпис: през 1927—1928 година тук живя българският поет Николай Хрелков.

КНИГА ЗА НЯКОИ БЪЛГАРСКИ ПОЕТИ*

Това е десетата по ред книга на Ефрем Каранфилов и е още едно доказателство за разнообразните му литературни интереси. Този път обект на изследване са само български автори — поети от различни епохи и поколения, от Паисий до наши съвременници.

В Паисиевата история критикът открива революционна страст и непресъхваща, вечна младост, която го увлича с неудържимия си устрем. Заставя го на един дъх да изрази възторжено очарованието на безсмъртната Паисиева творба над съвременния читател. Тази творба му звучи като героична поема, понася го с буйната сила на хилендарския монах, запалва го с патриотичния си пламък. За Паисий той пише приповдигнато, с романтична окраска в стила и слога.

Ефрем Каранфилов се вълнува най-силно и искрено, когато открива борчески настроения у поетите. Най-дълбоки преживявания и непосредствени вълнения в душата му събуждат фанфарите на бойната лира, революционния полет на искрящата от младост и жизненост поезия.

И Смирненски го покорява със своята вечна младост, с бликащата жизнерадост на стиховете и сатирите си. За „вечния юноша" в нашата литература Каранфилов пише с проникновение и младежко увлечение. Неговата подвижна мисъл и способността му да мисли образно много му помагат да се слее с певеца на огнените гриви, да чуе вихрения тропот на червените ескадрони. „Символистите превръщат безкрайната скучна равнина във фантазия от сребро и красота. А ето този младеж изпълни равнината с препускащи коне, с вихрени конници и блясък на саби" — говори критикът в приповдигнатия тон на Смирненски. Винаги интересно и развълнувано Ефрем Каранфилов пише за подвига, за героичната лирика, за празничната страна на революцията. Най-съсредоточен и емоционално обагрен е анализът му на буйните чувства у младите поети, на войнишкия ритъм и металните тонове, на празничната тържественост и суровата мъжественост, които звучат в музиката на медните инструменти. Затова поети като Георги Джагаров и Павел Матев му допадат с вътрешния си патос и с боевата си готовност. Анализът на тяхната поезия доказва, че критикът става най-наблюдателен и чувствителен, когато се докосне до съвременни проблеми, до днешни обществено значими преживявания. Специфичният тембър и жест на Георги Джагаров е вярно доловен от критика, всички черти на борческата му самоуверена поезия са детайлно и артистично разнищени. За Каранфилов това е най-графичният от съвременните ни поети, който търси винаги и най-драматичното в героизма. Дръзкият стих, суровият тон на този „поет-трибун", както и любовта му към патоса, допадат на критика, защото са израз на мъжествена суровост и сила. В тях той сполучливо търси гласа на нравственото безпокойство и обществената заинтересованост. Особено сполучливо е разгледана втората стихосбирка на поета „Лирика", където Джагаров е намерил своите герои и своите проблеми. Не са останали неразкрити и недостатъците на този амбициозен поет: прекаленото му самочувствие, намерението му да удивлява, склонността му да се увлича, риториката и декларативността в някои от стихотворенията му. Все така критичен и точен в анализа е Ефрем Каранфилов и в очерка си за Павел Матев. Разнищена е вътрешната структура на тази оптимистична поезия на дълга и мъжеството, най-войнишката" в съвременната ни литература. И тук острият слух на критика долавя всяка неискрена, фалшива нотка, всяка изкуствена патетичност.

Ефрем Каранфилов не крие своето съчувствие към онези жреци на изкуството, които са лишени от радостта на буйното

---

* Ефрем Каранфилов. Български поети. Литературно-критически статии. Пловдив, изд. Хр. Г. Данов, 1965. 144 с.

веселие, от изобилието на жизненост, мечти и вяра. Тях той се мъчи да разбере, мъчи се да ги оправдае и обясни, въпреки че са му чужди воплите им. А може би именно поради тази вътрешна отчужденост той не винаги е достатъчно доверчив и справедлив към тях. Понякога не вярва в искреността на символистите, съмнява се в тяхната откровеност, твърди, че страданието при тях е само „декоративен елемент, а не е дълбоко чувство. Това е вярно за някои поети и в някои отделни случаи. Маската на печал е била до известна степен мода, труфило, което демонстрира интелект и богата душевност. Но Ефрем Каранфилов, изхождайки от тези отделни случаи в символистичната ни поезия, обобщава, говори изобщо, не отбелязва нюансите в страданието и съмнението у различните поети. В своя обширен и може би най-хубав и съдържателен очерк в книгата „Български поети“ — очерка за Христо Ясенов, критикът рисува една доста пълна и колоритна картина на интензивен литературен живот в началото на века, но когато се докосва до интимните преживявания на поетите от новото поколение, той не отбелязва различието, нюансите, степента на „упадъчност“ в творчеството им. Дори когато пише отделен очерк за Николай Лилиев, когато тънко и артистично разнищва ефирната му лъчиста поезия и навлиза в сложния вътрешен мир на поета, той сякаш не открива дълбока човешка мъка, разяждащо душата страдание. В искреността на този поет, в чиято „бяла“ поезия няма „нито един театрален жест, нито една актьорска маска“, Каранфилов ни най-малко не се съмнява, но замаян от очарователните музикални звукове и нежната лирическа обагреност на стиха, той не се съсредоточава върху острата болка, върху гнетящата мъка, която стиска сърцето на поета.

„Безкрайна жал и мрак ранил покриват
мойто ложе,
не съм живял, самин съм бил, смили се
тъмни боже!“

— този отчаян, разтърсващ вопъл се откъсва от душата на много нещастен самотник.

Новото поколение, което прави първите си плахи стъпки в поезията ни в началото на века, има всички сериозни и дълбоки основания да преживява болезнено всеки свой допир с жестоката обществена действителност. Младите творци са рожба на тази груба епоха и в същото време са нейно духовно отрицание. Своеобразието на техния бунт се състои в надигането на едно силно, интелектуално, духовно начало в човешката душа срещу материалната стихия, срещу ненаситната алчност за материални блага. И Дебелянов, и Ясенов, и Лилиев са бедни, безимотни, отвратени от нечистата сила на парите, изпълнени с презрение към обществото. Едва ли има в нашата литература по-нещастно поколение! Огромна пропаст го дели от меркантилния свят на буржоазна България, естетическите му идеали са абсурдни и несъвместими с живота, пътя на борбата му е непознат. Не е ясно кого от това поколение поети има предвид Ефрем Каранфилов, когато нарича цялата символистична поезия „декадентска“, „плод на духовната агония на буржоазията“. Ясно е, че това не се отнася нито за Дебелянов, нито за Лилиев, нито за Ясенов, нито дори за Теодор Траянов.

В очерка за Николай Лилиев се промъкват много умни и оригинални мисли и наблюдения върху Траяновата поезия. Т. Траянов и Н. Лилиев са действително двата противоположни полюса в символистичната поезия и в книгата на Ефрем Каранфилов се чувствува липсата на специален портрет на Т. Траянов. А този патетичен, гръмогласен поет, със своите сложни философски концепции сигурно ще бъде най-сетне обяснен и правилно оценен. „Траянов е шахматист — пише Каранфилов — в чийто стих се усеща съвършеният математически строеж. Това му придава тежка точност и изкуствена яснота. Колко вярно са доловени най-характерните особености на този труден поет.

Острият слух на критика личи в точното различаване тембъра на различните поетични гласове. Това негово качество е особено очевидно в характеристиката на Ясеновата поезия, чиято героично-романтична природа се открива в музиката на всеки стих, който му звучи като възпроизведен от медни инструменти. В очерка за Хр. Ясенов е привлечен и най-богат фактически материал, оригинално разтълкуван и осмислен, поднесен живо и развълнувано. Балканският градец, в който расте бъдещият поет, оживява с героичната си атмосфера, в която витае подвигът на Левски и хайдутите, с древните си часовници и старинните си улици. Детството и юношеството на поета в Етрополе, Копривщица, Свищов, Враца е поетично и картинно, като в същото време и в него се търси ключ за разгадаване на тайната: как така Христо Ясенов става символист? Всички различни фактори и влияния върху чувствителния юноша са взети предвид, за да се обясни как и защо „шестнайсетгодишното етрополче пише звънки символистични стихове и издава символистична книга по времето, когато е член на комунистическата партия“. Ефрем Каранфилов тук е успял да съчетае богато аргументираното фактологическо изследване с проникновен психологически и художествен ана-

лиз на поетическото творчество на Христо Ясенов. Изхождайки от неповторимата творческа индивидуалност на поета, изследвачът прави задълбочен и оригинален анализ на стихосбирката „Рицарски замък“, като търси и общите, характерни за цялата ни символистична поезия черти. На фона на цялостното литературно течение се откроява образът на „духовния рицар“, на „най-революционни романтик“ в нашата поезия. „Под бляскавия шлем ние с изненада виждаме едно нашенско, вдъхновено, малко грубо, почти селско лице, но очите горят с вечно младия пламък на творческото напрежение“. И критикът чува зад рицарската броня как буйно бие едно младо сърце на честен и смел борец.

В най-хубавите очерци на книгата „Български поети“ Ефрем Каранфилов постига верни и убедителни характеристики, намира диханието на епохата, чува специфичния глас на поета, разплита най-яките възли, около които е изплетена поезията му. Но критикът си поставя за цел не само да анализира поетическото творчество на някои наши поети, но и да разкрие взаимоотношението между революционно-борческата и пасивно-съзерцателната линия в българската поезия. Тази цел е постигната отчасти, но не напълно поради ограничения брой на разглежданите поети. Само двама от тях: Николай Лилиев и Димчо Дебелянов са представители на пасивно-съзерцателната линия, петима: Паисий, Иван Вазов, Смирненски, Джагаров, Павел Матев — на революционоборческата, а Христо Ясенов е някъде по средата. Липсват най-големите: Хр. Ботев, П. К. Яворов, П. Славейков, Н. Вапцаров. . . Липсва дори Иван Вазов, тъй като неговият щрихов портрет е съвсем незадоволителен. Очевидно критикът трябва да добави портретите на още мнозина български поети, за да очертае тези две линии в нашата поезия. Ясно, че Ефрем Каранфилов е далеч от намерението да представи с тази си книга българската поезия в пълнота и развитие, далеч е от целта да разкрие нейните характерни особености и закономерности, да проследи традицията. Стойността на книгата не е в обобщенията и цялостните характеристики на литературните течения и процеси. Тук всеки литературен портрет или щрихов профил има своя стойност, защото е оригинален не само със съжденията си, но и с постройката си и трябва да се преценява сам за себе си. Предвиденият стилов „безпорядък“ на книгата е оправдан от дълбоките различия в характерите, темпераментите, мирогледните позиции на различните творци. Онова, което обединява осемте очерка на книгата, е вътрешното вълнение, емоционалното преживяване на автора. Защото Ефрем Каранфилов не може да остане равнодушен и безпристрастен, той не се залавя да пише за неща, които не са го силно развълнували, които не са поразили въображението му и силно раздвижили мисълта му.

Новата книга на Ефрем Каранфилов казва нови неща за някои наши значителни поети, казва ги оригинално, умно и увлекателно. Така, на своята петдесетгодишнина критикът Ефрем Каранфилов се показва още веднъж като умен и оригинален автор, който непрекъснато расте. . .

Елка Константинова

НОВ ТРУД ЗА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ[1]

Българският периодичен печат, чието начало се слага преди 124 г. в град Смирна от Константин Фотинов с появата на пробната книжка на сп. „Любословие“, има важен дял в политическата, културната и литературната история на българския народ. Безпретенциозното начало в далечния и откъснат от народа ни малоазиатски край с течение на годините запалва искрата на народната борба за повсеместна българска просвета, църковна автономия и политическа независимост. Българският периодичен печат преди Освобождението е важен фактор за народностното осъзнаване на народа ни, за неговото сцепление в цялостна нация, за изявяване на народните идеали, в името на които се поема безпощадна борба. След Освобождението (1878—1885 г.) периодич-

[1] Георги Боршуков. История на българската журналистика. 1844—1877/1878—1885. София, 1965 г., стр. 578, 8°. Изд. на Наука и изкуство.

ческия печат подпомага осъществяването на Съединението и закрепването на българската държава.

Въпреки надхвърлянето на столетие от основаването на периодическия ни печат, все още нямахме неговата цялостна история. Със създаването катедра по журналистика при Софийския държавен университет се почувствува остра необходимост от сериозно помагало по българска журналистика за студентите. От такова се нуждаеше и българската общественост. Със задоволяване на нарасналите нужди в това отношение се заемат двамата професори от споменатата катедра, опитните журналисти Владимир Топенчаров и Георги Боршуков. Те си разпределят материала така че да обхваща историята на българския периодичен печат от основаването му до 1944 г., т. е. за период от пълни 100 години. Пръв се появи трудът на Вл. Топенчаров — „Българска журналистика. 1885—1903“[1], в чийто предговор оповестява, че — „други две книги върху миналото на българската журналистика следват, за да обхванат времето между 1903—1923 г. и 1923—1944 г.

Владимир Топенчаров и Георги Боршуков с компетентност, сериозни проучвания и любов към работата създават така необходимото помагало не само за студенти, но въобще ценен труд върх историята на българската журналистика, който може да задоволи нарасналите нужди на журналисти, публицисти, писатели, учени и обществени дейци. Желателно е да се обнародват и обещаните две книги, за да се приключи цикълът до 1944 г., когато ще стане належащо да се напише и трета книга за периодическия ни печат от 1944 г. до наши дни.

Георги Боршуков преценява книгата си като — „опит за исторически о ч е р к на българския периодичен печат“, който обхваща два периода: от появата на първото периодично издание през 1844 г. до Освобождението (1877 г.) и от Освобождението (1878 г.) до Съединението (1885 г.). Периодизацията е основателна, тя отговаря на историческия и политически развой на народа ни. Целта на автора е била: — „да даде представа за това, как класовата борба и класовите интереси са били отразени във вестници и списания“ (стр. 4).[2] Съществен пропуск в тоя — „опит за исторически очерк“, щом е предназначен за учебно помагало на студенти по журналистика, е, че не се дава обстоен преглед на по-сериозните студии и книги върху периодическия ни печат, с което нагледно щеше да се демонстрира досега постигнатото. В една „История на българската журналистика“, упоменаването на трудовете на д-р М. Стоянов[1] и на д-р Д. Иванчев[2] не извинява автора — „да дава помалко библиографски данни“ и да свежда до минимум биографичните бележки за по-видните ни журналисти и публицисти, а за останалите да отбелязва — „само годините на раждането и на смъртта им“ (стр. 4). Живот и творчество са неразривно свързани, чрез живота и делата на автора по-добре можем да разберем неговите творения. В труда широко се ползуват „студентските дипломни работи“, за които също беше необходимо да имаме по-обстойни указания. В това отношение Вл. Топенчаров е по-откровен и смята труда си „сбор на колективни усилия“.[3]

Като предпоставка за появата на български периодичен печат в рецензирания труд се посочва Гюлханският хатишериф от 1839 г., за който се казва, че бил „приложен формално“ (стр. 15), когато е добре известно, че въобще той не е прилаган от турска страна, т. е. разпоредбите му остават мъртва буква. Други предпоставки: появата на все повече грамотни люде, влиянието на съседни или по-далечни народи, надеждите от руско-турските войни от 1806 г. насам (стр. 15), периодическия печат на съседните народи (стр. 17), появата на поща и български печатници в Турция (стр. 21) и пр. Не се говори за факторите за поява на емигрантския ни периодичен печат, което е съществен пропуск. Известно е, че по-голямата част от периодичния ни печат се появява извън българските земи. Причините за това би трябвало да се изяснят по-обстойно и по-обосновано в една история на българската журналистика. Това важи и за българските печатници или чужди такива с български букви в чужбина. Печатницата на Антон Панов работи от 1843 до 1854 г.,[4] а не само през 1847—1848 г. (стр. 23). В нея се печатат български книги. Собственикът ѝ е българинът Антон Панов Петров, роден в Сливен през 1796 г., умира в Букурещ през 1854 г. Той е бележит румънски писател, известен в румънската литература със съкратеното си име Антон Пан.

Авторът се спира на правния режим на печата в Турция. Макар че е съществувал закон за печата, той не е бил спазван. На това се дължи странният и печален факт, че из българските земи до Освобож-

---

[1] София, 1962 г., стр. 632. Изд. Наука и изкуство.

[2] Обозначените страници в текста отговарят на номерацията в рецензирания труд.

[1] Д-р М. С т о я н о в, Българска възрожденска книжнина. София. т. I, 1957 г., т. II, 1959 г.

[2] Д-р Д. И в а н ч е в, Български периодичен печат. 1844—1944. Замислен в два тома. Т. I. София, 1962 г. Том втори под печат.

[3] Вл. Т о п е н ч а р о в, п. с., стр. 4.

[4] Григорие Крецу, Tipografiile din Rominia de la 1801 pina astazi Букурещ, 1910 г., стр. 34 и сл.

дението, не се появява български вестник с изключение на турски вестници на български език (стр. 376). Съобщава се и не по-малко печалният факт за получавани от наши журналисти парични суми от вражески източници — турското правителство, гръцката патриаршия и чужди пропаганди (стр. 377). В тази категория не могат да бъдат включени помощи от приятелски среди из Сърбия, Румъния и Русия. Изтъкват се причините за сравнително краткотрайния живот на българските периодични издания преди Освобождението, с малки изключения. И досега не можело да се установи точно броят на българските периодически издания преди Освобождението. В книгата се говори за 106 български вестници и списания независимо езика на който са списвани, включително издаваните от чужденци, но предназначени за българи (стр. 380). От тази обща бройка 75 са вестници, 31 списания. В Румъния излизат 46 вестника — 23 в Браила, 19 в Букурещ, 2 в Болград и 2 в Плоещ. В Турция — 24, в Цариград 20 и във вилаетските градове. В Сърбия и Австрия по 2. В Германия 1. Както упоменахме, в пределите на българските земи не се появява български вестник, а само турски на български език. Списания: в Румъния 12, 6 в Букурещ, 4 в Болград, 2 в Браила; в Турция 12, 9 в Цариград, 2 в Русе, 1 в Смирна; в Австрия 5; в Русия и Сърбия по 1.

Българският предосвобожденски печат се развивал главно по две линии — на националната революция и на еволюционизма и просветителството. Съществували и подчертано противонародни вестници (стр. 381). Авторът набляга на извънредно силното влияние на руските революционни демократи над българските периодически издания, над журналисти и публицисти. Чрез тях у нас се популяризирали идеологията на руския и западния утопичен социализъм, на философския материализъм (стр. 381). Авторът поддържа, че Раковски, Каравелов и Ботев — „по идеология са революционни демократи“ (стр. 382).

Оправдано авторът се спира на връзката на българския възрожденски печат с художествената ни литература, която намира широк прием в страниците му. Периодичният печат популяризира български и чужди писатели, приучва към художествен вкус, подпомага литературната критика и библиография. И не е могло да бъде другояче щом най-даровитите български журналисти и публицисти са и писатели. Така те поставят литературния си талант и литературните си творби в услуга на публицистиката (стр. 382).

На места авторът е прекомерно сумарен. Книгата му несъмнено е научен труд, дело на професор, предназначена за конкретно изучаване на българския периодичен печат. Тази пряка задача е несъвместима с подхода му към важни факти из възрожденската ни периодика да прибягва систематически към изрази като; „има известни данни“. Какви? С тоя шаблонен израз иска да ни убеди, че Раковски бил уговорил да се поместват материали по български въпроси в сп. „Колокол“ на Херцен (стр. 134). На стр. 287 категорически твърди, че — „в Букурещ Каравелов продължил връзките си с руските революционни дейци“. Вместо да ни посочи извори и данни за това важно обстоятелство, намираме стереотипното и нищо не говорещо — „има автори“ (кои са тези автори), които поддържали, че Каравелов бил организирал пренасянето на Херценовия „Колокол“ през Румъния в Русия и че кореспондирал с някои от руските революционни дейци (стр. 287). Тук би трябвало да се съобрази и с изключително важния отговор на Каравелов до руските революционери емигранти в Лондон, обнародван във в. „Свобода“, г. II, бр. 13 от 27 март 1871 г., стр. 104. Пак със същия подход — „има твърдение“ (къде, кой, кога, на основание на какво?) — „че Каравелов е по-скоро буржоазен либерал и западен просветител“ (стр. 288). Вместо да уточни отношенията между Раковски и Богдан Хашдеу, както и обема на неговото сътрудничество във в. „Бъдущност“ задоволява се с израза, че Хашдеу бил — „автор на 6—7 работи“ в „Бъдущност“ (стр. 148). За Раковски категорично се посочва, че е „революционер-демократ“, а същевременно, че е апостол на „българската национално-демократическа революция“ (стр. 148) или че е „основателя на българската национал-революционна идеология“ (стр. 157), без да се обясни дали двете идеологически понятия са съвместими. Правилно включва в книгата си разглеждането на „Прес д'Ориан“ (Цариград, 1856—1859 г.). За „Курие д'Ориан“ (Цариград, 1860 г.) продължител на първия вестник, се казва, че „застанал на униатска позиция“ (стр. 116), но справедливостта изискваше да отбележи, че скоро се превърнал на становището на българите за независима православна църква.[1] За Добри Войников отбелязва, че редактирал — „последните няколко броя на „Отечество“ (стр. 247), без да уточни кои именно, от кога до кога, което е от значение за историята на българската журналистика и най-вече, защото тоя въпрос е вече окончателно изяснен. Както

[1] Д. Мишев. Възраждане чрез печата. Сборник България 1000 години. София, 1930 г., стр. 625.

за Раковски и за Каравелов твърди, че бил „идеолог на българската национал-демократическа революция (стр. 250), а на друго място поддържа, че Каравелов „остава преди всичко ученик на руските революционни демократи“ (стр. 264, 280, 288 и др.). Би трябвало да изясни дали двете идеологии, застъпвани от Каравелов, са съвместими. Тяхното съгласуване би трябвало да се обоснове и най-вече да разясни отношението на Каравелов като революционер-демократ спрямо полския народ и Полската революция от 1863 г., към турския народ, когото смята непоправимо прогнил или към гърците, с които отблъсква всякакво сътрудничество. Тъй като приема, че „Свобода“ и „Независимост“ били органи на БРЦК (стр. 267) от значение е да обоснове кога точно е основан БРЦК в Букурещ и да вземеше становище към последните издирвания в това отношение на покойния Ал. Бурмов.[1] Приема, че у Каравелов — „става известен прелом“ (стр. 289) без да ни обясни в какво точно се изразява. Правилно приема, че действително Каравелов е бил редовен кореспондент на в. „Голос“ и други руски вестници през 1867—1868 г. от Белград и Нови Сад. През 1876 г. Каравелов отново е кореспондент на в. „Голос“ в Белград, в чиито колони изнася развитието на българския национален въпрос. Проблемът е от важно значение и актуален. Би трябвало да вземе лично отношение в своята история на българската журналистика, а не с два реда да спомене за „Х—Р“ (стр. 287), и най-вече, че по него се повдигна широка полемика от съветски и български историци. За сп. „Знание“ твърди, че от втората годишнина Каравелов „издал в Русе и Търново нови книжки —5—8“ (стр. 284). В Русе „Знание“ въобще не е издаван, в Търново излизат 5, 6 и 7 книжки. От 7 кн. има запазени части в „Къща-музей Л. Каравелов“ в Копривщица. Книжка 8 въобще не е излизала. Не посочва данни, за да подкрепи твърдението си, че Каравелов „угаснал в русенската болница“ (стр. 298). Прекъсваме бележките си поради липса на място.

За българската журналистика от 1878 до 1885 г. авторът е сравнително по-прецизен, по-обстойно осведомен и преценките му са по-сигурни.

Трудът на проф. Г. Боршуков, като изключим някои пропуски и необосновани твърдения, заслужава висока оценка. Книгата му действително е сериозен принос и стъпка напред в цялостната научна история на българския периодичен печат.

Христо Капитанов

ПРИНОС В ПРОУЧВАНЕТО НА ДАМАСКИНСКАТА КНИЖНИНА*

Между най-слабо проучените периоди на нашето литературно развитие до преди няколко години се смятаха XVII и XVIII век. Непознаването на истинското състояние на литературния живот през тия векове водеше до подценяване на едно от най-интересните явления в литературата ни през турско робство — българските дамаскини. Появили се като преводи на сборника „Съкровище“ от Дамаскин Студит още във втората половина на XVI в., те постепенно заемат централно място в книжовната практика у нас през XVII и особено през XVIII век. Техните съставители, отначало преводачи-компилатори, започват да проявяват творческо дръзновение, най-ярко изразено в съвременника на Паисий — дамаскинарят Йосиф Брадати. Дамаскинската книжнина играе важна роля в духовния живот по нашите земи и спомага за по-бързото зараждане на възрожденското съзнание у народните низини. На нейните страници се появява редом с първия просветителски призив и критично-изобличителното отношение към редица явления от робския живот. От сборници с нравствено-поучителна насока в духа на християнските добродетели те се превръщат в произведения, които пряко или косвено са свързани с проблемите на тогавашната действителност.

Непроучената проблематика, както и постоянно растящият брой на откритите дамаскински сборници, пазени в различни наши и чужди библиотеки, поставяше все по-настойчиво задачата за едно обстойно изследване на българските дамаскини. Като отговор на тая задача — да се даде „цялостна представа за дамаскинската литература по пътя на конкретния анализ“ — се явява монографичният труд

---

[1] Ал. Бурмов. Съществувал ли е централен революционен български комитет в Букурещ през 1769—1872 г. Сп. Исторически преглед 1961 г. кн. 3, стр. 34—47.

* Донка Петканова-Тотева. Дамаскините в българската литература. БАН. София. 1965 г.

на Донка Петканова-Тотева „Дамаскините в българската литература“. Написан преди 8–9 години, преработван няколко пъти, поради запознаването с нови неописани сборници у нас и в чужбина, този труд представя един сериозен опит да се покаже пътят на проникване и разпространение на дамаскинската книжнина в България, да се очертае съдържанието ѝ, като се обърне сериозно внимание върху преправките, като се посочат и анализират всички ония нови елементи в дамаскините, изразяващи най-ярко връзката между тях и действителността.

За да се изяснят по-пълно и мотивирано особеностите на дамаскинската литература, наследени от гръцките преводи или родени на българска почва, Петканова-Тотева така построява композицията на своето изследване, че най-напред се спира върху сборника на Дамаскин Студит „Съкровище“, откъдето водят началото си и първите дамаскини у нас. Разглеждането на съдържанието на „Съкровище“ по различните му издания на гръцки език ѝ дава възможност по-късно да прави верни и точни изводи за първообразците, от които са извършени различните български преводи. В специален раздел тя се спира и на въпроса за разпространението на Дамаскиновите слова в България. Най-съществената част от нейния труд е главата, посветена на проблемите, засягащи съдържанието на дамаскините и делото на позначителните български дамаскинари. В края на изследването е отделено внимание и на езика на българските дамаскини и на мястото им в развитието на нашата литература. Дори посочването само на основните проблеми, залегнали във формулировката на отделните части на така композирания труд, говори за сериозността и многообхватността на задачите, поставени за разрешение.

Проучването на огромната дамаскинска книжнина изисква богата ерудиция и справедливо критично отношение към всичко писано досега върху нея. Още в началото на книгата авторката показва, че притежава тия качества на изследвач, който уважава установеното от литературната история, макар че подлага на строга критична преоценка и пристъпва към самостоятелно задълбочено научно дирене и изясняване на фактите. Донка Петканова-Тотева се заема с решаването на един проблем, незасягган от нашите литературни историци — за пръв път у нас тя анализира подробно сборника на Дамаскин Студит „Съкровище“ по гръцкия оригинал. Това ѝ позволява да разкрие важни негови особености, станали причина за широкото му разпространение в Гърция, България, Сърбия и Русия.

Между тия особености на първо място се разглежда свежият, поетичен и точен език на Дамаскин Студит. Предназначил своите слова за широките народни низини, той ги пише на новогръцки език, старае се да ги направи достъпни за тях и по стил, и по съдържание. Композицията на Дамаскиновите слова и всички ония средства, с които той я осъществява — умелото използуване на въпроси и обръщения, диалози и монолози — са подчинени на основната задача: увлекателно и живо да бъде доведена до народното съзнание нравствената поука. Петканова-Тотева посочва редица примери от словата на Студит, където той съумява да създаде драматични картини, да внесе в тях психологизъм и своеобразна поезия, да отдели внимание на природата — да разкаже образно и емоционално отделни сцени от евангелието и живота на популярни светци. Интересът към Дамаскиновите слова, според нея, се предизвиква не само от нравствено-поучителното им съдържание, облечено в една занимателна литературна форма, но и от познавателния им характер. В тях читателят и слушателят е намерил най-разнообразни научни сведения от астрономически, исторически, психологически и философски характер. И макар че тия знания са пречупени през призмата на един религиозен мироглед и са много често научно неверни, те подсилват интереса към „Съкровище“. Изясняването на характера на сборника, както и очертаването на цялостното книжовно дело на Дамаскин Студит и привеждането на някои нови данни за неговия живот спомагат за аргументираното обяснение на изключителната му популярност.

Първите преводи на Дамаскиновите слова у нас се появяват още през XVI в. Спирайки се на научната литература по въпроса за най-ранните български преводи на „Съкровище“ Петканова-Тотева приема ред установени от науката факти, отхвърля неоснователните твърдения, привежда нови факти и съображения. Според нея, съществуват три най-ранни превода: Македонски, Рилски и Атонски. Названието на последните два са поставени за пръв път от нея, въз основа на съображения, които са по-убедителни при Рилския превод. Освен тия три ранни превода на „Съкровище“ тя посочва още два от XVII в.: Средногорски и Севернобългарски и пет от XVIII в. — превод на Йосиф Брадати, Никифоров превод, Пазарджишки превод, Бачковски превод и Поппунчова преправка.

Без да пренебрегва писаното досега у нас и в чужбина върху дамаскините, Петканова-Тотева прави самостоятелни проучвания на ръкописите и доказва връзката между отделните сборници. Тя се старае

да открие първоизточниците, с които са работили преводачите — ръкопис или издание на „Съкровище“. Качеството на отделните преводи я занимава живо. Аргументирано тя отхвърля някои досегашни мнения за положителните или отрицателните им страни. Изводите ѝ както за преводите, така и за многобройните преписи от тия преводи са направени след една задълбочена научно-изследователска работа. Тя съпоставя идентични части на първообразите с преводите или на преводите с различните им преписи и доказва сходства и различия между многобройните дамаскински сборници, създадени у нас от втората половина на XVI до първата половина на XIX в. Извършена е огромна предварителна работа, която довежда до убедителни заключения за зависимостта на установените десет превода от различните издания на „Съкровище“ или за връзката между многобройните преписи и посочените преводи.

Към различните проблеми, свързани със съдържанието и съдбата на българските дамаскини и с книжовното дело на дамаскинарите, Петканова-Тотева пристъпва със съзнание за трудността при тяхното обхващане, изясняване и изчерпване. Тя им посвещава близо половината от своята книга, като определя така задачите си: „В настоящата работа (главата Български дамаскини и дамаскинари — бел. Г. Д.), без да съм в състояние да изчерпя всички въпроси, първо ще направя общ преглед на съдържанието на дамаскинските сборници през различните векове, за да дам представа за измененията, които настъпват в тях, и посоча какво съставлява четивото на българина през ония години. След това ще спра вниманието си на преправките на преводните слова в България и на създаденото от българските дамаскинари.“

Проучвайки съдържанието на дамаскинските сборници, Петканова-Тотева стига до интересни и убедителни изводи. През XVI и началото на XVII в. у нас се създават дамаскини, които включват в своите страници преди всичко творби на Дамаскин Студит. В тия ранни дамаскински сборници не се забелязват творчески прояви на българските книжовници. Те се стараят преди всичко да направят точни преводи на Дамаскиновите слова. През XVII в. нашите дамаскинари започват да си позволяват известна свобода, като не се задоволяват с обикновения превод или препис на по-стари образци, а подбират от различни източници произведения, подреждат ги по своему. Успоредно с Дамаскиновите слова в сборниците се явяват и други близки до тяхната тематика. Посочвайки произведенията, които влизат в дамаскините от XVII в., като житието на Петка Търновска от патриарх Евтимий, словото против пиянството, поучението против баячки и врачки, словото за злите жени, различните празнични слова и жития, Златоустовите поучения, апокрифните съчинения, светските четива и други, Петканова-Тотева изтъква и измененията, които настъпват в преписваните Дамаскинови слова. Книжовниците дамаскинари ги приспособяват към българските условия, актуализират ги, като освен опростяване и съкращаване на отделни изрази, те правят и кратки добавки и употребяват понятия, характерни за тогавашната действителност. Макар и плахо, в дамаскинските сборници вече се явяват и моменти, отразяващи социалните неправди на робския живот.

Много по-значителни изменения настъпват в дамаскините от XVIII в. Компилаторското начало тук е в стихията си и довежда до промени в характера им. Без да се изменя тяхната поучителна целенасоченост, без да се отдалечават от интересите на тогавашния масов читател, повечето дамаскински сборници от XVIII в. придобиват характер на малки енциклопедии. Те нямат обаче характера на по-старите сборници със смесено съдържание, а носят съдбата, задачите и предназначението на дамаскините. Прегледът на тяхното съдържание, изпълнено с редица нови творби, в които се чувствува творческата намеса на дамаскинарите, разкрива читателските интереси на българина от онова време. Между навлезлите в дамаскинската литература от XVIII в. творби Петканова-Тотева посочва кратките поучителни слова на Йоан Златоуст: „Много от тях са посветени на практически въпроси, свързани с християнския морал, с четенето на книгите, с поведението в църква, с възпитанието на децата и жените и т. н. Те имат допирни точки с действителността и главно с мирогледа и представите на българския народ от онази епоха.“

Сред преписваните жития сега се забелязва тенденцията да бъдат вмъквани в дамаскинските сборници повече такива, в които се прокарва идеята за защита на християнската вяра. Патриотичните подбуди на книжовниците са явни. Демократизирането на съдържанието на дамаскините като главно четиво през XVIII в. у нас довежда и до все по-чести преписи на апокрифни творби. Посочвайки различни апокрифи, авторката анализира тяхното съдържание, като подчертава ония моменти, отразили характерни черти от бита и мирогледа на народа. Широко място в дамаскинската книжнина от XVIII в. намират и различни притчи, разкази и повести. Тяхното съдържание,

в повечето случаи със светски характер, е близко до мислите и чувствата на масовия читател. В края на XVIII в. в дамаскините се проявява интерес към народното творчество. В някои сборници вече се срещат записани мъдри народни изрази, кристализирали в поговорки и пословици.

За да покаже истинското състояние на дамаскинската книжнина през XVIII в. Петканова-Тотева се спира на делото на някои дамаскинари, работили на различни места в България като ревностни преводачи, преписвачи, компилатори — създатели на богата книжнина. Тя обръща специално внимание на творческото им отношение към действителността — като изнася и анализира техните преправки и добавки към преписваните творби.

С основание в труда е отделено най-голямо внимание на видния дамаскинар Йосиф Брадати. Създал книжовна школа в Рилския манастир, влиял на цяло поколение книжовници, обхождал като таксидиот и проповедник българската земя, той създава и едно значително книжовно дело. За втори път след Б. Ст. Ангелов в „Съвременници на Паисий" (София, БАН, 1963) Петканова-Тотева прави цялостен преглед на Йосифовото книжовно наследство, като изрежда около петнадесет негови сборници, запазени в оригинал или в препис. Изтъквайки големите заслуги на твореца Йосиф Брадати, тя се спира на тематиката и проблематиката в сборниците му и разглежда преди всичко оригиналните добавки и преправки. На първо място са посочени множество примери, в които проличава неговото внимание към робското положение на народа. Като разказва за тежката народна участ и ежедневните опасности от потурчване, дамаскинарят направо зове българите да бъдат твърди, да не трепват пред мъчения, да не предават вярата и народността си. Тая патриотична насоченост е прокарана преди всичко в добавките към житията на светци, загинали за християнската вяра.

Въпроса за просветата, за четенето и разпространението на книгите сред народа е друга обикната тема от Йосиф Брадати. С книжовната си практика той защитава своите демократични разбирания за книжнина, близка по език и съдържание до народните низини. Но рилският дамаскинар не само проповядва и доказва нуждата от просвета, а заема една справедлива отрицателна позиция към ония явления, които пречат на широкото разпространение на книгите. Остър и язвителен е той към монасите, у които не гори огъня на книголюбието, а лентяйствуват и водят безсмислено, невежествено съществуване.

С много примери от Йосифови добавки е изяснена и една друга тема в неговото творчество — за възпитанието на жените и за народните суеверия. И тук е показана добре връзката на видния книжовник с живота. Пътувайки из страната, той се сблъсква с ред явления, които го навеждат на мисълта да преведе подходящи слова, да ги снабди с коментар и добавки, свързани пряко с живота на народа. Разбира се, Йосиф Брадати критикува и поучава лекомислените жени и суеверните си сънародници от религиозни позиции, но основните подтици за това получава от действителността и народната съдба, от мисълта за бъдещето на своя народ.

Като изтъква влиянието на Йосиф Брадати върху някои дамаскинари — негови съвременници — ученици и последователи, Петканова-Тотева говори и за „специална книжовна школа през XVIII в. — школата на Йосиф Брадати". Вместо да очертае обаче пространно, задълбочено и мотивирано особеностите на тая школа, тя само изрежда нейните по-важни белези.

В своя труд Петканова-Тотева допуща и един друг, не по-малко важен пропуск. Споменавайки имената на петима книжовници — ученици на Йосиф Брадати: Никифор Рилски, Янкул Хрельовски, поп Тодор Врачански, Роман от Габрово и Григор Илиевич от Свищов, тя се спира само на дейността на поп Тодор Врачански. Делото на другите книжовници и значителният им принос в дамаскинската литература остава извън обсега на нейното внимание. Наистина тя прави уговорката, че за двама от тях — Никифор Рилски и Янкул Хрельовски има подробни очерци в книгата на Б. Ст. Ангелов „Съвременници на Паисий" и че „повече за тези книжовници засега надали би могло да се каже". Но Петканова-Тотева не разглежда книжовната дейност и на другите двама споменати книжовници — Роман от Габрово и Григор Илиевич от Свищов, без да посочва подобни съображения. Очертаването на техния лик като книжовници, създатели и разпространители на дамаскински сборници, щеше да спомогне за изграждане на една по-пълна картина на книжовния живот у нас по онова време.

В края на главата „Българските дамаскини и дамаскинари" е отделено място и за работилите в края на XVIII в. книжовници Йосиф Хилендарски и поп Пунчо, а също така и за последния значителен български дамаскинар даскал Тодор Пирдопски, оставил множество ръкописи от първата половина на XIX в. Изследователските интереси на Петканова-Тотева се насочват преди всичко към оригиналните страни на книжовната дейност на

споменатите дамаскинари. На подробен анализ е подложена творбата на Йосиф Хилендарец за четенето на книгите; с внимание са обградени и някои нови черти в дамаскинарската практика на поп Пунчо, които го представят като книжовник с определено възрожденско съзнание.

Без да поставя за разрешение специални езикови проблеми, Петканова-Тотева се спира и на някои най-характерни явления в областта на езика, отразени в дамаскинската книжнина. За да подчертае тенденцията към все по-голямата демократизация на литературата, изразена в по-късните преводи на дамаскините, тя съпоставя отделни идентични изречения, фрази и думи. Аргументирани и убедителни са изводите ѝ за отпадането на падежните окончания, за появата на аналитични форми, за отпадане на инфинитива, за появата на членната форма в имената и т. н. Интересни са и нейните наблюдения за навлизането на турски думи и диалектизми в дамаскинските сборници.

Достойнствата в монографичния труд „Дамаскините в българската литература" се определят преди всичко от аргументираното и убедително разрешение на разнообразната проблематика в дамаскинската литература. Това разрешение, както и цялостната представа за дамаскините като най-характерното литературно явление от края на XVI до началото на XIX в. у нас, не биха били постигнати, ако Петканова-Тотева не се бе облегнала на изпитани методи при работата с литературните извори. Въпреки трудността при изследването на множеството дамаскински ръкописни сборници (над 190 на брой), тя работи над тях търпеливо, внимателно и задълбочено. Нейният труд разкрива важни, съществени страни на богатата дамаскинска книжнина и е един значителен принос в проучването ѝ.

Георги Данчев

SOMMAIRE

Cent ans de la naissance de Pentcho Slavéïkov

Ghéorghi Constantinov — Mon père est en moi 3
Lubomir Stéfanov — Certains aspects du processus de création et de la psychologie de Pentcho Slavéïkov 24
Anghel Todorov — Milieu littéraire et image créatrice 33
Stoyanka Mikhaïlova — Pentcho Slavéïkov, les écrivains russes et la littérature russe 41
Irina Zakharieva — Pentcho Slavéïkov vulgarisateur de la littérature russe dans la Revue „Bibliothèque Saint Clément“ 49
Sonya Baëva — Pentcho Slavéïkov en famille 54
Ekatérina Karavélova — La mère de Pentcho — Irina Slavéïkova 55
Ghéorghi Toulechkov — Pentcho Slavéïkov dans mes souvenirs 57
Pétar Popkoïtchev Vitanov — Souvenir sur Pentcho 58
Nina Valnarova — Mes souvenirs 60
Radka Milanova — En cercle de famille 61
Elénka Nikolaeva — Un souvenir sur le poète 62
Mariika Kharcheva — Souvenir sur mon cousin 64

Cent ans de la naissance du Dr K. Krestev

Lioubène Ghéorghiev — A travers l'activité littéraire du Dr K. Krestev 66

*

Ilya Konev — De la caractéristique des rapports littéraires et culturels bulgaro-croates 96
Constantin Metchev — L'homélie de Grégoire Tzamblak sur Cyprien 121

Souvenirs

Boris Deltchev — Rencontres et conversations avec Nicolaï Khrelkov (suite du numéro précédent) 132

Revue

Elka Constantinova — Un livre sur quelques poètes bulgares 147
Christo Kapitanov — Nouvel ouvrage sur l'histoire de la presse périodique bulgare 149
Ghéorghi Dantchev — Contribution à l'étude de la littérature de „damascènes“ 152

Адреси — на редакцията : сп. Литературна мисъл, бул. Витоша 39, София Ц.тел 8-42-89
на администрацията: Изд. на Българската академия на науките, ул. Сердика 4, София
Абонаменти се внасят във всички пощенски станции или по с/ка № 96Т/115 БНБ — Софийски градски клон
Годишен абонамент — 4 лв.

Поръчка № 225 Формат 71//100/16 Дадена за печат на 1. III. 1966 г.
Тираж 4500 Печатни коли 9,75

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН, София, кв. Гео Милев, ул. 36